

**NXOPAXOPO WA SWIVURISO SWA XITSONGA SWO VULAVULA HI
SWIHARHI HI KU KONGOMISA EKA NDLELA LEYI SWI PALUXAKA
HAYONA MAHANYELO NI MAVONELO YA VUTOMI YA VATSONGA
(AN ANALYSIS OF XITSONGA PROVERBS DEALING WITH ANIMALS
WITH SPECIAL FOCUS ON HOW THEY DEPICT THE PHILOSOPHY OF
LIFE OF VATSONGA)**

HI

ESTHER TINYIKO CHAUKE

NOMBORO YA XICHUDENI: 9600743

THESISI LEYI RHUMERIWEKE HI KU LANDZA SWILAVEKO

SWA

**DIGIRI YA VUDOKODELA BYA FILOSOFI EKA DYONDZO YA
XITSONGA**

**EKA SENTHARA YA M.E.R MATHIVHA YA TINDZIMI TA AFRIKA,
VUTSHILA NA NDHAVUKO**

EYUNIVHESITI YA VENDA

MULETERI: DOK. HLUNGWANI M.C.

MULETERIKULONI: DOK. CHAUKE M.T.

LEMBE: 2017

Xihlambanyo

Mina, **ESTHER TINYIKO CHAUKE**, ndza hlambanya leswaku thesisi leyi ya *Nxopaxopo wa swivuriso swa Xitsonga swo vulavula hi swiharhi hi ku kongomisa eka ndlela leyi swi paluxaka hayona mahanyelo ni mavonelo ya vutomi ya Vatsonga* i ntirho wa mina hi xiheri, naswona a wu si tshama wu nyiketwa eka yunivhesiti yin'wana kumbe eka xisimekiwa xo karhi hi xikongomelo xo fikelela mithwaso ya tidyondzo to karhi. Mahungu hinkwawo lama tirhisiweke ku tsala thesisi leyi ma kombisiwile hi ndlela leyi faneleke.

.....

Nsayino wa xichudeni

.....

Siku

Declaration

I, **ESTHER TINYIKO CHAUKE**, declare that the thesis entitled *Nxopaxopo wa swivuriso swa Xitsonga swo vulavula hi swiharhi hi ku kongomisa eka ndlela leyi swi paluxaka hayona mahanyelo ni mavonelo ya vutomi ya Vatsonga* hereby submitted to the University of Venda, for the degree of *Doctor of Philosophy in Xitsonga*, has not previously been submitted by me for a degree at this or other university; that is my own work in design and in execution, and that all material contained herein has been duly acknowledged.

.....

Student' Signature

.....

Date

Swikhenso

Ndzi rhandza ku ba guswi eka muleteri wa mina Dokodela M.C Hlungwani, loyi a tikarhateke a tirha hi matimba ku ndzi pfuna loko ndzi ri karhi ndzi gugurhuteka eka ntirho lowu. A a hlanganyeta ndzilo lowu a wu pfa wu lava ku timeka hi ku hela matimba eka ku tikeriwa loku a ndzi pfa ndzi hlangana na kona loko ndzi ri karhi ndzi dodombisana ni ntirho lowu. A a ri muchayeri ti ri karhi ti ba tibanga no phuja mavele kambe a nga karhali hikuva muchayeri wa tihomu a nga heli mbilu. Ndzi hava nsuku wo ku khensa hi wona Muzambala hikuva ntirho lowu u wu endleke a wu nga ri wa matlangwana.

Eka Dokodela M.T Chauke wena a wu siketelana na Dokodela Hlungwani ku ndzi komba ndlela leyi a ndzi fanele ndzi famba hi yona loko ndzi fika emahandzeni, ndzi ri xandla ehanhla ka xin'wana. Dokodela M.T Babane ndzi ba tsolo ehansi ku kombisa xichavo, hikokwalaho ka vulehisambilu lebyi u byi kombeke. A wu nga ndzi heleli mbilu loko ndzi lava ku pfuniwa. Wena Dokodela Mushwana A.R ndzi nga endla xihoxo loko ndzo ka ndzi nga khensi tintswalo leti u ndzi kombeke tona, loko ndzi pfa ndzi khwekela kun'wana a wu nga hlweli ku ndzi pfuna. Ndza vonga eka Phurofesa M.A Makgopa loyi a nga ndzi pfuna swinene ku kuma mali yo hakelela swilaveko hinkwaswo swa thesisi leyi eka NIHSS-SAHUDA *National Intitutes for the Humanities and Social Sciences-South African Humanities Deans Association*. Handle ka mpfuno lowu wa timali lowu humaka eka vandla leri ingi ndzi nga swi kotangi ku tihakelela timali leti a ti laveka. Ndzi khensa na Yunivhesiti ya Venda ku va yi ndzi nyikile laptopo yo tirha hi yona.

Vatswari va mina Edward na Joyce, ndzi ri khanimambo ku va mi ndzi kombile misava, mi ndzi kurisile no ndzi letela hi dyondzo. Ndzi tinyungubyisa ngopfu ku va ndzi tswariwile hi rhumbu ra n'wina leswaku ndzi ta tirhela no hluvukisa rixaka. Ndzi khensa ngopfu tidyondzo leti mi ndzi nyikeke tona evuhlangini bya mina. Nseketelo wa n'wina lowu ma ha wu nyikaka ninamuntlha eka thesisi leyi ndza wu vona. Xikwembu a xi mi katekise mi lalama mi ta kota ku vona mihandzu ya mitirho ya n'wina. Mi hletela na tindzisana ta mina ku ta fika laha ndzi nga kona hambu ku ri ku tlula kona.

Nkatanga Lucky, wena Hlayiseka ndzi khensa ku va u lehisile mbilu u ndzi pfumelela ku va ndzi ku kayeta nkarhi wa swo tala ndzi humelerisa milorho ya mina hikuva a swi nga ku bohi ku endla tano. Ndzi khensa nseketelo wa wena, a ndzi pfa ndzi ku kuma u lo kukununu! na swiciwana swa hina Amukelani, Tinyikontsongo, Ululamile na Hikhensile mahahlwa ya hina. A swi ve tano na nkarhi lowu taka hikuva ndza ha navela ku ya fika emaninginingini. Ndzi ri inkomu wena qhivi ra mati layo tenga.

Eka n'wina vana va mina, ndzi ri matshopetani ya mana wa n'wina hi yalawa, phyakutelani na n'wina hikuva vakhale va vurisile loko va te: *vele ra manana a ri na xilondza*. Tindzisana ta mina David, Makhanani na Emmanuel vukona bya n'wina evuton'wini bya mina i bya nkoka swinene, rirhandzu leri ma ha ndzi kombaka rona ri voniwa na hi tinyenyani leti hahaka empfhukeni. Ndzi khensa vukhigeteri lebyi mi ndzi kombeke byona loko ha ha dya endyelweni yin'we tanihi vana va ndhondha. Ndzi titshega hi n'wina na le ka thesisi leyi a hi khomananiseni xisweswo. Ndzi ri landzelelani mikondzo ya sesi wa n'wina hikuva a nga ka nga mi huhurisi a mi hambukisa ndlela. Dyondzo i ndzhaka, i vukati bya namuntlha, loko u ri hava yona a wu nchumu, i xitlhangu xa vutomi.

Tatana Khosa M.R nhloko ya xikolo xa P.P. Hlungwani loyi a ndzi pfumelela loko ndzi kombela hi nkarhi wa ntirho ku ya endla tidyondzo ta mina, ndzi ri inkomu Mavona. Ndzi tata ku khensa eka vatirhikulorhi va mina n'wina a mi sala mi siva xivandla xa mina loko ndzi fambile ku ya handza dyondzo. Ndzi ri Hosi ya matilo a yi hetisise ku navela ka n'wina vu! na hinkwenu n'wina mi nga hoxa xandla hambiloko ndzi nga mi boxi hi mavito ya n'wina, a mi ndzi pfuna ni ku ndzi tiyisa nhlana ku hetisisa ku navela ka mina eka thesisi leyi. A ndzi rivali ku khensa Xikwembu lexi ndzi hlayiseke ni ku ndzi nyika rihanyu lerinene hikuva ehandle ka xona ku navela ka mina ka ku yisa tidyondzo emahlweni ingi ndzi ninamuntlha ka ha ri milorho; ndzi khensile hikuva u lulamile.

Ku nyikela

Thesisi leyi ndzi yi nyiketa vana va mina Amukelani, Tinyikontsongo, Ululamile na Hikhensile, ngopfungopfu wena Amukelani mativula ya mina, wena u nga lo saleriwa hi goza rin'we ntsena ku fika laha ku nga na mana wa wena hi tlhelo ra dyondzo. Ndzi vikela n'wina vatswari va mina Edward na Joyce, ndzi ri hi rero kuwa ra mativula ya n'wina, dyanani hikuva Vatsonga va te: *kuwa ra le thyakeni u dyisiwa hi n'wana*. Kokwana Mjaji N'wayingwani Mathye na nuna wa wena Hasani Jonas Mathye n'wina mi nga tswala manana hambileswi mi hundzeke emisaveni; hi yoleyo mbodza ya xitunkulwana xa n'wina dyanani. Kokwana Piet Mandlakulova wena u tswaleke tatana u hundzile emisaveni u ri karhi u yimbelela risimu ro ndzi hlohlotela ku ya cела dyondzo na le ndzhandzheni wa malwandle; marito ma wena a ma welanga ehansi. Vamalume wa mina lava hundzeke emisaveni mi ri karhi mi ndzi tiyisa nhlana, Edwin Mhakamuni na Freddy Yingwani Mathye langutani thesisi leyi hambiloko mi nyengile norho wa mina wu nga si hetiseka, ndzi sale ndzi handzahandza ndzi kala ndzi fikelela leswi namuntlha ndzi mi vikelaka swona.

Nkomiso

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa swivuriso swa Xitsonga leswi tshuriweke ku suka eka swiharhi swa le nhoveni na swiharhi swa le kaya (swifuwo) ku endlela ku kombisa hilaha swi paluxaka mahanyelo ni mavonelo ya vutomi ya Vatsonga eka swiyenge swa vutomi leswi landzelaka: rirhandzu na vukati, mavabyi na matshungulelo ya wona, rifu na swikhohlwakholwana, milandzu na maahlulelo ya yona, mitirho, vusiwana, rifuwo, vukhongereri, rivengo, vukungundzwana, nyimpi, vutlhari, dyondzo, makhombo, maambalelo, swakudya na swakunwa na swin'wana na swin'wana. Ndzavisiso lowu wu aviwile hi swiyenge swimbirhi leswikulu, xiyenge xo sungula xi kongomisiwe eka swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka swiharhi swa le nhoveni kasi xiyenge xa vumbirhi xi kongomisiwe eka swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka swiharhi swa lekaya (swifuwo). Xiyenge xo sungula xi tlhela xi aviwa hi swiyengentsongo swinharhu, ku nga, xiphemu lexi vulavulaka hi swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka swiharhi swa le nhoveni leswi dyaka swimilana ntsena, swiharhi swa le nhoveni leswi dyaka nyama, na swiharhi swa le nhoveni leswi dyaka swimilana na nyama. Xiyenge xa vumbirhi na xona xi aviwa hi swiyengentsongo swinharhu, ku nga, swivuriso swa swiharhi leswi tshuriweke ku suka eka swifuwo leswi dyaka swimilana ntsena, swivuriso swa swifuwo leswi dyaka nyama na swivuriso swa swifuwo leswi dyaka swimilana na nyama. Vuxokoxoko bya ndzavisiso lowu byi tekiwile ku suka eka *Vutlhari bya Vatsonga (Machangana)* ku nga tsalwa ra swivuriso swa Xitsonga leri tsariweke hi HP Junod (1978). Swivuriso leswi swi xopaxopiwa hi tihlo ra vuxoperi hi ku tirhisa maendlelo ya Lakoff, G na Johnson, M (1980) ya thiyori ya mianakanyo ya vugego (*Conceptual Metaphor Theory*) Eka thiyori leyi ku vuriwa leswaku mhakankulu leyi lawulaka matirhelo ya swivulwana swa vugegovutlhokovetseri a hi ririmi, kambe i mianakanyo. Thiyori leyi yi tirhisa mpananiso (*cross domain mappings*), laha mhaka ya nkoka ku nga xitikoxihlovo (*source domain*) na xitikoxikongomisiwa (*target domain*). Hi ku ya hi thiyori leyi, nchumu wo karhi wu twisiseka kahle hi ku wu pimanisa na wun'wana. Hileswaku, xitikoxikongomisiwa xi twisiseka ku antswa hi ku xiya xitikoxihlovo.

Maritonkulu: *Mfuwo wa rixaka, swivuriso, Vatsonga, swiharhi swa nhova, swiharhi swa le kaya (swifuwo).*

Abstract

The aim of the study is to examine Xitsonga proverbs that are coined from both wild and domestic animals in order to demonstrate how they depict the behavior and philosophy of life of Vatsonga in the following aspects of life: love and marriage, diseases and their treatment, death and superstitions, cases and judgements, jobs, poverty, wealth, religion, hatred, corruption, war, wisdom, education, disasters, dress codes, food and drinks and etc. This study is divided into two main sections, the first section focuses on proverbs that are coined from wild animals, while the second section concentrate on proverbs that are coined from domestic animals. The first section is further divided into three sub-sections, namely, proverbs that are coined from wild animals that eat plants only (*herbivores*), proverbs that are coined from wild animals that eat meat only (*carnivores*), and proverbs that are coined from wild animals that eat both plants and meat (*omnivores*). The second section is also divided into three sub-sections, namely, proverbs that are coined from domestic animals that eat plants only (*herbivores*), proverbs that are coined from domestic animals that eat meat only (*carnivores*), and proverbs that are coined from domestic animals that eat both plants and meat (*omnivores*). The data of this study is extracted from *Vutlhari bya Vatsonga (Tsonga wisdom)* by H. P. Junod, a book containing a collection of Xitsonga proverbs. The proverbs are critically analysed using Lakoff, G and Johnson, M (1980)' s Conceptual Theory of Metaphor in which it is argued that the generalizations governing poetic metaphorical expressions are not in language, but thoughts. The theory make use of the *cross domain mappings*, the central issues being *source* and *target* domain. According to this theory, one mental domain is conceptualized in terms of the other. That is, the *target domain* be understood better in terms of the *source domain*.

Keywords: *Oral literature, proverbs, Vatsonga, wild animals, domestic animals*

Nongonoko

Declaration	ii
Swikhenso	iii
Ku nyikela	v
Nkomiso	vi
Abstract.....	viii
MANGHENELO	1
1.1. Matimundzhaku ya ndzavisiso	1
1.2. Xitatimende xa xiphiko.....	3
1.3. Nsusumeto.....	3
1.4. Swikongomelo na swivutiso swo letela ndzavisiso	4
1.4.1. Xikongomelonkulu xa ndzavisiso.....	4
1.4.2. Swikongomelontsongo swa ndzavisiso	4
1.4.3. Swivutiso swa ndzavisiso.....	5
1.5. Nkoka wa ndzavisiso	5
1.6. Thiyori ya ndzavisiso na masimekelo.....	6
1.7. Ndzilakano wa ndzavisiso	10
1.8. Hayiphotesisi.....	10
1.9. Maendlelo ya ndzavisiso	10
1.9.1. Mahlengeletelo ya mahungu	11
1.9.1.1. Maendlelo yo sampula hi xikongomelo	11
1.9.1.2. Maendlelo mo simekiwa eka khopasi	11
1.9.2. Maxopaxopelo ya mahungu	13
1.9.2.1. Maendlelo ya nxopaxopo wa matsalwa.....	13
1.9.2.2. Maxopaxopelo ya vundzeni bya mikongomelo	14
1.10. Tinhlamuselo ta matheme.....	15
1.10.1. Swivuriso	15
1.10.2. Mavonelo ya vutomi.....	16
1.10.3. Vatsonga	17
1.10.4. Swiharhi swa le nhoveni	18
1.10.5. Swiharhi swa le kaya	19
1.11. Malongolokelo ya ndzavisiso.....	19

NDZIMA YA 2	21
MILAVISISO YA MATSALWA LAMA LAVISISIWEKE EKA NKARHI LOWU NGA HUNDZA	21
2.1. Manghenelo.....	21
2.2. Milavisiso leyi pimanisaka swivuriso swa swiharhi swa ririmi ra Xinghezi na tindzimi tin'wana.....	22
2.2.1. Krikman (2007)	22
2.2.2. Moreno (2005)	24
2.2.3. Fu (2008)	26
2.3. Milavisiso ya swivuriso leswi tirhisiweke tanihi swinavetiso, swithokovetselo, marito na mikomiso.....	29
2.3.1. Javier (2005)	29
2.3.2. Mandowa na Wasosa (2013)	31
2.3.3. Manjate (2000).....	33
2.4. Milavisiso ya swivuriso leswi vulavulaka hi swiendlo swa mbulavulo	36
2.4.1. Lufti (2007)	36
2.4.2. Lubna (2008).....	38
2.5. Milavisiso ya swivuriso leswi vulavulaka hi swilo swa vutomi hi ku angarihela	40
2.5.1. Asiyambola (2007)	41
2.5.2. Malunga na James (2004)	42
2.5.3. Khuba (1995)	45
2.5.4. Mathumba (1988).....	47
NDZIMA YA 3	52
SWIVURISO LESWI TSHURIWEKE KU SUKA EKA SWIHARHI SWA LE NHOVENI	52
3.1 Manghenelo.....	52
3.2 Swivuriso swa swiharhi swa le nhoveni leswi dyaka swimilana ntsena.....	53
3.2.1 Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka ndlopfu.....	53
3.2.1.1. Nkongomelo wa mitirho	53
3.2.1.3. Nkongomelo wa swiyila	62
3.2.1.4. Nkongomelo wa vun'wini	63
3.2.1.5. Nkongomelo wa dyondzo	67
3.2.1.6. Nkongomelo wa tinyimpi	74
3.2.1.7. Nkongomelo wa nxaniseko.....	77

3.2.1.8. Nkongomelo wa ndzalo	78
3.2.1.9. Nkongomelo wa mahanyelo lamo biha	81
3.2.1.10. Nkongomelo wa nhlonipho	82
3.2.2. Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka nyarhi.....	83
3.2.2.1. Nkongomelo wa makhombo	83
3.2.2.2. Nkongomelo wa milandzu ni maahlulelo ya yona	85
3.2.2.3. Nkongomelo wa tinyimpi	87
3.2.2.4. Nkongomelo wa vukungundzwana	89
3.2.3. Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka mangwa.....	90
3.2.3.1. Nkongomelo wa mahanyelo lamo biha.....	90
3.2.3.2. Nkongomelo wo sola	92
3.2.4 Xivuriso lexi tshuriweke ku suka eka mhala.....	93
3.2.4.1. Nkongomelo wa makuriselo ma vana	93
3.2.5 Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka mhunti.....	95
3.2.5.1. Nkongomelo wo sola/sandza.....	95
3.2.5.2. Nkongomelo wa milandzu ni maahlulelo ya yona	97
3.2.5.3. Nkongomelo wa mahanyelo lamo biha	101
3.2.5.4. Nkongomelo wa makuriselo ma vana.....	104
3.2.5.5. Nkongomelo wo sola/sandza.....	106
3.2.5.6. Nkongomelo wa rirhandzu na vukati.....	108
3.2.5.7. Nkongomelo wa dyondzo	109
3.2.5.8. Nkongomelo wa milandzu ni maahlulelo ya yona	111
3.2.5.9. Nkongomelo wa mitirho	112
3.2.5.10. Nkongomelo wa dyondzo	113
3.2.5.11. Nkongomelo wa xikholwakholwana	115
3.2.6 Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka mpfundla	117
3.2.6.1. Nkongomelo wa mitirho	117
3.2.6.2. Nkongomelo wa nhlonipho/nxixmo	118
3.2.6.3. Nkongomelo wa dyondzo	119
3.2.6.4. Nkongomelo wa milandzu ni maahlulelo ya yona	123
3.2.6.5. Nkongomelo wa vusiwana.....	126
3.2.6.6. Nkongomelo wa makhombo	128
3.3. Swivuriso swa swiharhi swa le nhoveni leswi dyaka nyama ntsena	129

3.3.1. Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka nghala.....	129
3.3.1.1. Nkongomelo wa tinyimpi	129
3.3.1.2. Nkongomelo wo rhangela no fuma vanhu	139
3.3.1.3. Nkongomelo wa mitirho.....	144
3.3.1.5. Nkongomelo wa nxaniseko.....	146
3.3.2 Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka mhisi	148
3.3.2.1. Nkongomelo wa mitirho.....	148
3.3.2.2. Nkongomelo wa rifu.....	153
3.3.2.3. Nkongomelo wa ndzalo	156
3.3.2.4. Nkongomelo wa vutlhari	157
3.3.2.5. Nkongomelo wo rhangela no fuma vanhu	161
3.3.2.6. Nkongomelo wa vulolo	162
3.3.2.7. Nkongomelo wa rirhandzu na vukati.....	164
3.3.2.8. Nkongomelo wa nkateko	166
3.4. Swivuriso swa swiharhi swa le nhoveni leswi dyaka swimilana na nyama	167
3.4.1. Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka mfenhe	167
3.4.1.1. Nkongomelo wo rhangela no fuma vanhu	167
3.4.1.2. Nkongomelo wa vutlhari	169
3.4.1.3. Nkongomelo wa mahanyelo lamo biha.....	170
3.4.1.4. Nkongomelo wa vukungundzwana	171
3.4.1.5. Nkongomelo wa tinyimpi	172
3.4.1.6. Nkongomelo wa mmahanyelo lamo biha	174
3.4.1.7. Nkongomelo wa dyandza	175
3.4.1.8. Nkongomelo wa dyondzo	176
3.4.2. Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka kondlo.....	179
3.4.2.1. Nkongomelo wa vuxaka	179
3.4.2.2. Nkongomelo wa mahanyelo lamo biha.....	184
3.4.2.3. Nkongomelo wa mitirho.....	188
3.4.2.4. Nkongomelo wa swakudya na swakunwa	189
3.4.2.5. Nkongomelo wa swivilelo	191
3.5 Nkatsakanyo na mikumisiso	193
NDZIMA YA 4	197

SWIVURISO LESWI TSHURIWEKE KU SUKA EKA SWIHARHI SWA LE KAYA (SWIFUWO)	197
4.1 Manghenelo	197
4.2. Swivuriso swa swiharhi swa le kaya leswi dyaka swimilana ntsena	198
4.2.1. Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka homu	198
4.2.1.1. Nkongomelo wa madzolonga/timbholovo	198
4.2.1.2. Nkongomelo wa ndyangu/muti	200
4.2.1.3. Nkongomelo wa nhlonipho	204
4.2.1.4. Nkongomelo wa milandzu na maahlulelo ya yona	206
4.2.1.5. Nkongomelo wa tinyimpi	209
4.2.1.6. Nkongomelo wa swakudya na swakunwa	210
4.2.1.7. Nkongomelo wa mitirho	212
4.2.1.8. Nkongomelo wa dyondzo	215
4.2.1.9. Nkongomelo wa makuriselo ya vana	216
4.2.1.10. Nkongomelo wa mahanyelo lamo biha	217
4.2.1.11. Nkongomelo wa vukanganyisi	219
4.2.1.12. Nkongomelo wa rifu	221
4.2.1.13. Nkongomelo wa vuxaka	223
4.2.1.14. Nkongomelo wa vutlhari	224
4.2.1.15. Nkongomelo wo rhangela no fuma vanhu	226
4.2.2 Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka mbuti	227
4.2.2.1. Nkongomelo wa milandzu na maahlulelo ya yona	227
4.2.2.2. Nkongomelo wa vukanganyisi	229
4.2.2.3. Nkongomelo wa rirhandzu na vukati	230
4.2.2.3. Nkongomelo wa vukungundzwana	232
4.2.2.4. Nkongomelo wa mahanyelo lamo biha	233
4.2.2.5. Nkongomelo wa dyondzo	234
4.2.2.6. Nkongomelo wa nxaniseko	237
4.2.3 Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka huku	238
4.2.3.1. Nkongomelo wa vutoya	238
4.2.3.2. Nkongomelo wa mitirho	240
4.2.3.3. Nkongomelo wa ndyangu/muti	243
4.2.3.4. Nkongomelo wa milandzu na maahlulelo ya yona	246

4.2.3.5. Nkongomelo wa vuxaka	247
4.2.3.6. Nkongomelo wo sola	249
4.2.3.7. Nkongomelo wa dyondzo	250
4.2.3.8. Nkongomelo wo vilela	253
4.2.3.9. Nkongomelo wo rhukana.....	254
4.2.3.10. Nkongomelo wa rifu.....	255
4.2.3.11. Nkongomelo wo tikurisa	257
4.2.3.12. Nkongomelo wa nhlonipho	258
4.2.3.13. Nkongomelo wo nyika matimba.....	260
4.2.3.14. Nkongomelo wa makuriselo ya vana	261
4.2.3.15. Nkongomelo wa rirhandzu na vukati.....	264
4.2.3.16. Nkongomelo wa vukanganyisi	266
4.2.3.17. Nkongomelo wa makuriselo ma vana.....	267
4.3 Swivuriso swa swiharhi swa le kaya leswi dyaka nyama ntsena	268
4.3.1 Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka mbyana.....	268
4.3.1.1. Nkongomelo wa rirhandzu na vukati.....	268
4.3.1.2. Nkongomelo wa mitirho	271
4.3.1.3. Nkongomelo wa vusiwana.....	272
4.3.1.4. Nkongomelo wo rhangela no fuma vanhu	275
4.3.1.5. Nkongomelo wa madzolonga/timbholovo	276
4.3.1.6. Nkongomelo wo komba ku khunguvanyisa.....	277
4.3.1.7. Nkongomelo wa vukanganyisi	278
4.3.1.8. Nkongomelo wa vuvabyi na vutshunguri	281
4.3.1.9. Nkongomelo wa makhombo	282
4.3.1.10. Nkongomelo wa timbholovo/madzolonga	284
4.3.1.11. Nkongomelo wo kombisa ku khunguvanyeka.....	286
4.3.1.12. Nkongomelo wa vutlhari	288
4.3.1.13. Nkongomelo wa mahanyelo lamo biha.....	290
4.3.1.14. Nkongomelo wa nhlonipho	294
4.3.1.15. Nkongomelo wa mitirho	295
4.3.1.16. Nkongomelo wa sandza/sola.....	296
4.3.1.17. Nkongomelo wa dyondzo	298
4.3.1.18. Nkongomelo wa nkarhi wa khale	300

4.3.1.19. Nkongomelo wa mavunwa	301
4.3.1.20. Nkongomelo wa mahanyelo lamo biha	302
4.3.1.21. Nkongomelo wa dyondzo	304
4.4. Swivuriso swa swiharhi swa le kaya leswi dyaka swimilana na nyama	306
4.4.1. Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka nguluve	306
4.4.1.1. Nkongomelo wa swakudya na swakunwa	306
4.4.1.2. Nkongomelo wa dyondzo	313
4.4.2. Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka ximanga	315
4.4.2.1. Nkongomelo wa vukanganyisi	315
4.4.2.2. Nkongomelo wa madzolonga/timbholovo	316
4.4.2.3. Nkongomelo wa mahanyelo lamo biha	317
4.4.2.4. Nkongomelo wa rirhandzu na vukati	319
4.4.2.5. Nkongomelo wa madzolonga/timbholovo	320
4.4.2.6. Nkongomelo wa mahanyelo lamo biha	321
4.4.2.7. Nkongomelo wo pfunana	322
4.4.2.8. Nkongomelo wa vukanganyisi	323
4.4.2.9. Nkongomelo wa dyondzo	324
4.5 Nkatsakanyo na mikumisiso	325
KU DLAYISETA	329
5.1 Manghenelo	329
5.2. Nkatsakanyo na mikumisiso	329
5.3. Swibumabumelo	337
Tibuku leti tirhisiweke	338

NDZIMA YA 1

MANGHENELO

1.1. Matimundzhaku ya ndzavisiso

Swivuriso hi swin'wana swa swiyenge swa matsalwa yo runguriwa hi nomu leswi welaka ehansi ka mfuwo wa rixaka. Swidyondzeki swo tala swi ringetile ku landzelerisa matumbulukelo ya swivuriso kambe swi tikomba swi nga olovi ku kuma nhlamulo yo tiya. Van'watindzimi van'wana va kholwa leswaku swivuriso swi tumbuluka eka matsalwa mo hambanahambana ma mfuwo wa rixaka, mo tanihi mitsheketo, switekatekisano, mitshayilo, tinsimu ta rixaka, timhaka ta mafenya, na swin'wana na swin'wana leswi nga na swivulwahava na swivulwana leswi yelanaka swinene na swivuriso, leswi hi ku famba ka nkarhi swi kumekeke swi tiyimela hi swoxe (Moon: 1997). Swivuriso i swiyenge leswi kumekaka eka tinxaka ta misava hinkwayo naswona swi fambelana ngopfu na mahanyelo na mikhuva ya rixaka ro karhi (Packzolay: 2003). Hi marito man'wana, swivuriso swi tshuriwa ku suka eka swilo leswi rixaka ro karhi ri tshamaka na swona na leswi swi nga kusuhi na vona. Leswi hi swona swi endlaka leswaku swivuriso swi va switirhisiwa leswi khomeke swinene mavonelo hambi ku ri mahanyelo ya rixaka ro karhi.

Mhaka leyi hinkwerhu hi pfumelelanaka na yona hileswaku swivuriso i swihlayiwa swa nomu leswi hi nga tumbuluka hi kuma swi ri kona, tanihi tin'wana tinxaka ta mfuwo wa rixaka, naswona i matsalwa lama a ma tirhisiwa hi vakokwa wa vakokwa wa hina khale ka khaleni hambi eka nkarhi lowu Valungu a va nga si fika etikweninkulu ra Afrika. Swivuriso, tanihi tinxaka letin'wana ta mfuwo wa rixaka, i swiyenge leswi a swi tirhisiwa ku hundzisela vutlhari hambi vutivi bya vanhu va rixaka ro karhi eka tinxaka leti landzelaka, leswi na namuntlha swa ha riki tano.

Hambileswi swivuriso swi nga switumbuluxiwa swa khale, swa ha ri ndzhaka ya nkoka eka vutomi bya Vatsonga na le ka nkarhi wa namuntlha hikuva swa swi kota ku hi paluxela mikhuva na mavonelo ya vutomi ya rixaka. Swivuriso swi hlavutela ntiyiso wo

karhi lowu seketeriwaka hi ntokoto wa vutomi ni vuxiyaxiya bya vatumbuluxi va swona. Mhaka leyi hlamarisaka hileswaku ntiyiso lowu hlavuteriwaka hi swivuriso a wu hundzuki, wu tshama wu ri ntiyiso ku sukela eka nkarhi lowu nga hundza ku fikela eka nkarhi wa sweswi (Shabangu:1996). Swivuriso swi tshuriwa ku suka eka swilo swo hambanahambana swa vutomi swo tanihi vanhu, swiharhi, swimilana, swilo swa ntumbuluko, swimakiwa, swihumelelo swa ntumbuluko, ni swin'wana na swin'wana. Hambileswi swivuriso swi tshuriwaka ku suka eka swilo swo hambanahambana, leswi swi vulaka swona swi va swi kongomisiwile eka vutomi bya vanhu. Hi marito man'wana, ku xiyiwa mikhuva na mahanyelo ya swilo leswi nga riki vanhu swi fambelanisiwa na vutomi bya vanhu. Swivuriso swi nga tirhisiwa eka swiyenge swo hambanahambana swa vutomi bya vanhu ku dyondzisa, ku laya kumbe ku tshinya, ku komba ndlela ya mahanyelo, ku khutaza, kumbe ku tiyisa munhu nhlana ni ku ahlula timhaka. Swivuriso swi tirha hi ndlela ya vugego. Hileswaku nhlamuselo ya xivuriso, a yi fani ni nhlamuselo ya masiku hinkwawo ya marito lama tirhisiweke exivurisweni xexo. Nhlamuselo ya xivuriso yi yelana ni timhaka leti xivuriso xi tirhisiwaka eka tona hi ndlela yo ka yi nga kongomi. Loko hi ku: *Mpfundla wa le rihlampfini a wu khomiwi hi timbyana*, a hi le ku vulavuleni hi *mpfundla* ni timbyana, kambe hi vulavula hi vanhu. Leswi swi vulaka leswaku khamba leri mi tshamaka na rona a ri khomeki hi ku olova hikuva ri tiva makungu ya n'wina hinkwawo (Shabangu:1996).

Eka milavisiso leyi endliweke hi swidyondzeki swo hambanahambana hi swivuriso, ku xopaxopiwile swivuriso leswi tumbulukaka eka swilo swo hambanahambana swa vutomi swo tanihi rirhandzu na vukati, vuvabyi na vutshunguri, rifu na swikholwakholwana swa rona, milandzu ni maahlulelo ya yona, mitirho, vusweti, ndzalo, vukhongeri, mavondzo, rivengo, vukungundzwana, madzolonga, dyondzo, vutlhari, makhombo, swihumelelo swa ntumbuluko, tinyimpi, makwanga, makuriselo ya vana, ku rhangela no fuma vanhu, vulolo, vutikukumuxi, swakudya na swakunwa, ni swin'wana ni swin'wana. Hileswaku milavisiso ya kona yi va yi nga kongomisi eka swivuriso leswi vulavulaka hi nchumu wun'we kumbe mimbirhi, kambe ku va ku ri leswi vulavulaka hi michumu yo hlaya swinene.

1.2. Xitatimende xa xiphiso

Eka Xitsonga ku hava ndzavisiso lowu endliweke hi ku koxometa lowu kombisaka nkucetelo wa swivuriso swa swiharhi eka mavonelo ya vutomi ya Vatsonga, hambileswi ku nga na swivuriso swo hlaya leswi tshuriweke ku suka eka swiharhi. Milavisiso yo hlaya yi katsakatsa swivuriso swo vulavula hi swilo swo hambanahambana, swo tanihi vanhu, swiharhi, swimilana, swilo swa ntumbuluko, swihumelelo swa ntumbuluko, ni swin'wana ni swin'wana eka ndzavisiso wun'we. Leswi swi endla leswaku ku tswambitiwa kunene eka swivuriso swa nchumu wun'wana ni wun'wana, laha ku nga vaka ku siyiwile swivuriso swo hlaya swi nga katsiwangi ehansi ka xilo xin'wana ni xin'wana. Mpfumaleko wa milavisiso ya muxaka lowu wu nga endla leswaku rixaka leri ra ha taka ri nga tekeli enhlokweni swiendlo na swihlawulekisi swa swiharhi mayelana no aka mahanyelo ya Vantima hi ku angarhela na Vatsonga hi ku kongomisa. Hi ndlela leyi rixaka leri taka ri nga tikuma ri hanya vutomi byo soleka no xumbadza.

1.3. Nsusumeto

Loko ndzi xiya swivuriso swa Xitsonga ndzi lemukile leswaku swo tala swa swona hileswi nga tshuriwa ku suka eka swiharhi. Leswi swi endlile leswaku ndzi lava ku tiva leswaku xivangelo xa kona ku nga va ku ri yini. Endzhaku ko endla rhangelanzavisiso, ndzi kumile leswaku vutomi na mikhuva ya Vatsonga swi tikomba swi simekile timitsu ta swona eka swiharhi. Leswi swi endlile leswaku ndzi susumeteka ku endla ndzavisiso hi swivuriso swa swiharhi hi xikongomelo xo lava ku kumisisa hilaha vutomi bya swona byi kucetelaka bya Vatsonga hakona.

1.4. Swikongomelo na swivutiso swo letela ndzavisiso

1.4.1. Xikongomelonkulu xa ndzavisiso

Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa swivuriso swa Xitsonga leswi tshuriweke ku suka eka swiharhi hi ndlela yo lava ku kombisa ndlela leyi swi paluxaka hayona mikhuva na mavonelo ya Vatsonga ya vutomi eka timhaka to hambanahambana to tanihi rirhandzu na vukati, vuvabyi na vutshunguri, rifu na swikholwakholwana swa rona, milandzu ni maahlulelo ya yona, mitirho, vusweti, ndzalo, vukhongeri, mavondzo, rivengo, vukungundzwana, madzolonga, dyondzo, vutlhari, makhombo, swihumelelo swa ntumbuluko, tinyimpi, swiambalo ni maambalelo, swakudya na swakunwa, ni swinwana ni swin'wana.

1.4.2. Swikongomelontsongo swa ndzavisiso

- Ku lavisisa hilaha swivuriso swa Xitsonga leswi tshuriweke ku suka eka swiharhi swa le nhoveni leswi dyaka swimilana ntsena na leswi swi dyaka nyama ntsena swi paluxaka mikhuva na mahanyelo ya Vatsonga hakona.
- Ku xopaxopa swivuriso swa Xitsonga leswi tshuriweke ku suka eka swiharhi swa le nhoveni leswi dyaka swimilana na nyama leswaku ku ta xiyiwa hilaha swi paluxaka mikhuva na mahanyelo ya Vatsonga hakona.
- Ku kana hilaha swivuriso swa Xitsonga leswi tshuriweke ku suka eka swifuwo leswi dyaka swimilana ntsena na leswi dyaka nyama ntsena swi paluxaka hakona mikhuva na mavonelo ya vutomi ya Vatsonga.
- Ku kambisisa ndlela leyi swivuriso swa Xitsonga leswi tshuriweke ku suka eka swifuwo leswi dyaka swimilana na nyama swi paluxaka hakona mikhuva ni mahanyelo ya Vatsonga.

1.4.3. Swivutiso swa ndzavisiso

Swivutiso leswi letelaka ndzavisiso lowu hi leswi landzelaka:

- Xana swivuriso swa Xitsonga leswi tshuriweke ku suka eka swiharhi swa le nhoveni leswi dyaka swimilana ntsena na leswi dyaka nyama ntsena swi paluxa njhani mikhuva na mahanyelo ya Vatsonga?.
- Xana swivuriso swa Xitsonga leswi tshuriweke ku suka eka swiharhi swa le nhoveni leswi dyaka swimilana na nyama swi paluxa njhani mikhuva na mahanyelo ya Vatsonga?.
- Xana swivuriso swa Xitsonga leswi tshuriweke ku suka eka swifuwo leswi dyaka swimilana ntsena na leswi dyaka nyama ntsena swi paluxa njhani mikhuva na mahanyelo ya Vatsonga?.
- Xana swivuriso swa Xitsonga leswi tshuriweke ku suka eka swifuwo leswi dyaka swimilana na nyama swi paluxa njhani vutlhari na vutomi bya Vatsonga eka timhaka to hambanahambana ta vutomi?.

1.5. Nkoka wa ndzavisiso

- Ndzavisiso lowu i wa nkoka hikuva wu tisa mavonelo na matwisiselo lamantshwa eka swivuriso na le ka swivuriso swa Xitsonga hi ku kongomisa.
- Ndzavisiso lowu wu paluxa vutlharhi na mavonelo ya vutomi bya Vatsonga eka swivuriso. Leswi swi ta endla leswaku rixaka lera ha taka ri kota ku tiva hi laha vakokwa wa rona va hanyeke ha kona.
- Ndzavisiso lowu wu ta nyika swidyondzeki swa lingwisitiki hi ku angarhela, na swa Xitsonga hi ku kongomisa xihlovo lexi va nga xi tirhisaka ku twisisa tinhlamuselo ta swivuriso no pimanisa mavonelo ya Vatsonga ya vutomi na ya tinxaka tin'wana.
- Ndzavisiso lowu i mpaluxo wa vutlhari na vutomi bya Vatsonga, hikokwalaho wu ta nyika nkarhi eka Vatsonga ku xiya mavonelo lama paluxiwaka hi swivuriso lama nga ha fambelaniki ni nkarhi lowu va hanyaka eka wona leswaku ma antswisiwa, loko swi koteka, na lama ma ha riki na nkoka swinene eka nkarhi wa

namuntlha leswaku ma tiyisiwa leswaku vanhu va khomelela eka wona leswaku vutomi bya vona byi ta famba kahle.

- Ndzavisiso lowu wu ta pfuneta na vanhu van'wana ku twisisa Vatsonga ku antswa naswona swi ta antswisa vuxaka bya Vatsonga na vanhu va tindzimi na mindhavuko yin'wana. Hi ndlela leyi, ku ta va na ku xiximana na ku amukelana exikarhi ka tinxaka ta vanhu va Afrika-Dzonga, Afrika hambu ku ri eka vanhu va matiko mambe. Hileswaku, wu andlala mbangu lowunene laha vanhu van'wana va nga ta kota ku tirhisana no hanyisana kahle na Vatsonga tanihi vaaki va misava lava va nga na mikhuva na mavonelo ya vona ya vutomi leswi swi faneleke ku xiximiwa.

1.6. Thiyori ya ndzavisiso na masimekelo

Ndzavisiso lowu wu landzelela miehleketo leyi paluxiwaka hi thiyori ya Lakoff na Johnson (1980) ya *Conceptual Theory of Metaphor*, leyi eka yona ku andlariwaka maendlelo mo pananisa (*conceptual mappings*). Hi ku ya hi maendlelo lawa, nhlamuselo ya nchumu wo karhi yi nga twisiseka kahle loko ku xiyiwa nhlamuselo ya nchumu wun'wana. Maendlelo lawa ma tirha hi ku hundzisa leswi hlamuseriwaka mayelana na xitikoxihlovo (*source domain*) eka xitikoxikongomisiwa (*target domain*). Hi marito man'wana, swihlawulekisi swa xitikoxihlovo swi hundzisiwa hi ndlela ya vugego eka xitikoxikongomisiwa, leswaku xitikoxikongomisiwa xi ta twisiseka ku antswa hi ku xi yelanisa na xitikoxihlovo. Eka maendlelo mo pananisa ku andlariwa kahle xigege lexi tivekaka tanihi: *vanhu i swiharhi*, lexi kombisaka leswaku vanhu va tala ku endla swiendlo leswi yelanaka swinene ni swiendlo swa swiharhi, kumbe vutomi bya vanhu byi tala ku paluxiwa hi swiendlo swa swiharhi. Hileswaku, ku na ku yelana lokukulu, ka vugego, exikarhi ka mahanyelo ya swiharhi na mahanyelo ya vanhu. Hi marito man'wana, mhaka yo karhi eka vutomi bya vanhu yi nga yimeriwa hi maendlelo yo karhi eka vutomi bya swiharhi. Eka ndzavisiso lowu maendlelo mo pananisa ma tirhisiwa hi ndlela yo pananisa mahanyelo ya swiharhi swa le nhoveni na mahanyelo ya swiharhi swa le kaya (swifuwo) ya pananisiwa na mahanyelo ya Vatsonga. Leswi swi endliwa hi ndlela yo kombisa hilaha mahanyelo ya swiharhi ya paluxaka hakona mikhuva na

mahanyelo ya Vatsonga. Xikombiso xa mpananiso wa swiharhi swa le nhoveni na mahanyelo ya Vatsonga hi lowu nga eka xivumbeko lexi nga laha hansi:

Xivuriso: Ndlopfu i nxakwa (kumbe: voko).

Nhlamuselo 1: Handle ka vanhu vakwe, hosi yi ta hluleka entirhweni wa yona.

Nhlamuselo 2: U ta hluleka entirhweni loko switirho leswi faneleke swi nga ri kona.

Xigego

Xitikoxihlovo

→

Xitikoxikongomisiwa

Ndlopfu

→

hosi/munhu

I nxakwa/voko

→

vanhu vakwe/vanhu lava n'wi

pfunaka/switirho leswi a faneleke ku tirha hi swona.

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula xi kombisa leswaku ndlopfu yi pananisiwa na munhu kumbe hosi leyi fumaka vanhu na munhu loyi a hanyaka no tirha na vanhu van'wana eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Xitikoxihlovo xa vumbirhi xi kombisa nxakwa tanihi voko ra ndlopfu leri pananisiwaka na vanhu lava pfunaka vanhu van'wana na vanhu lava va fumiwaka hi hosi. Xitikoxihlovo lexi xi tlhela xi komba leswaku ndlopfu a yi koti ku endla nchumu handle ka nxakwa wa yona tanihi voko leri khomaka nchumu wun'wana na wun'wana leswaku yi kota ku tihanyisa no tisirhelela. Nxakwa wu pananisiwa na vanhu va hosi na vanhu lava pfunaka munhu eka xitikoxikongomisiwa. Matimba ma ndlopfu ma le ka nxakwa ku kotisa hosi leyi nga ta ka yi nga koti ku endla nchumu handle ka malandza ma yona. Hileswaku munhu un'wana na un'wana a nga ka a nga koti ku endla swilo handle ka vanhu van'wana lava va n'wi pfunaka. Murhangeri wa ntirho wihi kumbe wihi u vuriwa murhangeri hikokwalaho ka leswi a faneleke a khomisana ntirho na vatirhikuloni va yena.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Tihosi, varhangeri na munhu un'wana na un'wana va kuma dyondzo ya kahle hi ku languta xivuriso lexi. Hileswaku matimba ya hosi i vanhu lava yi va fumaka, hosi yi nga ka yi nga swi koti ku fambisa tiko kambe yi swi kota hikokwalaho ka malandza ma yona lama yi ma rhumaka hinkwako na hinkwaswo leswi yi tsakelaka leswaku swi endliwa. Xivuriso lexi xi na nkoka eka vanhu na ntirho wo va dyondzisa leswaku va hanyisana kahle na vanhu lava va tshamaka no tirha na vona hikuva hi vona va nga ta va pfuna loko va endla swin'wana hikuva a swi koteki ku tirha swilo u ri wexe.

Xivuriso lexi xi na nkucetelo eka tihosi na vanhu leswaku va va na ntirhisano wa kahle hikuva malandza ma hosi i ma nkoka, loko ma nga ri kona hosi a yi koti ku endla nchumu, a swi olovi ku tirha swilo munhu a ri yexe. Xivuriso lexi xi tlhela xi kucetela tihosi leswaku ti khoma kahle vanhu lava ti va fumaka ni lava va tipfunetaka hikuva handle ka vona ti ta tsandzeka entirhweni wa tona wa siku rin'wana na rin'wana. Malandza ma hosi na wona ma fanele ku tirhiseka no swi tiva leswaku i va nkoka loko va nga ri kona hikuva hosi a yi nga koti ku tirha nchumu, hileswaku hosi i hosi hi malandza ma yona. Leswi hi swona leswi tumbuluxeke na rito *vaakatiko* hikuva vanhu va hosi hi vona va endlaka migingiriko hikwayo ya tiko na ku vonisisa leswaku tiko rolero ra hluvuka. Varhangeri emitirhweni yo hambanahambana na vona va kuceteleka no dyondza ku va xilo xin'we na vanhu lava va va rhangelaka hikuva hi vona switirho swa vona. Ku andlariwile xikombiso xa mpananiso wa swiharhi swa le kaya (swifuwo) na mahanyelo ya Vatsonga hi ndlela leyi:

Xivuriso: Tshanga ra tihomu a ri tiyi loko ku nga ri na tshanga ra marhole.

Nhlamuselo: Muti wo kala vana wa chavisa.

Xigego

Xitikoxihlovo

Tshanga ra tihomu

A ri tiyi

Xitikoxikongomisiwa

→ muti

→ wa chavisa

Marhole

→ wo kala vana

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Tshanga ra tihomu ku vuriwa xivala laha ku tshamaka tihomu tinkuzi na mathokazi na marhole. Marhole ku vuriwa vana homu. Tshanga ra tihomu ri pananisiwa na muti lowu ku nga na tatana, manana na vana va xisati na vana va xinuna eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxikongomisiwa xo sungula. Eka xitikoxihlovo xa vumbirhi na xitikoxihlovo xa vunharhu ku kombiswa leswaku tshanga ra tihomu a ri tyi loko ku nga ri na marhole. Leswi swi pananisiwa na ndyangu lowu chavisaka loko ku nga ri na vana eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi na xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Tshanga ra tihomu a ri kuli kumbe ku tala loko ku nga ri na marhole kasi na muti a wu tsakisi loko ku ri hava vana, leswi swi endla leswaku vanhu va chava muti wolowo hi ku ka swi nga twisiseki leswaku swi nga va swi vangiwa hi yini naswona muti lowu nga riki na vana a wu toloveleki.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vatsonga va kombisa leswaku vana va na nkoka emutini wun'wana na wun'wana eka xivuriso lexi. Ku tinyungubyisa ka nsati na nuna, ka vatswari ku le ka vana va vona hikuva va ta sala va yisa rixaka ra vona emahlweni loko se vona va hundzile emisaveni. Hileswaku vanhu va nga pfumala mali, switirhisiwa swihi na swihi swa nkoka evuton'wini kambe loko va ri na vana va titwa va hetisekile va nga ri na xiphiqo.

Hikokwalaho ka timhaka leti boxiweke laha henhla xivuriso lexi xi hlohlotela wansati na wanuna lava tekaneke leswaku va kuma vana votala hikuva muti a wu tekeriwi enhlokweni loko ku ri hava swihlangi naswona muti wu tiya hi vana. Xi tlhela xi kucetela nuna na nsati ku va va tirha swinene va hlayisa no kurisa vana va vona hi ndlela leyinene hi ku tiva leswaku vana va vona hi vona rixaka ra mundzuku na ku va va ta

sala va yisa xivongo na ku ndlandlamuxa rixaka loko se vona tanihi vatswari va ta hundza emisaveni

1.7. Ndzilakano wa ndzavisiso

Ndzavisiso lowu wu xopaxopa swivuriso swa Xitsonga leswi vulavulaka hi swiharhi swa le nhoveni na swa le kaya ntsena, hi xikongomelo xo xiya hilaha swi paluxaka hakona mavonelo na mahanyelo ya Vatsonga. Swivuriso leswi vulavulaka hi swilo swin'wana, handle ka leswi boxiweke laha henhla, swo tanihi hi swiharhi swa le matini, kumbe leswi hahaka, hambi ku ri swikokovi ni switsotswana a swi katsiwangi eka ndzavisiso lowu.

1.8. Hayiphothesisi

Mahanyelo ya swiharhi ma paluxa mahanyelo ni mavonelo ya vutomi bya Vatsonga.

1.9. Maendlelo ya ndzavisiso

Ndzavisiso lowu wu landzelela maendlelo ya nkoka. Maendlelo ya muxaka lowu ma kongomisa eka mavonelo ya munhu xikan'we ni nsusumeto lowu endleke leswaku a vona swilo hi ndlela leyi a swi vonaka hayona. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Marshall na Rossman (1999:26) loko va ku:

... concerned with individual's own accounts of their attitudes, motivation and behavior. It offers richly descriptive reports of individual's perceptions, attitudes, beliefs, view and feelings.

Mhakankulu leyi boxiwaka eka nhlamuselo leyi nga laha henhla i ya leswaku maendlelo ma nkoka ya kota ku andlala kahle mavonelo, ku kholwa, hambi ku ri switwi ni mianakanyo ya munhu. Ndzavisiso lowu wu landzelela maendlelo lama hikuva wu

andlala mavonelo na mianakanyo ya Vatsonga mayelana na vutomi hilaha swi paluxiwaka hakona hi swivuriso leswi nga tshuriwa ku suka eka swiharhi.

1.9.1. Mahlengelletelo ya mahungu

Mahungu ya ndzavisiso lowu ma hlengeletiwile hi ku tirhisa maendlelo mambirhi ku nga maendlelo yo Sampula ya xikongomelo (*purposive sampling*) na maendlelo mo simekiwa eka khopasi (*Corpus-based Approach*).

1.9.1.1. Maendlelo yo sampula hi xikongomelo

Maendlelo yo sampula ya xikongomelo ku kongomisiwa eka ndlela leyi mulavisisi a tekaka ntsena timhaka ta nkoka leti yelanaka kumbe ku fambelana na ndzavisiso wa yena. Endlelo ro sampula hi xikongomelo ri hlamuseriwa hi Bandenhorst (2008:13) loko a ku:

The main goal of purposive sampling is to focus on particular characteristics of a population that of interest, which will best enable you to answer your research question.

Eka ndzavisiso lowu a ku kongomisiwi eka vanhu ku ya hi nhlamuselo leyi nga laha henhla kambe ku kongomisiwa eka swivuriso leswi nga tekiwa leswi hlamulaka swivutiso swa ndzavisiso.

1.9.1.2. Maendlelo mo simekiwa eka khopasi

Endlelo leri ku kongomisiwa eka ndlela leyi mulavisisi a tirhisaka mahungu lama sukaka eka tsalwa ro karhi lama a lavaka ku tirhisa wona eka ndzavisiso wa yena. Maendlelo lama ma seketeriwa hi Biber (2009:02) loko a ku:

It utilizes a large principled collection of natural texts, known as a “corpus”, as the basis for analysis.

Ku ya hi ntshaho lowu, ku tirhisiwa mahungu lama tekiwaka ku suka eka tsalwa ro karhi hi ku va mulavisi a teka ntsena mahungu lama a lavaka ku lavisisa hi wona eka nhlengelo wa mahungu mo tala, lama hlengeletweke kutani a ma xopaxopa leswaku ku ta fikeleriwa mikumisiso yo karhi. Ntshaho wun’wana lowu seketelaka Biber i wa Storjoham (2009:09) lowu landzelaka:

appropriate material is extracted to support intuitive knowledge, expectations, to allow linguistic phenomena to be quantified, and to find proof for existing theories or to retrieve illustrative samples. It is a method where the corpus is interrogated and data to confirm linguistic pre-set explanations and assumptions. It acts, therefore as, additional supporting material.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu kombisa leswaku maendlelo mo simekiwa eka khopasi ma kongomisa eka ku tirhisiwa ka mahungu lama tekiwaka ku suka eka tsalwa ro karhi ku seketela vutivi na leswi languteriweke eka ndzavisiso wa mulavisisi. Mahungu lama tekiweke eka tsalwa ro karhi ma xopaxopiwa no kambisisiwa ku endlela ku tiyisisa mhaka leyi yi nga ku lavisisiweni. Hileswaku handle ko tirhisa mahungu lama tekiwaka eka tsalwa ro karhi swi nga ka swi nga koteki ku fikelela swikongomelo swa ndzavisiso.

Eka ndzavisiso lowu, maendlelo mo simekiwa eka khopasi na maendlelo yo sampula hi xikongmelo ma tirhisiwile. Leswi swi vula leswaku a hi swivuriso hinkwaswo leswi nga eka tsalwa ra nhlengelo wa swivuriso swa Xitsonga swa Junod ra *Vutlhari bya Vatsonga (Machangana)* (1978) swi nga tirhisiwa. Mulavisisi u tirhisa ndlela leyi hi ku va a teka swin’wana swa swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka swiharhi swa le nhoveni na swiharhi swa le kaya ntsena.

Eka tsalwa ra *Vutlhari bya Vatsonga*, ku tekiwile swivuriso swa swiharhi swa le nhoveni leswi dyaka swimilana ntsena swo ringana 54, leswi dyaka nyama ntsena ku tekiwile

30, kasi eka leswi dyaka swimilana na nyama ku tekiwile 20. Eka swivuriso swa swifuwo leswi dyaka swimilana ntsena ku tirhisiwile 50, eka leswi dyaka nyama ntsena ku tekiwile 30, kasi leswi dyaka swimilana na nyama ku tirhisiwile swa 20. Ku yisa emahlweni, eka swivuriso swa swiharhi swa le nhoveni leswi dyaka swimilana ntsena ku tekiwile 20 swo vulavula hi ndlopfu, 5 swa nyarhi, 2 swa mangwa, 1 xa mhala, 16 swa mhunti na swo vulavula hi mpfundla swa 10. Eka leswi dyaka nyama ntsena ku tekiwile 30, laha eka swona swo vulavula hi nghala ku nga 15, na 15 swo vulavula hi mhisi. Leswi dyaka swimilana na nyama ku tekiwile swa 20, eka swona swivuriso swa 10 swi vulavula hi mfenhe kasi swa 10 i swo vulavula hi kondlo.

Eka swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka swifuwo ku tekiwile 50 leswi dyaka swimilana ntsena, 30 wa leswi swi dyaka nyama ntsena kasi leswi dyaka swimilana na nyama ku tekiwile 16 wa swona. Swivuriso swa swifuwo leswi dyaka swimilana ntsena ku tekiwile leswi vulavulaka hi tihomu swa 20, timbuti swa 8, huku swa 22. Leswi dyaka nyama ntsena ku tekiwile 30 swa timbyana, leswi dyaka swimilana na nyama i 7 swa tinguluve na 9 swa swimanga. Swivuriso hinkwaswo leswi xopaxopiwaka swa swiharhi swa le nhoveni loko swi helerile i 104 na 96 wa swiharhi swa le kaya, kutani loko swi helerile eka ndzavisiso hinkwawo i 200.

1.9.2. Maxopaxopelo ya mahungu

1.9.2.1. Maendlelo ya nxopaxopo wa matsalwa

Maendlelo lawa ya khumba ku tirhisa tibuku to hambanahambana ta le layiburari, maphepha lama hlayiweke etikhonifereseni, eka timagazini, eka maphephahungu lama fambelanaka na nhlokomhaka leyi ku lavisisiwaka hi yona. Patton (1990:10) u hlamusela nxopaxopo wa matsalwa hi ndlela leyi:

Document analysis includes ... quotations, or entire passages from organizational, clinical, or program records; memoranda and correspondences; official publications and reports; personal diaries... these documents are produced at the request of the researcher.

Eka maendlelo ya muxaka lowu, mulavisisi u endla ndzavisiso wa yena hi ku tshaha timhaka ta nkoka leti fambelanaka ni nhlokomhaka ya ndzavisiso wa yena. Travers (1964:68) u nyika nhlamuselo ya nxopaxopo wa matsalwa loko a ku:

Document analysis involve secondary sources that were used to supplement information obtained through observations and interviews. The concept “document” is a general term for ‘an impression left by a human being on a physical object’. Although document analysis may involve the analysis of non-written sources such as videos, slides, films, in this study, only documents that were printed sources were analysed.

Hi nga vula leswaku nxopaxopo wa matsalwa i matsalwa lama pfunaka ku engetela leswi voniweke no twiwa ku suka eka vanhu van’wana lava va nga na vutivi bya nhlokomhaka ya ndzavisiso wo karhi.

1.9.2.2. Maxopaxopelo ya vundzeni bya mikongomelo

Mahungu hinkwawo lama hlengeletiwake eka ndzavisiso lowu ma xopaxopiwa hi ku landza nxopaxopo wo xopaxopa mahungu ya vundzeni bya mikongomelo ya kona. Lawa i maendlelo ya *Thematic content analysis* hi Xinghezi laha muxopaxopi a xopaxopaka ntirho wa yena ku ya hi vundzeni bya tidyondzo leti kumekaka eka mikongomelo ya ntirho wolowo.

Swivuriso leswi swi xopaxopiwaka eka xiyengentsongo xin’wana na xin’wana swi xopaxopiwa ku ya hilaha swi paluxaka hakona mikhuva na mavonelo ya vutomi ya Vatsonga ehansi ka mikongomelo yo hambanahambana ya vutomi yo tanihi rirhandzu na vukati, vuvabyi na vutshunguri, rifu na swikhohlwakholwana swa rona, milandzu ni maahlulelo ya yona, mitirho, vusweti, ndzalo, vukhongereri, mavondzo, rivengo, vukungundzwana, madzolongwa, dyondzo, vutlhari, makhombo, swihumelelo swa

ntumbuluko, tinyimpi, makwanga, makuriselo ya vana, ku rhangela no fuma vanhu, vulolo, vutikukumuxi, swakudya na swakunwa, ni swin'wana ni swin'wana.

1.10. Tinhlamuselo ta matheme

Xikongomelo xa xiyenge lexi i ku nyika tinhlamuselo ta marito ya nkoka lama tirhisiweke eka ndzavisiso lowu ku endlela leswaku vahlayi va twisisa tinhlamuselo ta wona.

1.10.1. Swivuriso

Swivuriso i switatimende leswi nga ni tinhlamuselo to enta mayelana na vutomi bya vanhu naswona swi na ntirho wo letela no aka rixaka. Miender (2001: 12) u seketela mavonelo lawa loko a ku:

Proverbs are integral part of African culture. They are simple statements with deep meaning. Proverbs can be understood where literacy is low, and appreciated by the most educated. They are guidelines of individual, family, village and community behavior, built upon repeated real life experiences and observations over a period of time.

Hi ku landza ntshaho lowu nga laha henhla swivuriso swi vuriwa hi ndlela yo ka yi nga kongomi naswona tinhlamuselo ta swona a hi tona ta masiku hinkwawo. Ku tlhela ku kombisiwa mhaka ya leswaku swivuriso hi swona makombandlela ya mahanyelo ya vanhu, mindyangu na ntokoto wa vutomi hi ku angarhela. Norrick(1995:31) u hlamusela swivuriso a ku:

Proverbs are designed to teach people something, moral lessons perspective rules, advise, warning, encouragement and some truth about experiences.

Nhlamuselo ya Norrick yi paluxa leswaku xikongomelo xo tirhisa swivuriso i ku dyondzisa na ku tiyisa vanhu hi ndlela yo olova loko va tshuka va hlangana na swirhalanganyi evuton'wini. Kasi Packzolay (2003:18) u seketelana na swidyondzeki leswi nga laha henhla hi ku hlamusela swivuriso eka ntshaho wa yena lowu nga laha hansi hi ndlela leyi:

Proverbs express the collective wisdom of the people, reflecting their thinking, values, and behaviors, they are like seeds, they become alive when they are sown, they are simple statements until applied to real life situations, which then bring them to life and expand their meaning.

Hi marito man'wana, swivuriso swi angarhela xiphemu lexikulu xa vutomi bya vanhu na ntokoto. Swivuriso swi nyika vutlhari leswaku vanhu va kota ku swi tirhisa ku ololoxa swiphiso leswi va hlanganaka na swona eka swiyimo swo hambanahambana swa vutomi.

1.10.2 Mavonelo ya vutomi

Mavonelo ya vutomi ku kongomisiwa eka miehleketo hambani ku ri ku kholwa ka munhu ka leswi vutomi byi faneleke ku va xiswona. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Furuza (1996: 36) loko a ku:

Philosophy is a set of beliefs or an outlook on life that is a guiding principle for behavior.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu paluxa ma khomanile na leswi vanhu va tshembaka eka swona eka vutomi bya siku rin'wana na rin'wana leswi swi hetelelaka swi lawula na vutomi bya vona. Moon (1997: 28) u tiyisisa miehleketo leyi boxiweke hi Furuza loko a ku:

Philosophy is the creation of theories about the nature of existence, knowledge, thought, etc or about how people should live and behave.

Tinhlamuselo ta swidyondzeki leswimbirhi leti andlariweke laha henhla ti tshikilela mhaka ya leswaku mavonelo ya vutomi i ndlela leyi munhu a vonaka no tshemba leswaku vutomi byi fanele ku fambisa swona.

1.10.3. Vatsonga

Vatsonga va tala ku vitaniwa Vatsonga-Machangana tanihileswi na swivuriso leswi swi xopaxopiwaka swi nga tsavuriwa eka tsalwa ra *Vutlhari bya Vatsonga-Machangana*. Vatsonga-Machangana i marito mambirhi lama ya kongomisaka eka tinxaka timbirhi ta vanhu vo hambana, kambe mikarhi yin'wana ku va ku kongomisiwa eka tinxaka hinkwato hikwalaho ko hlanganana ka matimu na ku kala vutivi. Ndzavisiso lowu wu kongomisa ngopfu eka mahanyelo ya Vatsonga hambileswi swin'wana swa swivuriso swi nga tsariwa swi ri karhi swi kongomisa eka Machangana. Kasi kun'wana loko ku tshahiwa vatsari va tirhisa kumbe ku katsa na Machangana.

Vatsonga va kumeka eka matiko yo hambanahambana lama kumekaka edzongeni wa tikonkulu ra Afrika. Nkuna (2015) u kombisa leswaku Vatsonga va kumeka eka matiko ya mune ya Afrika, ku nga Afrika-Dzonga (4.4 wa tiphesente); Muzambiki (11.3 wa tiphesente); Swaziland (1.7 wa tiphesente); na Zimbabwe (0.8 wa tiphesente). Nhlayo leyi yi landza nhlayo wa vanhu ya 2008. Mhaka leyi yi tlhela yi seketeriwa hi Mushwana na Chauke (2015) laha va kombisaka leswaku Vatsonga va kumeka eka matiko lama boxiweke laha henhla. Vatsari lava va tlhela va kombisa leswaku eMuzambiki na le Zimbabwe Vatsonga va tiviwa kumbe va vitaniwa Machangana; leswi vulaka leswaku swihluke swa Soshangane. EAfrika-Dzonga mavito lama ya tirhisiwa hi vumbirhi bya wona kambe eka vanhu van'wana vito ra Machangana ri tekiwa ri ri ndzhukano. Ku ya hi matimu man'wana ku kombisiwa leswaku Vatsonga va davuka va suka hi le Muzambiki tani hilaha swi vonakaka na hi nhlayo ya vavulavuri va ririmi leri va nga tala

kona ku tlula matiko hinkwawo. Hi ta tsundzuka leswaku ekusunguleni a ku ri hava mindzilekano leyi hambanyisaka matiko lama hi nga na wona eka siku ra namuntlha. Hi nkarhi lowu, Vatsonga a va kumeka eka ndhawu yin'we leyi namuntlha yi tivekaka hi Muzambiki.

Vatsonga i vanhu lava tihambanyisaka na tinxaka tin'wana ta Vantima hi mikhuva ni mindhavuko ya vona eka swilo swo tanihi maambalelo, vukhongeri, swakudya na swakunwa, miako, micino, na swin'wana na swin'wana. Va tlhela va tihambanyisa na tinxaka tin'wana hikokwalaho ka leswi loko va vulavula va tirhisaka swivuriso leswi swi tisaka tidyondzo ehansi ka mikongomelo yo hambanahambana eka vutomi bya vona bya siku rin'wana na rin'wana.

1.10.4. Swiharhi swa le nhoveni

Swiharhi swa le nhoveni i swiharhi leswi nga fuyiwangiki emakaya kumbe ku lerhisiwa naswona swi kumeka swi ri karhi swi hanya enhoveni, swi katsa leswi swi nga tikambeni na leswi swi nga hlotiwiki. Swiharhi swa le nhoveni swi katsa swiharhi swo fana na swinyenyana, swilo leswi hanyaka swa ntumbuluko handle ka vulawuri, leswo ka swi nga lerhisiwanga kumbe ku fuyiwa swo fana na nghala, nhuntlwa na mpfundla. Swiharhi swa le nhoveni na swinyenyana swi hanya hinkwako ku nga enhoveni na le tintshaveni. Leswi swi seketeriwa hi Packzolay (2003: 16) loko a ku:

Wild animals and birds live in natural surroundings such as forest, mountains, or grasslands, and are not kept by people as pets or farm animals.

Hileswaku swiharhi leswi hanyaka enhoveni swi humesela kahle erivaleni leswi ntumbuluko wu nga xiswona ku nga ri na ku kavanyetiwa. Hi marito man'wana swi kombisa ku saseka ka ntumbuluko. Swiharhi swa le nhoveni swi kota ku tihanyisa, ku tihlotela no tilavela mati hi swoxe swi nga pfuniwi hi vanhu kasi swiharhi swa le kaya swa phameriwa, swi laveriwa swakudya na mati loko ku ri na dyandza na loko ku nga ri na dyandza.

1.10.5. Swiharhi swa le kaya

Swiharhi swa le kaya (swifuwo) i swiharhi swo fana na hanci, ximanga na leswi swi lerhisiweke swi tlhela swi hlayisiwa hi vanhu ku ri ndlela yo lava ku swi tirhisa, swi va swakudya, kumbe swifuwo, ngopfungopfu leswi swi nga hlawuleriwa ku kurisiwa, swi vuya swi hambana ni vakokwa wa swona. Swifuwo i swiharhi leswi nga kumekiki enhoveni kambe ku ri leswi tshamaka emakaya tanihi xifuwo xa le ndlwini kumbe epurasini leswi humesaka swakudya ku fana na tihomu, tinyipfu na timbuti. Mhaka leyi boxiweke laha henhla yi seketeriwa hi Soanes (1993: 18) loko a ku:

Domestic animal is one that is not wild and is kept on a farm to produce food or in someone's home as a pet.

Swiharhi swa le kaya swi dyondzisiwa mikhuva yo karhi laha swi sivelaka no kavanyeta leswi ntumbuluko wu nga xiswona hi ku hetiseka. Swa tolovela hikuba swi tolovetiwile naswona swa riseka. Swiharhi swa le kaya swi toloverile ku phameriwa no nyikiwa swakudya. Hikokwalaho na loko ku nga tshuka ku va na dyandza a swi swi koti ku tihlotela kambe swi xaveriwa swakudya swi tlhela swi nyikiwa na mati.

1.11. Malongolokelo ya ndzavisiso

Ndzavisiso lowu wu awiwile hi swiyenge leswi landzelaka:

Eka ndzima ya 1 ku andlariwile manghenelo, xitatimende xa xiphiso, nsusumeto, swivutiso swa ndzavisiso, swikongomelo swa ndzavisiso na hayipthesisi ya ndzavisiso.

Ndzima ya 2 ku kambisiwa matsalwa lama endliweke hi valavisisi eka nkarhi lowu nga hundza lama vulavulaka hi swivuriso hi ku angarhela.

Hi ndzima ya 3 ku xopaxopiwa swivuriso swa Xitsonga leswi vulavulaka hi swiharhi swa le nhoveni leswi dyaka swimilana ntsena, leswi dyaka nyama ntsena, na leswi swi

dyaka swimilana na nyama hi xikongomelo xo kumisisa hilaha swi paluxaka mavonelo na mahanyelo ya Vatsonga eka swiyenge swo hambanahambana swa vutomi.

Ku kaneriwa hi swivuriso swa Xitsonga leswi vulavulaka hi swifuwo eka ndzima ya 4 leswi dyaka swimilana ntsena, leswi dyaka nyama ntsena, na leswi swi dyaka swimilana na nyama ku kambisiwa hilaha swivuriso leswi swi paluxaka hakona mikhuva na mahanyelo ya Vatsonga.

Kasi ndzima ya 5 i yo dlayiseta ntirho hinkwawo. Hileswaku, hilaha ku nga ta andlariwa nkatsakanyo na mikumisiso ya ndzavisiso hinkwawo. Ku tlhela ku kombisiwa swilo leswi nga ha lavisisiwaka eka nkarhi lowu taka mayelana na swivuriso, kasi xo hetelela ku nyikiwa ni swibumabumelo mayelano na ndzavisiso lowu.

NDZIMA YA 2

MILAVISISO YA MATSALWA LAMA LAVISIWEKE EKA NKARHI LOWU NGA HUNDZA

2.1. Manghenelo

Ndzima leyi yi langutanile na mikatsakanyo ya milavisiso leyi endliweke hi swidyondzeki swo hambanahambana hi swivuriso eka nkarhi lowu nga hundza. Milavisiso leyi kambisisiweke yi vulavula hi swivuriso swa tindzimi ta Xinghezi, Xipenixi, Xichayina, Xiyoruba, Xishona, Xichangana xa Muzambiki, Xivhenda na Xitsonga.

Eka ndzima leyi ku kambisiwa milavisiso leyi vulavulaka hi swivuriso swa swiharhi, swifuwo, ntumbuluko, maxelo, swimilana, swinyenyani, swo vulavula hi vanhu na vutomi hi ku angarhela. Milavisiso leyi nga kambisiwa yi avanyisiwile hi mitlawa ya mune ku ya hi ku yelana ka mikongomelo ya swidyondzeki. Ntlawa wo sungula i wa milavisiso leyi pimanisaka swivuriso swa ririmi ra Xinghezi na tindzimi tin'wana, ku nga wa Krikman (2007), Moreno (2005) Fu (2008). Wavumbirhi ntlawa i wa milavisiso ya swivuriso leswi tirhisiweke tanihi swinavetiso, switlhokovetselo, marito ma nkoka na mikomiso. Yona ya Javier (2006), Mandowa na Wasosa (2013) na Manjate (2000). Eka ntlawa wa vunharhu ku langutisiwile ndzavisiso wa Lufti (2007) lowu andlalaka swivuriso leswi vulavulaka hi swiendlo swa mbulavulo. Kasi ntlawa wa vumune wu kana hi wa Asiyambola (2007), Malunga na James (2004), Mathumba (1988) na Khuba (1995) hi ku paluxaka swivuriso leswi vulavulaka hi swilo swa vutomi hi ku angarhela.

Ndzavisiso lowu wu languta ntsena swivuriso leswi vulavulaka hi swivuriso swa swiharhi swa le nhoveni na swa le kaya.

2.2. Milavisiso leyi pimanisaka swivuriso swa swiharhi swa ririmi ra Xinghezi na tindzimi tin'wana

2.2.1. Krikman (2007)

Krikman (2007) u andlala nkoka wa nketana leyikulu ya swivumbiwa a kombisa leswaku michumu hinkwayo leyi nga kona emisaveni yi famba hi nandzelelano wo suka ehenhla ku ya ehansi (*hierarchy*). Krikman (2007) u kombisa leswaku eka swilo hinkwaswo leswi tumbulukeke laha misaveni, Xikwembu hi xona xi nga ehenhla eka hinkwaswo kutani ku landza ntumbuluko, tintsumi, munhu, swiharhi, swinyanyani, tinhlampfi, swimilana, switsotswana kutani ku hetelela maribye ni michumu hinkwayo leyi nga hanyiki. Krikman u kombisa leswaku munhu hi yena a nga henhlahenhla eka swivumbiwa leswi nga kona emisaveni kutani ku landzela swiharhi na leswin'wana.

Ku ya hi Krikman (2007) swivuriso swa swiharhi swi paluxa no engetela swilaveko swin'wana swo fana na ku ehleketa, swiendlo, ririmi, miehleketo, vumunhu na ku hanya. Leswi u swi vula hi ku kombisa leswaku ku na swilo swimbirhi swa nkoka, ku nga munhu na nchumu lowu nga riki munhu (*human and non-human*) na michumu yo khomeka na leyi yi ngo anakanyiwa kunene (*physical and mental*); swona swi nga avanyisiwa hi ku munhuhata swiharhi na michumu leyi nga hanyiki hi ku swi nyika swihlawulekisi swa vanhu. Krikman (2007) u hlamusela leswaku ndhawu, mahanyelo na swiendlo swa swiharhi swi twisiseka kahle loko swi pamanisiwa na mahanyelo na swiendlo swa vanhu. U tlhantlha swivumbeko na swihlawulekisi swa leswi swiharhi swi fanaka na swona hi ku kombisa leswaku ku tala ku twisisiwa swihlawulekisi swa swiharhi ku ya hi swihlawulekisi swa rihanyu ra vanhu. Kutani mhaka leyi u yi andlala hi ndlela leyi:

Pigs are dirty, messy and rude (Tinguluve ti thyakile, ti na vufendze ti tlhela ti va na mona

Lions are courageous and noble (Tinghala ti na vurhena no hlonipheka)

Foxes are clever (Mahlowa ya tlharhile)

Dogs are loyal, dependable and dependent (Timbyana ti tshembekile ti tlhela ti va na ntshembo)

Wolves are cruel and murderous (Timhisi ti na mona no dlaya)

Gorillas are aggressive and violent (Timfenhe ti na nkanu na madzolonga)

Swiharhi leswi a swi kombiseke laha henhla, Krikman u hlamusela leswaku mahanyelo ya swona ya pananisiwa na mahanyelo ya vanhu kumbe leswi vanhu va vonakisaka xiswona loko va pimanisiwa na mahanyelo ya swiharhi. Krikman (2007) u ya emahlweni a hlamusela leswaku swigego leswi nga eka vundhawu bya swiharhi byi le hansi ka nketana leyikulu ya swigego (*Great Chain Metaphor*) laha nandzelelano wa nketana leyikulu ya swivumbiwa yi twisisiwaka hi ku ya hi mahanyelo ya munhu ku twisisa mahanyelo na swiendlo swa swiharhi. Loko Krikman a ya emahlweni, u kombisa vuxaka bya nketana leyikulu ya swivumbiwa na swivuriso, u kombisa leswaku swivuriso swi nga kombisa mhaka hi ndlela yo gega hi ku vula swilo ku suka eximatsini ku ya exineneni.

Krikman (2007) u kombisa mhaka ya leswaku swivuriso swi nga vuriwa hi ndlela yo ka yi nga kongomi, xi nga kongomisa eka xiharhi, ximilana, kumbe nchumu lowu hanyiki kambe ku ri karhi ku kongomisiwa eka vutomi bya vanhu. Nkarhi wun'wana nchumu lowu wu hanyaka wu nga vurisiwa leswi wu vurisiwaka swona ku nga jikajikiwi, hileswaku ximilana xi nga vuriwa tanihi ximilana, xiharhi tanihi xiharhi na swin'wana na swin'wana, kambe ku ri karhi ku gegiwa munhu. Krikman (2007) u kombisa na mhaka ya leswaku swivuriso swi na nkoka wo komba laha xilo xi sukaka kona na laha xilo xi yaka kona, leswi a swi hlamuselaka hi ndlela ya xitikoxihlovo na xitikoxikongomisiwa (*source and target*). Maendlelo lama u ma tirhisa hi ndlela yo kota ku pananisa mahanyelo ya swiharhi na mahanyelo ya vanhu ku ya hi swikombiso leswi a swi andlaleke laha henhla.

Ndzavisiso wa Krikman (2007) na ndzavisiso lowu swi ta hambana kun'wana tanihileswi mulavisisi a kanelaka hi swivuriso swa Xitsonga hilaha swi paluxaka hakona mahanyelo

na ntivovuhleketi swa Vatsonga. Hambiswiritano ndzavisiso lowu wu ta yelananyana na wa Krikman hikokwalaho ka leswi wu nga ta xopaxopa swivuriso hi ndlela ya xitikoxihlovo na xitikoxikongomisiwa. Ndzavisiso wa Krikman (2007) wu yelana swinene na wa Moreno (2005) lowu kaneriwaka eka ndzimana leyi landzelaka hikuva na yena u khumba mhaka ya nketana leyikulu ya michumu leyi hanyaka.

2.2.2. Moreno (2005)

Eka ndzavisiso wa yena, Moreno (2005) u kana hi matimba ya ririmi hilaha ya tikombaka hakona eka ndhavuko hi ku tirhisa swivuriso. Xikongomelo xa Moreno i ku pimanisa swivuriso swa Xinghezi na Xipenixi swa *swiharhi*, *swifuwo na maxelo* ku ri ndlela yo lava ku vona vuxaka ni ku nghenelelana ka swona eka tindzimi leti na midhavuko ya kona. Moreno u kombisa leswaku swivuriso swi vumba no nyika mahungu hi ndlela yo koka rinoko swi tlhela swi va xihlovo xa vutivi eka swilo swa ndhavuko. Moreno (2005) u hlamusela na leswaku swivuriso swi hlayisiwa emiehleketweni leswaku swi pfuna ku tsundzuka swiyimo swo hambanahambana leswi vanhu va hlanganaka na swona leswaku va kota ku yelanisa swiyimo leswi va hlanganaka na swona hi nkarhi wolowo.

Moreno (2005) u humesela erivaleni maendlelo ya vugego kumbe ku tirhisa swigego, hi ku tirhisa nhlokomhaka ya: *vanhu i swiharhi*. U kombisa leswaku swivuriso i ndlela leyi kombaka leswaku vanhu va anakanya njhani hi swiharhi na leswaku vanhu va tirhisa njhani vutivi lebyi va nga na byona bya ndhavuko ku vumba swivumbeko swa swigego hi ku tirhisa vutomi na mahanyelo ya swiharhi. U kombisa mahanyelo na swiendlo swa swiharhi ku twisisa mahanyelo na swiendlo swa vanhu hi ku kombisa swivumbeko swa swiharhi hi ku hlawula swivuriso swa fana na leswi tirhisiweke hi Krikman (2007) leswi nga laha hansi:

Pigs are dirty, messy and rude (Tinguluve ti thyakile, ti na vufendze ti tlhela ti va na mona)

Lions are courageous and noble (Tinghala ti na vurhena no hlonipheka)

Foxes are clever (Mahlowa ya tlharhile)

Dogs are loyal, dependable and dependent (Timbyana ti tshembekile ti tlhela ti va na ntshembo)

Wolves are cruel and murderous (Timhisi ti na mona no dlaya)

Gorillas are aggressive and violent (Timfenhe ti na nkanu na madzolonga)

Hi swikombiso leswi nga laha henhla, Moreno (2005) u kombisa mavonelo ya vugego lawa ya kumekaka eka swivumbeko swo hambanahambana, matwisiselo lama nga kona eka vutivi bya ndhavuko leswaku swiharhi leswi swi njhani ku humesela erivaleni leswaku vanhu va fana na swiharhi hi swiendlo na mahanyelo.

Eka ndzavisiso wa yena, Moreno u kumisisile leswaku swivuriso swo tala swa yelana no fana, loko swi nga fani hi mavonelo swi nga fana hi swivumbeko, tinhlamuselo na mahungu ma swona eka mindhavuko yo hambanahambana emisaveni hinkwayo naswona swi tshama swi ri mbuyelelo wa vutomi bya masiku hinkwawo.

Handle ka swikombiso leswi a swi tirhiseke ku pananisa mahanyelo ya vanhu na swiharhi, Moreno (2005) u humesela erivaleni ku hambana na ku fana ka swivuriso swa Xinghezi na Xipenixi ku komba leswaku swivuriso swi humesela njhani erivaleni nkoka wa vutomi na mindhavuko yo hambanahambana. U kombisa leswaku swivuriso swa swiharhi swa le nhoveni, swiharhi swa le kaya (swifuwo) na maxelo swi tisa tindlela leti mahanyelo ya vanhu va misava ya vonakisaka xiswona.

Moreno u andlala mhaka ya leswaku swiharhi swo tanihi timbyana swi na ku navela ka le ndzeni, switwi na vuswikoti. Hikokwalaho u paluxa leswaku swihlawulekisi hinkwaswo swa timbyana swi fambelana swinene na swihlawulekisi swa vanhu eka mahanyelo ya vona. Moreno u hlawurile swivuriso leswi eka swona timbyana ti nga swimunhuhatwankulu hi ku tirhisa xigego xa: *vanhu i swiharhi* eka tindzimi ta Xinghezi na Xipenixi.

Moreno (2005) u kumisisile leswaku ku na swivuriso swo tala swa timbyana eka ririmi ra Xipenixi ku tlula eka ririmi ra Xinghezi.

Ndzavisiso lowu wu yelanananyana na wa Moreno (2005) hikuva u xopaxopa hi swin'wana swa swivuriso swa swiharhi swa le nhoveni na swifuwo. Kasi na ndzavisiso lowu wu xopaxopa hi swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka swiharhi swa le nhoveni na swiharhi swa le kaya.

2.2.3. Fu (2008)

Ndzavisiso wa Fu (2008) wu kanela swivuriso swa swiharhi exikarhi ka tindzimi ta Xinghezi na Xichayina. Eka ndzavisiso lowu, Fu u kombisa leswaku swivuriso i switatimende swo olova leswi nga na ntiyiso hi ku landza ku twisisa ka munhu kumbe vutivi lebyi a nga na byona. U boxa leswaku swivuriso swo tala swi lo lombiwa eka tindzimi tin'wana leti fanaka kumbe ku yelana hi mindhavuko ya tona kasi nkarhi wun'wana ndhavuko wun'wana na wun'wana wu nga va na swivuriso swa wona. Fu (2008) u hlamusela leswaku loko ku dyondziwa swivuriso ku va ku ri karhi ku landzeleriwa swilo swo tala swo fana na vumunhu, mahanyelo, vukhongereri, ndhavuko, vutivi na swin'wana.

Fu (2008) u boxa leswaku ku na swivuriso swo tala swa swiharhi eka ririmi ra Xichayina na Xinghezi, u tlhela a vula leswaku mindhavuko ya tindzimi leti kun'wana ya yelana kasi kun'wana ya hambana. Ku hambana ka yona swi endliwa hi leswi vanhu va tindzimi leti va nga na maendlelo yo fana na miehleketo yo fana eka swin'wana. Kutani u hlamusela leswaku swiharhi swa tinxaka letimbirhi swi na maendlelo yo hambana no fanana.

Ku ya hi Fu (2008) ku na swivuriso swo tala swa *timbyana*, *tinhlampfi*, *swimanga*, *swinyenyana*, *timhisi*, na *swin'wana* eka tinxaka letimbirhi. Kutani u hlaurile ku endla ndzavisiso wa yena hi swivuriso swa swiharhi leswi tshuriweke ku suka eka *tihanci*, *timbyana*, *swinyenyana*, *tiyingwe* na *tidiragona*. Ku endlela leswaku ndzavisiso wa yena wu olova, u hundzuluxile swivuriso swa Xichayina swi ya eka Xinghezi leswaku vahlayi vo tala va tindzimi letin'wana swi ta va olovela no hatla ku swi twisisa.

Ku ya hi Fu eka Xinghezi nhlamuselo ya ndhavuko ya man'wana marito ya swiharhi ya fana no yelana ni man'wana ya swiharhi swa Xichayina, hikokwalaho tinhlamuselo ta swona ta fana kambe mavito ya hambana. U kombisa leswaku hi Xinghezi *peacock* yi yimela ku tikukumuxa kambe hi Xichayina swi yimela swilo swo saseka, hi Xichayina *xikhovha* xi yimela no vula swo biha kasi hi Xinghezi xi yemela no voniwa tanihi vutlhari.

Leswi Fu (2008) a swi vulaka eka ndzavisiso wa yena u vula mhaka ya leswaku swivuriso swin'wana swa Xinghezi na Xichayina swo tala swa nghenelelana hikuva ku na swiharhi leswi fanaka hi maendlelo na ndlela leyi swi hlamuseriwaka hi yona. Leswi swi vula leswaku Manghezi na Machayina ma kumeka ma yelana emahanyelweni ma vona ya swiyenge swin'wana swa vutomi.

Loko a ri karhi a yisa emahlweni u kombisa leswaku swivuriso swin'wana swa swiharhi swa Xinghezi na Xichayina swi na matumbulukelo yo fana kambe swi hambana kun'wana hi tinhlamuselo. U kombisa leswaku swi kumeka swi ri na mavonelo yo fana, matsundzuxelo ni vutlhari byo fana. U boxa na leswaku ku na swivuriso swa swiharhi swa Xinghezi kumbe Xichayina, loko swi tlheriseriwa eka swivuriso leswi swi fananisiwaka na swona eka tindzimi tin'wana mavito ya swiharhi ya nyamalala kumbe ya siviwa hi mavito man'wana ya swiharhi swin'wana eka tindzimi tin'wana. Fu (2008) u andlala swivuriso leswi humelerisaka tinhlamuselo to fana hambileswi tindlela ta maendlelo ti hambanaka. U kombisa leswaku eka Xinghezi ku na xivuriso lexi: *The fox preys farrest from home*, xivuriso lexi xi na ku fambelanisa na xivuriso xa Xichayina lexi: *Rabbits do not eat the grass around their burrows*. Fu (2008) u hlamusela leswaku hambileswi swivuriso leswi swi nga tirhisiwa eka swiharhi swo hambana kambe swa fana hi ku landza nhlamuselo ya swona.

Mhaka leyi boxiweke laha henhla hi Fu ya yelana na leswi ndzavisiso lowu wu xopaxopisaka xiswona swivuriso hikuva swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka swiharhi swo hambana hambiloko swi nga fani swi werisiwaka ehansi ka mikongomelo yo fana hikokwalaho ka ku yelana na ku fanana ka tinhlamuselo ta swona.

Fu (2008) u tlhela a kombisa ku hambana eka ndhavuko wa Xinghezi na Xichayina hi swivuriso swa timbyana. U andlala mhaka ya leswaku Machayina na Manghezi va

rhandza ku fuwa timbyana kambe swikongomelo swa vona swi hambanile. U vula leswaku Manghezi va teka mbyana yi ri xiharhi lexi rhandziwaka swinene naswona yi endliwa munghana lonkulu wa munhu. Kasi hi Xichayina, leswi Manghezi va tekisaka mbyana xiswona eka vona a swi tano, swi hambanile swinene. Fu (2008) u hlamusela leswaku Machayina va hlayisa timbyana leswaku ti va sirhelela eka makhombo kumbe ku dlawa naswona ti tekiwa tanihi varindzi. U kombisa na leswaku Machayina a va tsakeli mahanyelo ya timbyana tanihi Manghezi, hikokwalaho nhlamuselo ya mbyana ku ya hi Machayina yi yimela vanhu vo hamboloka, lava va nga na tihanyi no pfumala ntwelavusiwana.

Fu (2008) u nyika na xikombiso xa nhlamuselo ya *nghala* eka ndhavuko wa Manghezi laha Machayina ma sivaka *nghala* hi *yingwe*. U vula leswaku hi ku fanana, vanhu va le Chayina va teka *yingwe* ku ri yona hosi ya swiharhi, *yingwe* yi tekiwa yi ri xiharhi xa matimba na vurhena kasi Manghezi ma teka *nghala* ku ri xiharhi xa vurhena na vurhena. Kasi ematikweni ya vupeladyambu, *nghala* yi vonaka tanihi hosi ya swiharhi, , ku fundzheka na vuhosi. Kutani u hlamusela leswaku *nghala* a yi tekiwa yi ri xiharhi xa nkoka eka ndhavuko wa Machayina tanihi le ka Manghezi. U hlamusela leswaku ku ya hi mavonelo ya Xichayina, *yingwe* yi na xifaniso xa vunene tanihi *nghala* leyi evupeladyambu yi nga na xifaniso xa vubihi tanihi nsele.

Loko Fu (2008) a ri karhi a xopaxopa swivuriso leswi a nga swi tirhisa eka ndzavisiso wa yena u tirhisile maendlelo mo pananisa michumu ku suka eka xitikoxihlovo ku ya eka xitikoxikongomisiwa (target domain) lama na ndzavisiso lowu wu ma tirhisaka.

Nkatsakanyo wa milavisiso ya Krikman (2007), Moreno (2005) na fu (2008)

Ndzavisiso wa Kirkman (2007) wu yelana swinene na ndzavisiso lowu hikuva hinkwayo yi tshikilela eka nketani leyikulu ya michumu leyi hanyaka laha mahanyelo na swiendlo swa vanhu swi nga twisisiwaka hi ku xiya mahanyelo na swiendlo swa swiharhi. Hikokwalaho ka pimanisa vutomi bya swiharhi na bya vanhu u thyle mhaka leyi xigeo xa: *vanhu i swiharhi*. Lowu wa Krikman (2007) wu hambananyana na ndzavisiso lowu

tanihileswi wona wu kanelaka hi swivuriso swa Xitsonga hilaha swi paluxaka hakona mahanyelo ni mavonelo ya vutomi ya Vatsonga. Ndzavisiso wa Krikman (2007) wu yelana swinene na wa Moreno (2005) hikuva va khumba mhaka ya nketana leyikulu ya michumu leyi hanyaka va kombisa leswaku ndhawu ya swiharhi yi nga twisiseka kahle loko yi pananisiwa na ndhawu ya vanhu. Moreno (2005), Krikman (2007) na Fu (2008) va seketelana hikokwalaho ka leswi va tshikilelaka mhaka ya leswaku *vanhu i swiharhi*. Kasi mhaka yin'wana hileswaku ndzavisiso wa Moreno wu yelana na wa Fu hikokwalaho ka leswi hinkwavo va kanelaka hi swivuriso swa Xinghezi va swi pimanisa na tindzimi tin'wana.

Ndzavisiso lowu wu yelananyana na milavisiso ya Moreno (2005), Fu (2008) na Krikman (2007) tanihileswi na wona wu tirhisaka maendlelo ma vugego hi ku languta nhlokomhaka ya: *vanhu i swiharhi* naswona ku tirhisiwa ngopfu maendlelo mo pananisa swilo leswi sukaka eka xitikoxihlovo ku ya eka xitikoxikongomisiwa.

2.3. Milavisiso ya swivuriso leswi tirhisiweke tanihi swinavetiso, swithokovetselo, marito na mikomiso

Javier (2005), Mandowa na Wasosa (2013), na Manjate (2000) i ntlawa wun'wana lowu nga endla milavisiso hi swivuriso kambe va ri karhi va tirhisa swivuriso hi ndlela ya swinavetiso, swithokovetselo, marito ma nkoka na mikomiso. Ndzavisiso wa Javier (2005) wu na vuxaka swinene na wa swidyondzeki swinharhu leswo sungula tanihileswi na yena a nga tirhisa maendlelo yo pananisa.

2.3.1. Javier (2005)

Javier (2005) u tirhisa swin'wana swa swinavetiso swo sivela ku tirhisa swidzidziharisi, hi Xipenixi na hi Xinghezi leswi katsaka swilogene na swifaniso. Javier u boxa leswaku swinavetiso leswi a nga swi tirhisa u swi kumile eka inthanete, a tlhela a tirhisa xigego, xiyimelo na maendlelo yo katsakatsa.

Javier (2005), u boxa leswaku vativi va ririmi va endlile tidyondzo to tala hi xigego, va tlhela va vumba xivumbeko xa mianakanyo leswi humeleshaka eka maendlelo yo pananisa eka tindhawu to hambana ta mavonelo. Javier u kombisa leswaku eka xigego ku na tindhawu timbirhi ta mavonelo leti kumekaka, yin'we leyi twisisiwaka hi ku ya hi leyin'wana, ku nga xitikoxihlovo xi pananisiwa na xitikoxikongomisiwa. Maendlelo lama ya endla leswaku ndzavisiso wa yena wu na vuxaka na milavisiso ya swidyondzeki leswi kaneriweke ekusunguleni.

Eka ndzavisiso wa yena Javier (2005) u hlawurile swinavetiso na tiphositara leswi swi nga na swilogene na swifaniso leswi fambelanaka na man'wana ya mapfumba yo sivela ku tirhisa swidzidziharisi eUSA, Great Britain na Sipeyini. Swinavetiso leswi u swi endla hi ndlela ya swivuriso leswaku vanhu va hatla va twisisa ndzavisiso wa yena. Swin'wana swa swinavetiso leswi a swi tirhiseke hi leswi kaneriweke laha hansi:

TO TURN AWAY FROM SOMETHING (FAMBELA EKULE NA SWIN'WANA)

Javier (2005) u kombisa leswaku eka phositara ya Xipenixi, ku fanisiwile nhlana wa muhlamberi ku katsa na marito lama: *Siquieres controlar las drogas dales la espalda. (If you want to control drugs, turn away from them).*

Hi marito ma xinavetiso lexi nga laha henhla Javier (2005) u kombisa leswaku ku vile na pfumba ra leri sunguleke hi 1996 leri a ri kongomisiwe eka ku dyondzisa vanhu ku papalata swidzidziharisi hi ku tirhisa marito lawa: *It is possible to turn away from drugs,* hikuva i marito lama ya tirhisiwaka ngopfu eka ririmi ra lavantshwa, kutani ma tirhisiwa hi ndlela yo navetisa.

THE BRAIN AS A SPONGE (BYONGO TANIHI XIPONCI)

Javier (2005) u kombisa mhaka ya leswaku nhlokomhaka ya: *The brain as a sponge* yi nga fananisiwa na xifaniso lexi kombaka byongo tanihi xiponci lexi tswongaka mavonelo na marito. U hlamusela leswaku loko byongo byi ri xiponci hikokwalaho ka yini munhu a nga koti ku tsundzuka swin'wana swa leswi a swi endleke hi xatolo. Kutani u boxa leswaku byongo a hi xiponci kambe i sefo. U hlamusela leswaku byongo byi tswonga

timhaka leti byi ti tivaka hi ku kongomisa, kambe byi tlhela byi tswonga mikombiso ya swikoweto leswi humeselaka erivaleni mavonelo.

THE GREAT CHAIN METAPHOR: PEOPLE ARE ANIMALS (XIGEGO XA NKETANI LEYIKULU: VANHU I SWIHARHI)

Javier (2005) u tlhela a hlamusela hi ku kombisa xifaniso xo hlekisa lexi kombisaka mbyana leyi ambaleke tintanghu, xi tlhela xi va na xilogene lexi: *Ku tirhisa swidzidziharisi i vuphukuphuku byo fana na lebyi*. Javier u hlamusela leswaku evuton'wini timbyana ti nga lava tintanghu ku kota ku famba, na vanhu a va fanelangi ku tirhisa swidzidziharisi leswaku va kota ku hanya, va nga swi kota ku hanya handle ka ku tirhisa swidzidziharisi.

Ku ya hi ndzavisiso wa Javier (2005) michumu yin'wana leyi nga hanyiki yi nga tirhisiwa ku yimela ndhawu ya vanhu. Ndzavisiso wa Javier (2005) wa hambananyana na ndzavisiso lowu hikuva wona wu xopaxopa swivuriso swa Xitsonga swa swiharhi ku kambela ndlela leyi swi nga na nkucetelo eka mahanyelo ya Vatsonga.

2.3.2. Mandowa na Wasosa (2013)

Mandowa na Wasosa (2013) va lavisisa hilaha swivuriso swi nga na nkoka eka mafambiselo, vulawuri na ku ahlula milandzu ya le tikhoto exikarhi ka vanhu va Maxona etikweni ra Zimbabwe. Va kombisa leswaku swivuriso swi nga tirhisiwa eka mitirho ya nkoka yo tanihi ku ahlula, ku avanyisa, ku endla mikomiso ya mimbulavulo na ku xupula lava va dyohleke van'wana xikan'we na ku dyondzisa milawu na mahanyelo etikweni ra vona.

Eka ndzavisiso wa Mandowa na Wasosa (2013) ku hlamuseriwa leswaku swivuriso swi tekeriwa enhlokweni tanihi xiphemu lexikulu lexi kombaka maendlelo ma ndhavuko wa Maxona ku va tsundzuxa leswi va faneleke va hanyisa swona ku katsa mafambiselo ma tikhoto ta milawu. Va tlhela va kombisa mhaka ya leswaku swivuriso i swa nkoka eka matiko mo tala ma Afrika ku ya hi ntivovutivi bya vona hikuva i xiphemu xa ndhavuko

eka rixaka rin'wana na rin'wana. Mandowa na Wasosa (2005) va hlamusela na leswaku Maxona va tirhisa ngopfu swivuriso eka minjhekanjhekisano ya vona ya le khoto.

Ku ya hi Mandowa na Wasosa (2005) ku kombisiwa leswaku matirhiselo ya swivuriso ekhoto i ku swi tirhisa hi ndlela ya switlhokovetselo na hi ndlela ya nkomiso wa mbulavulo. Va boxa leswaku hi nkarhi wa khoto kumbe huvo yo ahlula milawu ya nawu wa tiko, ku tirhisiwa ka swivuriso swi endla leswaku ku papalatiwa ku lehisa no dya nkarhi wo tala ku ri karhi ku rhendzelekiwa eka mhaka yin'we. Hileswaku, swi pfuna ku hlayisa nkarhi na ku endlela leswaku vanhu lava va nga ehubyeni va nga humi emhakeni naswona va hatla va twisisa mongo wa mhaka leyi tengiwaka. Mandowa na wasosa va hlamusela leswaku Maxona va wu tiva ntikelo wa khoto hi ku yima eka mhaka leyi ku ahluriwaka yona ntsena. Va kombisa mhaka leyi boxiweke laha henhla hi xivuriso lexi: *Dzimbabwe harina dandaro (a chief's court is not for entertainment)*. Hileswaku ehubyeni yo ahlula milandzu a hi ndhawu yo hungasela kumbe ku tlangela kona.

Va kombisa nkoka wa ntirho wun'wana wa swivuriso ehubyeni ya milawu leswaku swi nga tirhisiwa ku gweva loyi a voniwaka nandzu. Mandowa na Wasosa (2005) va boxa na mhaka ya leswaku swivuriso swi tekiwa tanihi swifambo swa vanhu leswi va nga ta ka va nga swi koti ku famba loko swi nga ri kona. Va vula leswaku swi na nkoka eka ku dyondzisa vanhu mahanyelo lamanene, ku tshinya eka mhaka ya *vugangu, vuloyi, ku yiva, vulolo, mavondzo no tinghenisa eka mhaka ya vugangu vanhu va nga si tekiwa na loko va tekiwile kumbe ku teka*. Mandowa na Wasosa va vula leswaku timhaka leti boxiweke loko ti fanela ti tshinyiwa, ti tshinyiwa hi ku tirhisa swivuriso.

Mandowa na Wasosa (2005) va yisa emahlweni hi ku boxa leswaku swivuriso swi nga ha tirhisiwa ku tsundzuxa vanyiki va swigwevo leswaku va fanele va olovisa swigwevo tani hileswi ku endla swihoxo ku nga xiphemu va vutomi bya munhu. Mandowa na Wasosa va vula leswaku vudyoho a byi fambelani na misinya kambe byi fambelana na vanhu.

Eka ndzavisiso wa vona, Mandowa na Wasosa (2013) a va khumbi nchumu mayelana na nketani leyikulu ya swivumbiwa na xigego: *Vanhu i swiharhi*, va khumba ngopfu

mahanyelo na matikhomelo ya vanhu erixakeni. Hambiswiritano ndzavisiso wa vona wa ha siya vangwa hikuva a va khumbanga nchumu hi swivuriso swa Xitsonga leswi khumbaka mahanyelo ya vona.

2.3.3. Manjate (2000)

Ndzavisiso wa Manjate (2000) wu andlala mhaka ya leswaku swivuriso swi tirhisiwa siku na siku naswona hi munhu un'wana na un'wana, hi tindlela to hambana naswona swi khomanile swinene na ndhavuko. Manjate u humesela erivaleni hilaha swivuriso swi nga yimelaka matimba yo fuma emigangeni, emitirhweni na hinkwako laha ku kumekaka vanhu.

Manjate (2000) u hlamusela leswaku swivuriso i switsariwa swintsongo leswi tirhisiwaka hi ndlela yo gega mhaka yo karhi. U vula leswaku swivuriso i swa ntiyiso naswona a swi kanetiwi hikuva swi rhangile hi ku xiyisiwa nkarhi wo leha ku suka eka rixaka ro karhi ku ya eka rixaka leri landzelaka. Manjate u boxa leswaku swivuriso swi vumbiwile ku suka eka swiharhi, swimilana na michumu leyi nga hanyiki.

Manjate (2000) u tlhela a boxa na leswaku swivuriso swi kongomisa eka mhaka leyi nga ya ntiyiso naswona i hungu ra vutlhari bya vutomi hinkwabyo. U hlamusela leswaku ku tirhisiwa ka swivuriso swi tisa mhaka ya ntiyiso mikarhi hinkwayo, nkarhi wun'wana na wun'wana, naswona eka munhu un'wana na un'wana. Manjate u langutisa swivuriso hi ndlela yo hlenganisa mikarhi ya sweswi, mikarhi leyi nga hundza na mikarhi leyi ya ha taka. Manjate u tlhela a kombisa mitlawwa ya vanhu lava tirhisaka swivuriso loko va ri karhi va nyika tidyondzo ta vona, ku nga van'watipolitiki, vafundhisi na vanavetisi va tinhundzu kumbe swixavisiwa swo hambanahambana. Manjate u kombisa leswaku vanhu lava va tirhisa swivuriso ku koka rinoko ra hinkwavo lava va navetisaka.

Eka ndzavisiso wa Manjate ku kombisiwa leswaku swivuriso swi tirhisiwa emisaveni hinkwayo hikuva swi khomanile na ndhavuko naswona a swi papalateki hikuva swi na vutivi lebyikulu na tidyondzo ta ntiyiso. Manjate (2000) u rhanga hi ku komba leswaku swivuriso swi nga ha tirhisiwa hi ndlela yo tirhisa marito ma nkoka lama ma nga khoma

mongo wa nhlamuselo ya xivuriso hi ku tirhisa marito lama nga laha hansi eka mindhavuko ya vanhu vo hambana va laha misaveni:

Gomo, hi Xigiriki swi vula vutivi.

Paremia, hi Xilatini swi vula ku dyondza kumbe ku dyondzisa.

Seibayat, ku suka eEgypta leswi vulaka ku dyondzisa.

Vutlhari, hi Xitsonga xa Mozambiki na Afrika-Dzonga swi vula vutivi, vutlhari na nchumu wo lwa hi wona.

Msibe kumbe *Msive*, ku suka eMozambiki leswi vulaka vutivi.

Tsumo na *Zwirero*, ku suka eka Xixona eZimbabwe leswi vulaka xigego na vutivi.

Hi marito ma nkoka lama tirhisiweke laha henhla Manjate (2000) u hlamusela leswaku swivuriso swi kongomisiwa eka vutivi na ku dyondza kumbe ku dyondzisiwa. Manjate u boxa leswaku vundzeni bya swona, xivumbeko xa swona, na ndlela leyi swi tirhisiwaka hayona swi hlangana swinene ni ku hundzisa mongo wa hungu ro karhi eka swiyimo swo hambanahambana etikweni kumbe laha vanhu va hanyaka kumbe ku hlangana kona.

Manjate (2000) u kanerile ndzavisiso wa yena hi ku kombisa swivuriso leswi nga na swihlawulekisi swo hambana na ku fanana hi ku tirhisa swivuriso leswi nga laha hansi:

Tihomu timbirhi a ti tshami etshangeni rin'we. (Two bulls cannot stay in the same kraal).

Mikuku timbirhi a ti tshami mbangu wun'we. (Two cocks do not stay in the same pan).

Tinghala timbirhi tichavana hi mabvele. (Two lions respect each other's name).

Manjate (2000) u hlamusela leswaku swivuriso leswi nga na vuxaka byo karhi laha henhla leswi pimanyisiweke hi ndlela yo fanana na ku hambana ka swona swi komba kahle vutshila lebyi nga na vuxaka no yelana eka mavumbelo ya swona.

Ku ya hi Manjate, hi ku tirhisa maendlelo lama nga laha henhla eka swivuriso leswi hlawuriweke swi endla leswaku muvulavuri un'wana na un'wana loyi a nga na vutivi bya ndhavuko na leswi ntivoririmi wa yena wu faneleke wu landzeleriwa hakona a nga kota ku vumba swivuriso swin'wana hi ku landza mavumbelo ya nkoka lama tirhisiwaka hi ntolovelo wa rixaka rolero na ku ya hi leswi vanhu va ndhavuko wolowo va hanyisaka swona. Manjate (2000) u boxa leswaku exikarhi ka rixaka ra Vatsonga va le Mozambiki ntolovelo i ku tirhisa xiphemu ntsena xa xivuriso kumbe marito mo karhi lama nga khoma mongo wa xivuriso ku nga ri ku tirhisa xivuriso hinkwaxo tani hiloko xi tirhisiwa xi ri xivulwa kumbe va tirhisa mhaka leyi ku kongomisiwaka eka yona kutani loyi ku vulavuriwaka na yena wa swi kota ku hetisa xivuriso xolexo no kota ku landzelerisa mongo wa xona. Kutani u hlamusela leswaku leyi yi tekiwa ku ri yona ndlela ya vutshila yo tirhisa swivuriso erixakeni ra vona hikuva ku va a boxa ntsena xiphemu xa xivuriso kumbe rito leri nga khoma mongo wa xivuriso swi endla leswaku vayingseri va kota ku nghenelela eka mbulavula wolowo va tlhela va kota ku avelana vutivi lebyi tisiwaka hi marito wolawo.

Ndzavisiso wa Manjate (2000) wu kombisa na mhaka ya ku va eMozambiki va toloverile ku tirhisa xivuriso ku hundzisa hungu ro karhi hi ku nyika xikombiso xa vanhu lava a va ri ebazini va tekile rendzo kutani va tirhisisa xivulwa lexi: *the cocks are going to seat at the same table*, a kombisa leswaku vavulavuri va swi kongomisa eka xivuriso lexi tivekaka ku ri ku ringeta ku kwhatihata ku cinca kun'wana ka ntiyiso wa xivuriso hi ndlela ya ku: *Mikuku yimbirhi a swi koteki leswaku yi tshama ehokweni yin'we*.

Nkatsakanyo wa milavisiso ya Javier (2005), Mandowa na Wasosa (2013) na Manjate (2000)

Ndzavisiso wa Javier (2005) wu na vuxaka swinene milavisiso ya swidyondzeki swinharhu leswo sungula Krikaman (2007), Moreno (2005) na Jie Fu (2008) naswona o va yexe eka xiyenge lexi loyi a nga humesela erivaleni nkoka wa swivuriso hi ku tirhisa ndlela ya swinavetiso na swilogene. Ndzavisiso wa Mandowa na Wasosa (2013) a wu khumbi nchumu mayelana na nketani leyikulu ya swivumbiwa na xigego xa: *vanhu i*

swiharhi, kambe wu khumba ngopfu mahanyelo na matikhomelo ya vanhu erixakeni. Kutani ke milavisiso leyi ya ha siya vangwa hikuva a yi khumbi nchumu hi swivuriso swiharhi swa Xitsonga leswi khumbaka mahanyelo ya vona.

2.4. Milavisiso ya swivuriso leswi vulavulaka hi swiendlo swa mbulavulo

Lowu i ntlawa lowu andlalaka swivuriso leswi vulavulaka hi swiendlo swa mbulavulo lowu khumbaka swidyondzeki swa fana na Lufti (2007) na (Lubna (2008).

2.2.1. Lufti (2007)

Nxopaxopo wa Lufti (2007) wu boxa leswaku swivuriso i marito lama vulavuriwaka hi vanhu hi ku humesela ehandle vumunhu, mitokoto ya vutomi na vutivi bya swiendlo swa masiku hinkwawo. Lufti u hlamusela leswaku swivuriso swi humesela ehandle leswi vanhu va nga xiswona naswona swi na nhlohotelo lowukulu eka vutomi bya vona. U kombisa mhaka ya leswaku mikarhi yin'wana swivuriso swi tirha ku kombisa matitwelo ya vanhu eka leswi va swi tsakelaka, leswi va nga swi tsakeliki swi tlhela swi nyika na vutivi hikuva swi tirhisiwa eka ku vulavula ka masiku hinkwawo erixakeni ku fana na marito man'wana na man'wana lama vulavuriwaka masiku hinkwawo. U tshikilela mhaka ya leswaku swivuriso swi tekiwa swi ri switatimende leswi tirhaka tanihi swiendlo. Lufti (2007) u kombisa leswaku swivuriso a ko va ntsena marito lama ma nga longoloxiwa kambe i marito lama kombisaka tinhlamuselo ta ntiyiso, lama kombaka swiendlo, lama endlaka leswaku vanhu va tshemba swin'wana, lama nyikaka swileriso, ku tsundzuxaka, na ku endla leswaku vanhu va papalata swin'wana.

Lufti (2007) u hlawurile swivuriso leswi vulavulaka hi maxelo leswi nga laha hansi ku humesela erivaleni nkongomelo wa ndzavisiso wa yena a ri karhi a kombisa leswaku a ko va ntsena ku vula marito, kambe ku vuriwa marito lama tisaka switsundzuxo swa nkarhi wolowo na nkarhi lowutaka swi ri karhi swi tirha tanihi swiendlo:

(Red sky in the morning, sailors take warning). Ku tshuka ka tilo namixo, vatluti va kuma xitsundzuxo.

(Red sky at night, sailor's delight). Ku tshwuka ka tilo namadyambu, vatluti va tsaka swinene.

Hi swivuriso leswi nga laha henhla, Lufti (2007) u kombisa leswaku i ku vhumbiwa ka maxelo lama ha taka, kambe swi ri karhi swi nga kongomi swinene leswaku i xitsundzuxo eka muyingiseri leswaku mpfula leyikulu yi le ku teni, ku tlhela ku tsundzuxiwa ku ta ka maxelo lamanene.

Ku ya hi Lufti (2007), khale loko ku nga se va na michini yo popola ta maxelo na swa vutivi bya swa maxelo leswaku vanhu va hlaya kunene etibukwini, vanhu a va tshemba swinene eka swiendlo swa maxelo ma ntumbuluko ku kota ku tiva no twisisa maxelo. U andlala mhaka ya leswaku vanhu a va ri na vuxiyaxiya swinene eka leswi a swi humelela nkarhi wun'wana na wun'wana kutani va kota ku swi tirhisa hi ndlela leyi faneleke eka nkarhi lowu faneleke, tanihileswi humelelaka eka swivuriso swa maxelo. Lufti u boxa na leswaku swivuriso swa maxelo hi swona a swi pfuna vanhu vo tanihi varimi, vatluti, vaphumba, vaxavisi va tinhundzu na vaphasi va tinhlampfi ku tiva leswi maxelo ma nkarhi wolowo na nkarhi lowutaka leswaku ma ta va ma ri njhani. Kutani swi endla leswaku vanhu va papalata ni ku tilulamisa eka swiendlo swa vona swa siku na siku.

Lufti (2007) u kombisa leswaku swivuriso swa maxelo swi kombisiwile kahle eka Testamende leyintshwa eka matewu 16. 2-3 loko Hosi Yesu a vulavula na ntlawa wa vaphasi va tinhlampfi a ku: *"kurhula a ku ve ehenhla ka n'wina"* leswi kombisaka leswaku: Loko ku ri vusiku, swi nga vula leswaku, ku nga va maxelo makahle, hikuva matilo ma tshwukile. Kasi nampundzu ku nga va na moya, hikuva tilo ri tshwukile naswona ra chavisa". Lufti u hlamusela leswaku Hosi Yesu a nga va byeli hi xitatimende xa maxelo, kambe a va hlohlotela ku phasa tinhlampfi letotala eka maxelo lamanene eka xiphemu xo sungula (maxelo lamanene), kambe eka xiphemu lexavumbirhi, a va tsundzuxa hi maxelo mo biha lama nga ta endla leswaku va nga ha kumi tinhlampfi hikuva maxelo ma nga ha cinca.

Loko Lufti (2007) a ya emahlweni no kombisa swivuriso swa maxelo u kombisile na swivuriso swa maxelo hi mavulavulelo mo ka ma nga kongomi (indirect speech) eka swivuriso leswi landzaka:

When clouds look like black smoke, a wise man will put his cloak.

Lufti (2007) u boxa leswaku xivuriso lexi i xitsundzuxa eka muyingiseri leswaku a tivonela eka maxelo lamo titimela naswona u fanele a ambala leswokufumela.

When the forest murmurs and the mountain roars, then close your windows and shut your doors.

Lufti (2007) u kombisa leswaku lexi i xivuriso lexi tsundzuxaka muyingiseri leswaku a tivonela eka maxelo lamobiha lama taka.

Ndzavisiso wa Lufti (2007) hambileswi wu kongomisaka eka swivuriso leswi tsundzuxaka swa maxelo, u landzelerile maendlelo ya swidyondzeki leswi kanerikewe laha henhla eka ntlawa lowo sungula hikokwalaho ka leswi a nga landzelela maendlelo ya vugego.

2.4.2. Lubna (2008)

Lubna (2008) u endlile ndzavisiso hi ku tirhisa tindlela timbirhi ta mbulavulo. Lubna u kombisa leswaku eka swivuriso ku na mbulavulo wo kongoma na woka wu nga kongomi (*direct and indirect speech*). Maendlelo ma Lubna ma na vuxaka na maendlelo ma Lufti loyi a kombiseke ku tirhisa swivuriso hi ndlela yo ka yi nga nga kongomi. Lubna (2008) u hlamusela leswaku swivuriso swi vula swilo hi ndlela yo koma kambe ku ri mhaka leyi nga ya ntolovelo naswona swi endleriwe ku tsundzukiwa. Lubna (2008) u kombisa na leswaku swivuriso i xiphemu xa nkoka eka ririmi leri hundzisiwaka hi ndlela yo vulavula naswona swi kumeka eka tindzimi hinkwato ta misava swi tlhela swi khomana na ndhavuko.

Ndzavisiso wa Lubna (2008) wu andlala swivuriso hi ndlela ya mbulavulo laha ku nga na loyi a nyikaka xitsundzuxo na loyi a nyikiwaka. Eka ndzavisiso wa yena, Lubna u nyika xivuriso, kutani a nyika nhlamuselo leyi fambelanaka na vutomi bya masiku hinkwawo, a hetelela hi ku nyika xitsundzuxo lexi fambelanaka na xivuriso. Swivuriso leswi a swi hlawuleke u swi andlarile hi ndlela leyi:

An apple a day keeps the doctor away

Nhlamuselo: Ku dya apula siku rin'wana na rin'wana swi hlayisa rihanyu.

Ntiyiso wa xivuriso: Ku kombisiwa mhaka ya leswaku munhu u fanele a landzelela madyelo lamanene leswaku a va na rihanyu ra kahle hi ku katsa na mihandzu eka swakudya swa siku.

Xitsundzuxo: Lubna (2008) u kombisa mhaka ya leswaku rihanyu ri va kahle loko munhu a dya handzu hi siku.

Do as I say, not as I do

Nhlamuselo: *Follow my advice, but don't follow my example*

Ntiyiso wa xivuriso: Ku kombisiwa mhaka ya leswaku loko un'wana a ku byela ku endla leswinene a wu fanelangi u languta swihoxo swa yena.

Xitsundzuxo: U tsundzuxiwa ku endla leswi a byeriwaka swona ku nga ri ku xopela leswi muvuri.

"If you can't beat them, join them"

Nhlamuselo: *If you can't defeat your opponents, join forces with them*

Ntiyiso wa xivuriso: Lubna u kombisa mhaka ya leswaku lava u tsandzekaka ku va hlula swa antswa u yima na vona.

Xitsundzuxo: U tsundzuxiwa leswaku loko a nga va hluli a yimi na vona

If you can't stand the heat, get out of the kitchen

Nhlamuselo: If you can't tolerate the pressures of a particular situation, remove yourself from that situation

Ntiyiso wa xivuriso: Lubna (2008) u kombisa leswaku loko munhu a tsandzeka ku tiyisela xiyimo swa antswa a hambana na xona.

Xitsundzuxo: U tsundzuxiwa leswaku loko a tsandzeka ku tiyisela ku hisa ka le xitangeni u fanele a huma

Ndzavisiso wa Lubna (2008) wa fambelana na milavisiso leyi kaneriweke laha henhla hikuva na yena u tirhisa xigego tanihi swidyondzeki leswin'wana.

Nkatsakanyo wa ndzavisiso wa Lufti (2007) na Lubna (2008)

Ndzavisiso lowu wu hambana na wa Lufti hikuva wona wu languta swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka swiharhi ku nga ri maxelo. Naswona eka ndzavisiso lowu a ku nga tirhisiwi maendlelo ma Lufti na Lubna lamo languta swivuriso hi ndlela ya mbulavulo kambe ku ta tirhisiwa maendlelo ya vugego. Ku yelana ka ndzavisiso lowu na ndzavisiso wa Lubna (2008) i ka leswi Lubna a nga nyika xivuriso, kutani a nyika nhlamuselo ya xona, a nyika ntiyiso wa xivuriso xa kona, a hetelela hi ku nyika xitsundzuxo. Maendlelo lama ma yelana na maendlelo ma ndzavisiso lowu hikuva na wona ma rhanga hi ku nyika xivuriso, kutani nhlamuselo ya xona na switsundzuxo leswi andlariwaka hi nkoka na nkucetelo wa xivuriso xolexo erixakeni ra Vatsonga.

2.5. Milavisiso ya swivuriso leswi vulavulaka hi swilo swa vutomi hi ku angarhela

Nkanelo wa swivuriso leswi vulavulaka hi swilo swa vutomi hi ku angarhela i wa ntlawa wo hetelela wa swidyondzeki swo tanihi Asiyambola (2007), Malunga na James (2004), Khuba (1995) na Mathumba (1988).

2.5.1. Asiyانبola (2007)

Ndzavisiso wa Asiyانبola (2007) wu humesela erivaleni swikongomelo swa ntlhanu leswi a nga tsakela ku swi fikelela. Asiyانبola (2007) u sungula hi ku humesela ehandle swivuriso leswi fambelanaka na vavasati lava hanyaka eYoruba. U kambisisa swivuriso ku ya hi mitirho ya swona na ku ya hilaha swi dyondzisaka vavanuna ku ya hi leswi vavasati va hanyisaka swona. Eka xikongomelo xavumbirhi u kombisa swivuriso leswi dyondzisaka vavasati ku ya hileswi vavanuna va hanyisaka swona. Eka xikongomelo xavunharhu u kombisa swivuriso leswi khumbaka va rimbewu ra xisati na ra xinuna. Xikongomelo xa yena xa vumune i ku kombisa swivuriso leswi tshinyaka vavanuna va Yuroba eka mhaka ya vugangu. Kutani a hetelela hi ku languta nkoka wa swivuriso hinkwaswo leswi a nga swi tirhisa loko tinhlamuselo ta swona ti ri na nkoka eka vutomi bya sweswi na ku va swi nga faneli ku voyamela eka rimbewu ro karhi.

Swotala swa swivuriso leswi Asiyانبola a nga swi tirhisa u swi kumile hi ndlela yo vutisela vanhu va Yoruba kasi swin'wana u swi kumile eka xiyanimoya, thelevhixini, matsalwa ya ririmi ra Yoruba, tinyuziphepha na timagazini leti a ti rhendzeleka na tindhawu hinkwato ta Yoruba. Maendlelo ma Asiyانبola lama mo vutisela Kunene vanhu hi swivuriso ma fana na maendlelo ma Mathumba (1988).

Eka ndzavisiso wa Asiyانبola (2007) ku longoloxiwile swivuriso na tinhlamuselo ta swona leswi nga kongomisiwa eka ku dyondzisa vavanuna hi ta mahanyelo mo ka nga ri kahle ya vavasati ku ya hi vanhu va Yoruba. U kombisa leswaku swivuriso leswi swi tshinya vavanuna hi ndlela yo ka yi nga kongomi leswaku va fanele ku fambela ekule na vavasati va mahanyelo mo biha. Swin'wana swa swivuriso leswi a swi tirhiseke tanihi swikombiso u swi andlarile hi ndlela leyi landzelaka:

Lyawo ti a fe loju ijo iran nii wo lo. (If you marry a lady from a party, she will go astray when she becomes your wife).

Hi ku landza xivuriso lexi nga laha henhla, Asiyانبola (2007) u boxa leswaku eka xiphemu xa xona xo sungula i xitsundzuxo eka wanuna loyi a lavaka ku teka nsati leswaku u n'wi kuma etindhawini ta njhani hikuva swi nga endleka a nga tshiki

mitolovelo yo yena. Asiyانبola u vula leswaku xitsundzuxo lexi xi languteka xi kongomisiwa kumbe ku voyamela eka tlhelo ra vavasati, u kombisa leswaku vanhu va Yoruba va languta vutomi hi ndlela ya mboyamelotlhelorin'we lowu tshikilelaka vavasati.

Asiyانبola (2007) u tlhela a longoloxa swivuriso na tinhlamuselo ta swona leswi nga kongomisiwa eka ku dyondzisa vavasati ku tinyiketa na ku amukela mahanyelo ya vavanuna. U andlala mhaka ya leswaku loko wansati a kala a rhandziwa hi nuna wa yena swi endla na leswaku a rhandza vana va yena. U kombisa leswaku loko vavasati va lava leswaku vana va vona va endleriwa swilo swa kahle hi tata wa vona u fanele a tikhoma kahle. U tlhela a kombisa leswaku na loko wansati a nga tekiwa eka vukati byin'wana a ri na vana, loko a fika a tikhoma kahle vana va yena va nga endleriwa leswinene hambiloko wanuna yoloye a nga ri mutswari wa ngati eka vona.

Asiyانبola (2007) u xi kongomisa eka rimbewu ra vavasati leswaku va nga ka va nga swikoti ku endla leswi endliwaka hi vavanuna hikuva vavasati a va tekiwa va ri vanhu lava hanyelaka ku tswala vana ntsena. U kombisa leswaku eka vutomi bya sweswi vavasati na vona va swi kota ku endla swin'wana swa lleswi endliwaka hi vavanuna ku nga ku hlayisa mindyangu, ku nghenelela eka swatipolitiki, eka dyondzo na swin'wana swotala. Asiyانبola (2007) u nyikile na swivuriso leswi dyondzisaka varimbewu ra xisati na ra xinuna ku nga ri ku voyamelo tlhelo rin'we. U kombisa na leswaku vavasati na vavanuna va nga swi kota ku fikelela nchumu wun'wana na wun'wana handle ka ku ya hi rimbewu. Ku ya hi Asiyانبola (2007), hambiloko swivuriso eYoruba swi tirhisiwa ku tshinya vanhu va rimbewu hinkwaro, swi tikomba ku ri na mboyamelotlhelorin'we. U kumisisile leswaku swivuriso swo tala swi voyamela etlhelo ro tshinya vavasati ntsena swi nga kongomisi nchumu eka ku tshinya vavanuna naswona u vona maendlelo lama ma bihile swinene hikuva swivuriso i swo tshinya vavasati xikan'we na vavanuna.

2.5.2. Malunga na James (2004)

Malunga na James (2004) va lavisisile hi nkoka wa swivuriso eka mavandla yo hambanahambana yo tanihi yo tiyimela hi woxe ku katsa na mavandla ya matiko eka

swa tipolitiki. Eka masungulo vona va kombisa leswaku swivuriso i xiphemu lexikulu eku hlanganiseni ka miehleketo ya vanhu na ndhavuko tanihi xitirho xo vulavurisana eka swiyimo swo tanihi nyimpi, hi nkarhi wa ku velekiwa ka vana, hi nkarhi wa rifu naswona swi endla leswaku vanhu va kota ku tshama hi ku rhula. Malunga na James (2004) va tlhela va boxa leswaku swivuriso i switatimende swintsongo swo olova kambe swi rhwale nhlamuselo ya ntikelo swinene naswona swi kota ku hatla swi twisisiwa hambiloko vutivi bya dyondzo byi ri ehansi hikuva i dyondzo leyi yi nga simekiwa erixakeni ku suka loko vanhu va ha kula. Malunga na James (2004) va tlhela va kombisa leswaku swidyondzeki swi seketela no hlohlotela ku tirhisiwa ka swivuriso eka mapfhumba na mavandla yo hambana hikuva hi swona makombandlela eka xiphemu xin'wana na xin'wana xo tanihi le mindyangwini, etikweni naswona swi tirhisiwa hi ndlela yo vuyelela ku suka eka rixaka ro karhi ku ya eka rixaka leri landzelaka.

Eka ndzavisiso wa Malunga na James (2004), ku andlariwa mhaka ya leswaku swivuriso swi humesela erivaleni nkoka wa ndhavuko xikan'we no komba nxiximo wa ndhavuko hikuva swi humesela erivaleni ku hlengeletwa ka miehleketo leyi kombaka vutlhari bya vanhu laha ku humeseriwaka ehandle maehleketelelo, vumunhu na mahanyelo ya vanhu va rixaka ro karhi. Va vula leswaku ku tirhisa swivuriso swi endla leswaku ku va na ku vulavurisana no fikelela swiboho swa mihlangano yo hambana leyi fambisiwaka hi vanhu.

Ku ya hi Malunga na James (2004) va vula leswaku swivuriso swi tisa switshunxo eka timhaka leti nga bohana swinene laha ku langutekaka ku nga ha ri na ku ya emahlweni. Malunga na James va kombisa leswaku swivuriso swi engetela mafenya, swi tekiwa swi ri swigego leswi olovisaka swiyimo swo tika erixakeni eka tindhawu ta nkoka laha vanhu va hanyaka kona. Malunga na James va engetela hi ku vula leswaku swivuriso swi ahlula na swiphiso swo tika leswi vanhu va tsandzekaka ku swi ahlula, kambe loko swi tirhisiwa eku heteleleni ku va na ku olova. Va nyikile swin'wana swa swikombiso ku seketela hungu ra vona leri boxiweke laha henhla hi xivuriso lexi:

When elephants fight, it is the grass that suffers.

Hi xikombiso xa Malunga na James lexi nyikiweke laha henhla va hlamusela leswaku loko tihosi timbirhi ti nga koti ku pfumelelana eku vulavurisaneni ka tona swi nga koxa vutomi bya vaakatiko vo tala lava va nga riki na nandzu. Va kombisa leswaku leswi swi nyika nhlohlotelo wa leswaku loko ku nga va na ku vulavurisana swilo swi nga lulama swi tlhelela eka matshamelo ya swona lamanene ku nga ri na ku ahlula swilo hi nyimpi. Va yisa emahlweni hi ku vula leswaku swilo swi nga kota ku lulamiseka kumbe ku ahluleka hi ku tirhisa xivuriso lexi nge:

When spider webs unite, they can tie up a lion.

Va seketela leswaku ku kanerisana swi na matimba lama vumbaka vun'we na ku nyika ntshembo wa leswaku vanhu va nga swi kota ku ololoxa swiphiso hi milomo ku nga ri hi matlharhi.

Malunga na James (2004) va xaxameta tinhlokomhakatsongo ku kombisa leswaku swivuriso i xitirho xo tikambela hi xona eka mavandla yo tiyimela tanihileswi swi tirhisiwaka eka ririmi. Va kombisa leswaku swivuriso swi nga va xitirho lexi xi nga tirhisiwa eka swilo swo hambana swo tanihi leswi landzelaka:

Eka vurhangeri na ku kunguhata swivono ku nga tirhisiwa swivuriso leswi:

What the eyes have seen the heart cannot forget

You can only jump the ditch if you have seen it from afar

Kasi ku komba nkoka wa vurhangeri eka nhlango ku nga tirhisiwa swivuriso leswi landzaka:

An army of sheep led by a lion would defeat an army of lions led by sheep.

When kings lose direction they become servants

Malunga na James (2004) va yisa emahlweni nkanelo wa vona hi ku boxa mhaka ya leswaku swivuriso swi nga tirha tanihi xitirho xo vulavurisana laha vayingiseri va nga swi tirhisaka ku hlamula leswi va dyondzisiwaka kumbe ku byeriwa hi swona. Va vula

leswaku swivuriso swi nga tirhisiwa hi vayimeri va nawu lava nga tipfulela tihofisi ta vona kun'we na lava va tirhelaka tiko eka ku ahlula swin'wana swa swiphiqo leswi tumbulukaka tanihi xikombiso xa swivuriso leswi:

If the sun says it is more powerful than the moon, then let it come and shine at night and the cat in his house has the teeth of a lion.

A person is taller than any mountain they have climbed.

Malunga na James (2004) va kombisile na leswaku swivuriso swi nga ha tirhisiwa eka ku kombisa ku cinca ka mikarhi laha vanhu va faneleke ku cinca na vona xikan'we na ku tihluvukisa.

2.5.3. Khuba (1995)

Ndzavisiso wa Khuba (1995) wu andlala swivuriso tanihi xivoni xa ndhavuko na mavonelo ya vutomi ya Vavhenda. Khuba u langutisile nkoka wa swivuriso eka ndhavuko na swilo swo hambana leswi lawulaka mahanyelo ya Vavhenda.

Khuba (1995) u boxa leswaku swivuriso swi khomanile swinene na ndhavuko tanihi laha swi sukaka eka rixaka rin'wana ku ya eka rixaka leri landzelaka. Khuba u boxa na leswaku swivuriso swi katsa ripfumelo, vutshila byo vulavula, vumunhu, milawu ya mahanyelo, ni swin'wana leswi lawulaka matikhomelo ya vanhu erixakeni. Khuba (1995) u kombisa mhaka ya leswaku swivuriso swi tekiwa swi ri xivoni erixakeni naswona swi tirhisiwa ku antswisa mahanyelo. U vula na mhaka ya leswaku lavantsongo va na ntirho wo dyondza hinkwaswo leswi va swi kumaka eka lavakulu hambu ku ri ku swi encenyeta kunene.

Khuba (1995) u hlamusela leswaku swivuriso i switatimende swo koma leswi simekiweke malembe mo tala swi ri karhi swi komba miehleketo na vundzeni bya swiphiqo swa vutomi bya Vavhenda. Khuba u tirhisile swivuriso swo vulavula hi swiharhi na vutomi hi ku angarhela. Eka swivuriso leswi a nga swi hlawula u kombisa timhaka to tanihi *vulolo, vutlhari, ku tiyisa hansi, ku tikurisa, ku tsundzuxa na maxelo*. Ku va Khuba

a endlile ndzavisiso wa yena hi swivuriso swin'wana swa maxelo swi endla leswaku ndzavisiso wa yena wu va na vuxaka na ndzavisiso wa Lufi (2007) leswi na yena a nga xopaxopa swivuriso swo vulavula hi maxelo.

Eka swivuriso swo vulavula hi vulolo, Khuba u tirhisile xikombiso lexi nga laha hansi:

Mmbwa munamba i a u funa i ro shaya mubikeli. (The dog likes milk food but nobody cooks for it).

Hi xivuriso lexi, Khuba (1995) u kombisa munhu loyi a nga pfuniki nchumu loyi a fananisiwaka na mbyana leyi tekiwaka yi nga ri na nchumu xa yona.

Eka swivuriso swo vulavula hi vutlhari, Khuba (1995) u nyikile xivuriso lexi landzaka ku tiyisisa hungu ra yena:

Khangala ruda mato vuluvulu lo fa nga vhuhwavho. (The snake khangala have your eyes open, the snake vuluvulu is dead because of politeness).

Khuba (1995) u hlamusela leswaku leswi swi komba swihlawulekisi swa munhu wa xivindzi loyi swi nga oloviki ku n'wi werisa ekhombiyeni.

Eka swivuriso swo vulavula hi ku ku tikurisa, Khuba u nyikile xivuriso lexi:

Nguluve ye ndi edza ndou mananga a bva nga mulomomi. (The pig imitated the elephant and its tusks came out of the mouth).

Eka xivuriso lexi, Khuba (1995) u kombisa hi munhu lontsongo kambe a tiendla onge se u kurile tanihi nguluve leyi tisonaka tanihi ndlopfu hikokwalaho ka swivumbeko swa kona leswi fanaka kambe swi hambanyisiwa hi vukulu, vutlhari na matimba.

Hi swivuriso swo vulavula hi matikhomelo lamanene, Khuba u andlarile xivuriso lexi:

Na vhuvhi halo pfene vhusiku mavhele a li li. (It can how bad the babbon, at night mealies it won't eat).

Eka xivuriso lexi, Khuba (1995) u kombisa matikhomelo lamanene hambiloko munhu yoloye a tiveka a nga ri na matikhomelo ma kahle hi ntolovelolo.

Hi swivuriso swo vulavula hi ku tsundzuxa, Khuba u nyikile xivuriso lexi:

Wa vhang a thunda na wa kule u vhang e u tshi lavhelesa duvha. (When disputing the giraffe with someone from far, do so looking at the sun).

Eka xivuriso lexi, Khuba (1995) u kombisa leswaku munhu un'wana na un'wana u na mfanelo yo tshinyiwa loko a tshuka a huma endleleni.

Eka swivuriso swo fambelana na maxelo, Khuba u nyikile xivuriso lexi:

Mmbwa yo naiwaho a ina mune. (A wet dog from rain has got no owner).

Eka xivuriso lexi nga laha henhla, Khuba (1995) u kombisa leswaku loko munhu a nga ri na nchumu naswona a nga ri na n'wini a ku na loyi a nga tibaka xifuva hi yena. U kombisa leswaku u fanisiwa na mbyana leyi nga riki na n'wini, leyi neriweke hi mpfula no terisa vusiwana. Xivuriso lexi ku katsa na swivuriso swo vulavula hi nguluve, swo vulavula hi mfenhe swi yelana swinene na swin'wana swa swivuriso leswi kaneriwaka eka ndzavisiso lowu. Leswi swi endla leswaku ndzavisiso wa Khuba wu va na vuxaka na ndzavisiso lowu taihileswi na wona wu kanelaka swin'wana swa swiharhi swa le nhoveni na swiharhi swa le kaya.

2.5.4. Mathumba (1988)

Ndzavisiso wa Mathumba (1988) wu languta xivumbeko, nhlamuselo, nkoka na matirhiselo ma swivuriso eka ririmi na mahanyelo ya Vatsonga hi ku angarhela. Vuxaka lebyi nga kona eka ndzavisiso wa Mathumba na ndzavisiso lowu hi leswi Mathumba na yena a nga pambula swin'wana swa swivuriso swa Xitsonga eka tsalwa ra swivuriso ra *Vuthari bya Vatsonga*. Kambe yena u tirhisile na matsalwa yo hambanahambana ya ririmi ra Xitsonga, a hlengeleta na swivuriso leswi a swi kuma evanhwini va tindhawu ta Mhala, Giyani, Ritavi na tindhawu ta Atteridgeville na Soweto; a engetela hi ku tirhisa

swivuriso leswi a nga swi yingisela kunene loko swi vuriwa eka yin'wana ya minongonoko ya khale ya *Radio Tsonga*.

Eka vanhu lava Mathumba a nga va vutisela swivuriso, swivutiso leswi a vutisa swona swi katsa leswi landzelaka:

Xana xivuriso lexi xi vula yini?

Xana nhlamuselo ya xivuriso lexi hi yihi?

Xana xivuriso lexi xi nga tirhisiwa loko ku humelele yini?

Hikokwalaho ka yini ku tirhisiwa xivuriso ematshan'weni yo boxa kumbe ku hlamusela ku ya hi ririmi ra masiku hinkwawo eka swiyimo swo hambana?

Xana ku nga vuriwa xivuriso emahlweni ka munhu un'wana na un'wana ku nga langutiwi malembe, rimbewu na xiyimo?

Ku nga va na xivuriso xin'wana lexi nga tirhisiwaka ematshan'weni ya lexi nga ku tirhisiweni hi nkarhi wolowo?

Hi kwihhi ku hambana ka xivuriso na xivulavulelo?

Vanhu hinkwawo lava a va hlamula swivutiso swa Mathumba a va rhekhodiwa hi xitekamarito kutani endzhaku a swi yingisela kutani a swi tsala ehansi.

Mathumba (1988) u kombisa mhaka ya leswaku swivuriso i ku nyika mavonelo hi ndlela yo ka yi nga kongomi eka swiyimo swo karhi swa vutomi. U tlhela a kombisa leswaku swivuriso i phuphu eka mbulavulo wa siku rin'wana na rin'wana. U boxa na mhaka ya swivuriso swi tirhisiwa hi ndlela yo olovisa xiyimo lexi tikombaka xi tika swinene. Mathumba (1988) u tlhela a kombisa na leswaku swivuriso swi nga ha tirha tanihi vusasekisi laha muvulavuri a papalataka ku vula marito mo ka ma nga amukeleki.

Eka ndzavisiso wa Mathumba (1988) ku kumisisiwile mhaka ya leswaku swivuriso swi khomanile na *switekatekisani (riddle)*, *swivulavulelo (idiom)*, *swifaniso (parable)* na *folktale (ntsheketo)*. Mathumba (1988) u kombisa leswaku ku na swiyimo laha xivuriso

xi nga nyikaka nkomiso wa ntsheketo ku ri ndlela yo hundzisa dyondzo ya ntsheketo wolowo. Leswi u swi seketela hi ku nyika xikombiso xa kahle hi ntsheketo wa Xitsonga lowu tivekaka swinene wa *N'wampfundla na N'wanghala*. Mathumba u kombisa leswaku eka ntsheketo lowu, N'wampfundla u xisile N'wanghala, kutani N'wanghala a hlundzuka swinene laha a nga hlongorisa N'wampfundla a tiponisa hi ku nghena enkeleni, kutani N'wanghala a tshamelela kwalahaya non'weni wa nkele hi ku ehleketa leswaku N'wampfundla u ta huma. N'wampfundla u hetile nkarhi wo leha a nga humi ku kondza N'wanghala a karhala no hela mbilu. Kutani N'wanghala hi ku tirhisa vutlhari a kunguhata ku tsema malebvu ma yena a ma veka kwalahaya non'weni wa nkele, N'wampfundla u chavile ku huma hi ku ehleketa leswaku N'wanghala wa ha ri kona loko a vona malebvu. Leswi swi endlile leswaku N'wampfundla a tshama masiku mo tala a dlawa na hi ndlala hi ku chava ku huma. Endzhaku ka masikunyana ku nile mpfula leyikulu leyi nga khukhula malebvu ma nghena enkeleni, hiloko N'wampfundla a swi lemuka leswaku a chava malebvu ma nghala eka masiku hinkwawo lama a ri enkeleni. Kutani ntsheketo lowu wu nyikiwa nkomiso hi xivuriso lexi: *U nga chavi malebvu ma nghala*.

Loko Mathumba (1988) u kombisile na nkoka wa swivuriso eka matsalwa ma Xitsonga. A kombisa leswaku vatsari va matsalwa va swi kota ku andlala timhaka ta nkoka hi ku tirhisa swivuriso.

Mutsari a nga nyika dyondzo yo karhi leyi nga ta ka yi nga rivariwi hi vahlayi eka swiphemu swin'wana swa tsalwa hi ku nyika xivuriso.

Mathumba u boxa na leswaku swa koteka ku va mutsari a nyika mongo wa hungu ra yena hinkwaro hi ku tirhisa xivuriso ntsena ku ri ndlela yo koka rinoko ra vahlayi. U kombisa na leswaku swa koteka ku va mutsari a tirhisa xivuriso xin'we ntsena ku nyika nkatsakanyo wa ndzima kumbe tsalwa hinkwaro. U tlhela a kombisa leswaku mutsari a nga swi kota ku tirhisa xivuriso tanihi nhlokomhaka ya ndzima yo karhi ya tsalwa ra yena.

Mathumba (1988) u kombisa na mhaka ya leswaku swivuriso swi nga tirhisiwa hi ndlela yo thya vito ra tsalwa.

Ku ya hi Mathumba ku kumekile leswaku swivuriso swo tala swi khomanile na ndhavuko wa Vatsonga naswona a swi koteki ku va swi nga papalatiwa eka mavonelo ya swa vutomi bya vona bya masiku hinkwawo; leswi swi vangwa hikokwalaho ko va swi tirhisiwa eka swilo swo tanihi vutsari, na le ka ku vulavula ko karhi eka tindhawu to hambanahambana.

Nkatsakanyo wa Asiyambola (2007), Malunga na James (2004), Khuba (1995) na Mathumba (1988).

Eka ndzavisiso lowu, leswi yelanaka na swa milavisiso ya Asiyambola (2007), Malunga na James (2004), Khuba (1995) na Mathumba (1988) i swivuriso swo vulavula hi swiharhi leswi humeselaka mahanyelo ya vanhu erivaleni. Ndzavisiso lowu a wu nga tirhisi maendlelo ya Khuba kambe wu ta tirhisa maendlelo yo pananisa. Ku ta tirhisiwa na maendlelo ya xigego xa: *Vanhu i swiharhi*. Leswi swi tirhisiwa hikokwalaho ka leswi vanhu va langutaka swiendlo swa swiharhi hi ku swi pimanisa na swiendlo swa vanhu eka mahanyelo ya siku rin'wana na rin'wana. Xitsalwana lexi xi lava ku pfala vangwa leri nga kona eka dyondzo ya Xitsonga hikuva a ku se va na loyi a nga lavisisa hi dyondzo ya swivuriso. Naswona eka dyondzo ya swivuriso ku na swivuriso swa tsandzavahlayi kambe eka ndzavisiso lowu ku ta langutiwa ntsena swivuriso swa swiharhi. Ndzavisiso lowu wu tlhela wu va na vuxaka na ndzavisiso wa Mathumba (1988) tanihi leswi na wona wu tsavulekenyana swin'wana swa swivuriso eka tsalwa ra swivuriso ra *Vutlhari bya Vatsonga*.

Nkatsakanyo wa ndzima

Ndzima leyi a yi xopaxopa milavisiso ya swidyondzeki swin'wana leswi swi nga endla milavisiso yo hambanahambana mayelana na swivuriso swa swiharhi, swifuwo, ntumbuluko, maxelo, swimilana, swinyenyana, swo vulavula hi vanhu na vutomi hi ku angarhela.

Milavisiso yo tala yi kongomisa eka swivuriso swa ntumbuluko na vutomi hi ku angarhela.

Ndzavisiso lowu wu ta landzelela ngopfu wa Krikaman (2007), Moreno (2005), Fu (2008) na Javier (2005) hikuva hi yona yi khumbaka maendlelo mo pananisa. Hileswaku ku twisisa mahanyelo na swiendlo swa swiharhi ku nga tirhisiwa xigego lexi thyiweke: *vanhu i swiharhi*. Hileswaku swiharhi na michumu leyi nga hanyiki yi nga kota ku twisiseka kahle loko yi pananisiwa na vutomi na mahanyelo ya vanhu. Swivuriso swi nga kombisa mhaka hi ndlela yo gega hi ku vula swilo ku suka eka xitikoxihlovo ku ya eka xitikoxikongomisiwa.

NDZIMA YA 3

SWIVURISO LESWI TSHURIWEKE KU SUKA EKA SWIHARHI SWA LE NHOVENI

3.1 Manghenelo

Eka ndzima leyi ku xopaxopiwa swivuriso leswi vulavulaka hi swiharhi swa le nhoveni hi xikongomelo xo kombisa hilaha swi paluxaka hakona mavonelo ya vutomi na mikhuva ya Vatsonga. Ndzima leyi yi avanyisiwile hi swiyenge swiharhu. Xiyenge xo sungula hi lexi xi vulavulaka hi swivuriso swa swiharhi swa le nhoveni leswi dyaka swimilana ntsena. Xiyenge xa vumbirhi xi kongomisa eka swivuriso swa swiharhi swa le nhoveni leswi dyaka nyama ntsena. Kasi xiyenge xa vunharhu xi kanela hi swivuriso swa swiharhi swa le nhoveni leswi dyaka swimilana na nyama. Xiyenge xo sungula xi tlhela xi avanyisiwa hi swiyengentsongo swa tsevu leswi landzelaka: Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka ndlopfu, nyarhi, mangwa, mhala, mhunti na leswi tshuriweke ku suka eka mpfundla. Xiyenge xa vumbirhi xi tlhela xi avanyisiwa hi swiyengentsongo swimbirhi leswi landzaka: Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka nghala na leswi tshuriweke ku suka eka mhisi. Kasi xiyenge xa vunharhu na xona xi tlhela xi avanyisiwa hi swiyengentsongo swimbirhi ku nga leswi: Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka mfenhe na swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka kondlo.

Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka ndlopfu, ku xopaxopiwa swivuriso swa makumembirhi. Ku xopaxopiwa swa ntlhanu leswi tshuriweke ku suka eka nyarhi. Eka swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka mangwa i swivuriso swimbirhi swi xopaxopiwaka. Xivuriso xa mhala lexi xi xopaxopiwaka i xin'we, leswi swi tshuriweke ku suka eka mhunti ku xopaxopiwa khumetsevu. Leswi swi tshuriweke ku suka eka mpfundla i khume leswi xopaxopiwaka. Ku xopaxopiwa khumentlhanu wa swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka nghala na khumentlhanu wa leswi sukaka eka mhisi. Swivuriso swo tshuriwa ku suka eka mfenhe ku xopaxopiwa khume kasi swo suka eka kondlo ku xopaxopiwa khume, kutani nhlayo ya swivuriso leswi xopaxopiwaka eka ndzima leyi loko swi helerile i 104.

Swivuriso leswi swi xopaxopiwaka eka xiyengentsongo xin'wana na xin'wana swi xopaxopiwa ku ya hilaha swi paluxaka hakona mikhuva na mavonela ya vutomi ya Vatsonga ehansi ka mikongomelo yo hambanahambana ya vutomi yo tanihi rirhandzu na vakati, vuvabyi na vutshunguri, rifu na swikhohlwakholwana swa rona, milandzu ni maahlulelo ya yona, mitirho, vusweti, ndzalo, vukhongereri, mavondzo, rivengo, vukungundzwana, madzolongwa, dyondzo, vutlhari, makhombo, swihumelelo swa ntumbuluko, tinyimpi, makwanga, makuriselo ya vana, ku rhangela no fuma vanhu, vulolo, vutikukumuxi, swakudya na swakunwa, ni swin'wana ni swin'wana.

3.2 Swivuriso swa swiharhi swa le nhoveni leswi dyaka swimilana ntsena

3.2.1 Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka ndlopfu

3.2.1.1. Nkongomelo wa mitirho

Mitirho ku kongomisiwa eka mighingiriko leyi endliwaka hi munhu kumbe vanhu hi ku tirhisa mavoko, matimba na miehleketo. Ku nga va ku aka yindlu, ku rima nsimu, ku lulamisa nkosi, ku lulamisa nkhuvo ni swin'wana ni swin'wana.

1. Xivuriso: Loya nge: “Ndlopfu fana! Ndzi dya! Ndzi muhundzi!

Nhlamuselo: I munhu la helaka mbilu, a lava ku hatlisisa ntirho, kasi ntirho wa nonon'hwa wu lava nkarhi.

Xigego

Xitikoxihlovo	→	Xitikoxikongomisiwa
Ndlopfu	→	ntirho wo nonon'wha
Fana ndzi dya	→	hatlisisa ntirho kasi ntirho wa nonon'wha wu lava nkarhi
Ndzi muhundzi	→	munhu la helaka mbilu

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Hi xitikoxihlovo xo sungula ndlopfu yi pananisiwa na ntirho wo tika swinene wo ka wu nga olovi ku wu tirha lowu lavaka nkarhi wo tala swinene ku va wu fika emakumu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Xitikoxihlovo xa vumbirhi xi kombisa *fana ndzi dya* leyi pananisiwaka na ku *hatlisisa ntirho kasi ntirho wa nonon'hwa wu lava nkarhi* leswaku wu hatla wu hela hambiloko wu ri karhi wu tika eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Eka xitikoxihlovo xa vunharhu *ndzi muhundzi* swi pananisiwa na *munhu la helaka mbilu* eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Ndzi muhundzi eka xitikoxihlovo lexi va vunharhu i munhu loyi a pananisiwaka na munhu la helaka mbilu hi ntirho lowu a nyikiweke wona, u tsakela leswaku wu hatlisa wu hela, leswaku a ta kota ku sala a vevukeriwa. *Ku hundza* i ku va munhu a ri eka ndhawu yo karhi swa nkarhinyana naswona u ta hatla a famba hi nkarhi lowu nga hetiki mbilu. Eka xivuriso lexi ku pananisiwa ka ntirho wo nonon'hwa na ku kula ka ndlopfu, swi paluxa mhaka ya leswaku ntirho a wu koteki ku hatla wu hela hikokwalaho ka leswi wu nonon'hwaka na nkarhi wa ku wu tirha wu languteka wu ri wuntsongo swinene.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Xivuriso lexi xi na nkoka erixakeni ra Vatsonga hikuva xi tirha ku va tsundzuxa leswaku loko ntirho wu tele naswona wu nonon'hwa a swi koteki ku va wu hatla wu hela. Hikokwalaho swi fanerile leswaku va lehisa timbilu eka ntirho wolowo va tlhela va engetela nkarhi wun'wana eka lowu wu pimiweke leswaku wu kota ku hela hi ndlela leyi faneleke naswona leyi languteriweke. Hi xivuriso lexi Va xisati na vaxinuna va tsundzuxiwa ku ka va nga jafeleli timhaka ta vukati hi ku va va vona onge va hlwela loko van'wana lava va nga tintangha ta vona va teka no tekiwa. Mhaka leyi boxiweke laha henhla yi seketeriwa hi Mathumba (1988:148) loko a ku: *“don't rush into marriage thinking that time is fleeting past and you will soon die”*. Leswi hi swona swi endlaka leswaku Va xisati van'wana loko va ha ku rhandzana na wanuna va hatlisela ku biha emirini wanuna a nga si tiyimisela ku lovola, leswi va swi endla hi xikongomelo xo lava ku hatla va tekiwa. Mhaka leyi yi yisiwa emahlweni hi Mathumba (1988:149) hi ndlela

leyi: “ ... *proverbs above are used to advise someone, particularly a young man, to approach marriage with less haste*”. Xivuriso lexi xi tisa na nhlohotelo wa leswaku loko vanhu erixakeni va nyikiwile ntirho wukulu wu tlhela wu tika va nga naveli ku va wu hatlisa wu hela, va fanele ku lehisa timbilu na ku wu nyika nkarhi wo tala ku fambelana na leswi wu nga tarisa xiswona. Ku kula ka ntirho ku fanele ku fambelana na nkarhi wa ku wu tirha naswona vanhu lava va nga na mahanyelo yo tano va fanele va ma tshika no ma papalata. Va xisati na vaxinuna va hlohoteleka ku lehisa timbilu hi tlhelo ro jajelela timhaka ta vukati, va yimela nkarhi lowu nga fanela na ku va va fambisa swilo hi nawu.

2. Xivuriso: Ndlopfu i nxakwa (kumbe: voko).

Nhlamuselo 1: Handle ka vanhu vakwe, hosi yi ta hluleka entirhweni wa yona.

Nhlamuselo 2: U ta hluleka entirhweni loko switirho leswi faneleke swi nga ri kona.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

Ndlopfu

→ hosi/munhu

I nxakwa/voko

→ vanhu vakwe/vanhu lava n’wi
pfunaka/switirho leswi a faneleke ku tirha
hi swona.

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula xi pananisa ndlopfu na munhu kumbe hosi leyi fumaka vanhu na munhu loyi a hanyaka no tirha na vanhu van’wana eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Kasi xitikoxihlovo xa vumbirhi xi kombisa nxakwa tanihi voko ra ndlopfu leri pananisiwaka na vanhu lava pfunaka vanhu van’wana na vanhu lava va fumiwaka hi hosi. Xitikoxihlovo lexi xi tlhela xi komba leswaku ndlopfu a yi koti ku endla nchumu

handle ka nxakwa wa yona tanihi voko leri khomaka nchumu wun'wana ni wun'wana leswaku yi kota ku tihanyisa no tisirhelela. Nxakwa wu pananisiwa na vanhu va hosi na vanhu lava pfunaka munhu eka xitikoxikongomisiwa. Matimba ma ndlopfu ma le ka nxakwa ku kotisa hosi leyi nga ta ka yi nga koti ku endla nchumu handle ka malandza ma yona. Na yena munhu a nga ka a nga koti ku endla swilo handle ka van'wana lava va n'wi pfunaka n'wi seketela. Murhangeri wa ntirho wihi kumbe wihi u vuriwa murhangeri hikokwalaho ka leswi a faneleke a khomisana ntirho na vatirhikuloni va yena.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Tihosi, varhangeri na munhu un'wana na un'wana va kuma dyondzo ya kahle hi ku languta xivuriso lexi. Hileswaku matimba ya hosi i vanhu lava yi va fumaka. Hosi yi nga ka yi nga swi koti ku fambisa tiko yi ri yoxe hambiloko yi havaxeriwile matimba mo fambisa; yi swi kota hikokwalaho ka malandza ma yona lama yi ma rhumaka hinkwako na hinkwaswo leswi yi tsakelaka leswaku swi endliwa. Xivuriso lexi xi tlhela xi va na nkoka eka vanhu hikuva xi ri na ntirho wo va dyondzisa leswaku va hanyisana kahle na vanhu lava va tshamaka no tirha na vona hikuva hi vona va nga ta va pfuna loko va endla swin'wana hikuva a swi koteki ku tirha swilo munhu a ri yexe. Mathumba (1988:60) u tiyisisa mhaka leyi boxiweke laha henhla hi ndlela leyi: “ *a person's helpers are his kindred*”. Xivuriso lexi xi na nkucetelo eka tihosi na vanhu leswaku va va na ntirhisano wa kahle hikuva malandza ma hosi i ma nkoka, loko ma nga ri kona hosi a yi koti ku endla nchumu. Hileswaku a swi olovi ku tirha swilo munhu a ri yexe kumbe a swi tirha hi yexe. Xivuriso lexi xi tlhela xi kucetela tihosi leswaku ti khoma kahle vanhu lava ti va fumaka ni lava va ti pfunetaka hikuva handle ka vona ti ta tsandzeka entirhweni wa tona wa siku rin'wana na rin'wana. Malandza ma hosi na wona ma fanele ku va na ntirhisano no swi tiva leswaku i va nkoka, loko vona va nga ri kona hosi a yi koti ku tirha nchumu loko va nga ri kona. Hileswaku, hosi i hosi hi malandza ma yona. Leswi hi swona leswi tumbuluxeke na rito *vaakatiko* hikuva vanhu va hosi hi vona va endlaka migingiriko hinkwayo ya tiko na ku vonisisa leswaku tiko rolero ra hluvuka. Varhangeri

emitirhweni yo hambanahambana na vona va kuceteleka no dyondza ku va xilo xin'we na vanhu lava va va rhangelaka hikuva hi vona switirho swa vona; leswi loko swi nga ri kona ntirho na wona wu yimaka.

3. Xivuriso: Andlopfu ku yi benga haba yi huwule (hungule) mpfhuka.

Nhlamuselo: Loko ndlopfu yi hungule mpfhuka exihlahleni xo tlhuma, yi pfula ndlela, yi fanele ku khensiwa hi swin'wana swiharhi. Swi tano loko munhu a tirhile ntirho wo pfuna van'wana. A hlamula sweswo loko a nga khensiwi.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Andlopfu	→ i munhu
Ku yi benga	→ ku tsandzeka ku khensa
Haba yi hungule pfukla	→ ntirho wo pfuna van'wana

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula xi kombisa leswaku ndlopfu yi pananisiwa na munhu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Xitikoxihlovo xa vumbirhi xi boxa *ku yi benga* loku pananisiwaka na ku va vanhu va tsandzeka ku khensa eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Xitikoxihlovo xa vunharhu xi humesela erivaleni ku va ndlopfu yi pfurile ndlela leyi a yi nga ri kona ekusunguleni leyi nga ta tirhisiwa na hi swiharhi leswin'wana, leswi swi pananisiwa na munhu la endlaka ntirho lowu nga ta pfuna na van'wana lava va nga nghenisangiki xandla eku wu sunguleni; kambe va nga n'wi khensi eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Hi marito lawa hi twisisa leswaku loko munhu loyi a pananisiwaka na ndlopfu leyi pfuleleke swiharhi swin'wana ndlela, wa vilela loko a vona a nga khensiwi eka ntirho lowunene a wu sunguleke naswona ntirho wa kona wu ri lowo nonon'hwa.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Hi ku langutisa eka vutomi bya siku rin'wana na rin'wana a hi vanhu hinkwavo lava va swi kotaka ku khensa vanhu lava va va pfuneke eku tikeriweni ka vona ka ntirho lowo tika lowu a va langutanile na wona loko se wu fikile emakumu. Hikokwalaho xivuriso lexi xi tirha ku dyondzisa Vatsonga ku khensa loko va pfuniwile leswaku loyi a va pfuneke a nga heli matimba ku tlhela a va pfuna eka nkarhi lowu taka. Mavonelo lama ma seketeriwa hi Thwala (2016:22) loko a vula leswi: *“The proverb may be used when people act in an ungrateful manner to their benefactor. It may be used as an expression of encouragement to a person who tries to do well”*.

Hileswaku swi na nkoka ku khensa munhu loyi a pfuneke eka swin'wana leswi vanhu a swi ta va nonon'hwela ku swi endla. Kasi mhaka yin'wana i ya leswaku ku va vanhu va endla leswinene va endlela vanhu van'wana ni ku va pfuna kambe va nga kumi ku khensiwa eku heteleleni a swi fanelangi swi va heta matimba. Xivuriso lexi xi na nkucetelo wo hlohlotela vanhu ku ka va nga heli matimba hambiloko va nga kumi ku khensiwa eka leswinene va swi endlelaka vanhu. Thwala (2016:22) u seketela mhaka leyi a ku: *“Therefore, a person should not work expecting immediate praise. He must do what he feels right without in any way expecting praise to come his way”*.

Hi marito man'wana Vatsonga eka xivuriso lexi va kuceteleka ku endla leswinene hambiloko va nga kumi ku khensiwa eku heteleleni.

4. Xivuriso: I ndlopfu ya hina hinkwerhu.

Nhlamuselo: Ntirho wo lava vanhu vo tala a wu nge fambisiwi hi munhu un'we.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
I ndlopfu	→ Ntirho
Ya hina hinkwerhu	→ wo lava vanhu vo tala.

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula xi kombisa ndlopfu xi ri xiharhi lexikulu swinene yi pananisiwa na ntirho naswona ntirho wa kona wu tele swinene laha ku languteriwaka leswaku wu tirhiwa hi vanhu vo tala. Kasi eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi *ya hina hinkwerhu* ku pananisiwa na vanhu vo tala lava va faneleke va tirha ntirho lowukulu lowu pananisiwaka na ndlopfu. Hileswaku ntirho loko wu tele swinene, vanhu vo tala va fanela ku nyiketana hi wona va wu tirha swin'we no pfunana leswaku wu hatla wu hela.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Xivuriso lexi xi na nkoka erixakeni ra Vatsonga hikuva xi tirha ku dyondzisa no tsundzuxa vanhu leswaku loko ntirho wu tele ngopfu va fanele va khomisana ni ku avelana hikuva swi nga ka swi nga koteki ku va wu tirhiwa hi munhu un'we ntsena. Leswi swi seketeriwa hi leswi boxiwaka hi Amate (2011:53) loko a ku: “ *If two people carry a load, it does not weigh them down. Many hands make light labour ... this proverb is used when there are responsibilities to be shared*”. Mhaka yikulukumba hileswaku loko ntirho wu tele vanhu va fanele ku khomisana no nyiketana hi wona leswaku wu ta tirheka na ku hatla wu hela.

Hi xivuriso lexi Vatsonga va kuceteleka ku twisisa mhaka ya leswaku munhu hambu a tiveka a ri wa matimba mikarhi yin'wana a nga tsandzeka ku fikelela swin'wana a ri yexe loko a nga tirhisani na vanhu van'wani. Hi marito man'wana, a hi matimba ngopfu lama lavekaka eka ku humelela ka munhu na ntirho wo karhi, kambe i ntirhisano lowu nga endlaka leswaku vanhu va humelela ni ku boxeketa eka xiyimo na ntirho wo tika. Hileswaku munhu un'we a nge swi koti ku tirha ntirho wo tala a ri yexe u fanele a pfunana na vanhu van'wana. Leswi a swi hambanangi na leswi boxiwaka hi Amate (2011:84) loko a ku: “*it is almost impossible for wind or elephant to pull down the mature palm oil tree*”. Eka xivuriso lexi vamatimba va kuceteleka ku titsongahata eka swiyimo swa vona kutani va va na ntirhisano na vanhu lava nga riki na matimba yo ringana na ya vona xikan'we na lava va nga riki na swa vona.

3.2.1.2. Nkongomelo wa makhombo

Makhombo i michumu leyi humelelaka hi xitshuketa kutani yi vanga swirilo emutini, endhawini yo karhi kumbe etikweni. Makhombo ma nga ha vitaniwa tinghozi kumbe timhangu. Makhombo ku kongomisiwa eka swilo swo tanihi mafu, tinghozi ta le mapatwini, tindhambi leti wisaka tindlu, ku ninginika ka misava leswi koxaka vutomi bya vanhu, ku weriwa hi miako, ku tshweriwa na swin'wana leswi swi taka vanhu va nga swi langutelangi swi ri karhi swi tisa no siya swirilo.

5. Xivuriso: Ndlopfu a yi fi hi rimbambu rin'we.

Nhlamuselo: Munhu wa matimba a nga heli matimba hi khombo rin'we.

Xigego

Xitikoxihlovo	→	Xitikoxikongomisiwa
Ndlopfu	→	munhu wa matimba
A yi fi	→	a nga heli matimba
Rimbambu rin'we	→	khombo rin'we

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula ku paluxiwa ndlopfu tanihi xiharhi lexi xi nga na matimba kutani yi pananisiwa na munhu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula loyi a nga na matimba no kota ku tiyisela. Xitikoxihlovo lexi xi tlhela xi kombisa ndlopfu xi ri xiharhi lexikulu lexi tivekaka xi ri na matimba swinene naswona yi hanya nkarhi wo leha yi ri karhi yi hlangana na swilo swo tika swo hambanahambana. Xitikoxihlovo xa vumbirhi xi kombisa ku nga fi loku pananisiwaka na ku nga heli matimba eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Swi tano na munhu loyi a nga na matimba a tshamelaka ku tikarhata a nga hetivi matimba no hela mbilu hi ku olova loko a hlangana na swilo swo tika. Swona swi pananisiwa na khombo rin'we kumbe nchumu wo karhi lowu nga riki kahle lowu

vavisaka munhu wa matimba no n'wi heta matimba eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Hileswaku munhu loyi a pananisiwaka na ndlopfu a nga ninginisiwi hi xiyimo xin'we hambiloko a hlangana na swilo swo tika swinene leswi vanhu van'wana loko va hlangana na swona va karhalaka kutani va tshika na ku lan'wa; yena a nga lan'wi no hela matimba kambe wa tiyisela a ya emahlweni na vutomi ku kotisa ndlopfu.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Rixaka ra Vatsonga loko ri kala ri tirhisa xivuriso lexi i ndlela yo lava ku tiyisa na ku hlohlotela vanhu leswaku loko va hlangana na swiphiqo swo tika evuton'wini va fanele ku tiyisela va ya emahlweni na migingiriko ya vutomi bya siku na siku. Ku ta va na nkarhi lowu makhombo na mitlhontho swi nga ta hundza ku tlhela ku va na ntsako nakambe. Leswi swi seketeriwa hi leswi boxiwaka hi Amate (2011:65) loko a ku: *“this proverb is used to encourage people who are facing difficulties in life or whose business is facing crisis”*. Xivuriso lexi xi tlhela xi tisa dyondzo ya leswaku vanhu va fanele va langutisa eka vanhu lava hlanganeke na makhombo ekusunguleni na mitlhontho ya muxaka wolowo ku va nyika matimba leswaku na le ka vona swi ta hundza. Mathumba (1988:59) u seketela leswi boxiweke hi Amate (2011:65) laha henhla hi ndlela leyi: *“one should not give up after failing only once”*.

Hileswaku Vatsonga va kuceteleka ku hanya hi nhlamuselo ya xivuriso lexi loko va tshuka va hlangana na swiyimo swo tika evuton'wini. Loko va tshuka va hlangana na rifu na ku ka ri nga tiyiseleki ka rona va tiyisana na ku khutazana leswaku hambiloko swi vava swi ta hundza ku tlhela ku va na ku tsaka. Loko mabindzu ya vona ya tshuka ya nga fambi kahle va tsundzuka xivuriso lexi kutani va ya emahlweni va ringeta hi tindlela tin'wana hi ku tshemba leswaku swi nga teka xiyimo xo antswa. Leswi va swi endla hi ku languta eka ndlopfu leyi pfukaka hambiloko yi twa ku vava loko yi wile hi rimbambu rin'we hikuva yi ringeta hi matimba ma yona hinkwawo ku pfuka yi yima nakambe. Mhaka leyi a yi hambanangiki na leyi ya ha boxiwaka hi Amate (2011:65) loko a ku: *“Life is not always pleasant and easy. It has many challenges and obstacles that one*

has to overcome before reaching success. When you fail or fall in one instance, do not give up but rather try other means and opportunities”.

Vatsonga va langutisa eka mahanyelo ma ndlopfu loko va hlangana na swiyimo swo tika eka vutomi bya siku na siku va tsundzuka xivuriso lexi kutani xi va nyika matimba yo ya emahlweni na vutomi. Mhaka leyi hlamuseriwaka laha henhla yi tlhela yi seketeriwa hi leswi loko munhu a etlele swi nga kotekiki ku va a etlela hi rimbambu rin’we ntsena ri kala ri xa. Kambe u pfa a hundzuluka ku ri xikombiso xa leswaku a swi koteki ku va munhu a nga karhali.

3.2.1.3. Nkongomelo wa swiyila

Swiyila ku kongomisiwa eka nawu lowu lawulaka maendlelo ya swa ndhavuko wa vanhu vo karhi. Hileswaku i swikoweto swa vutomi leswi swi kongomaneke na mahanyelo ya vutihlamuleri bya vanhu va rixaka ro karhi.

6. Xivuriso: Hlola ndlopfu yi nga ta fa hi dya hinkwerhu.

Nhlamuselo: Swi vuriwa eka munhu la endleke swo yila, leswi nga faneriki ku voniwa hi van’wana kasi yena wa swi endla.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Hlola ndlopfu	→ swo yila
Yi nga ta fa	→ leswi nga faneriki ku voniwa
Hi dya hinkwerhu	→ ku voniwa hi van’wana

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxikongomisiwa xo sungula xi kombisa ku hlola ndlopfu kutani swi pananisiwa na xiyila ku nga nchumu lowu wu nga languteriwiki leswaku wu endliwa erixakeni. Xitikoxihlovo xa vumbirhi *yi nga ta fa* laha ku pananisiwaka na swilo leswi swi nga faneriki no naveriwa ku va swi humelela. Xitikoxihlovo xa vunharhu *hi dya hinkwerhu* leswi pananisiwaka na *ku voniwa hi vanhu van'wana*. Hileswaku vanhu va languteriwa ku endla swilo leswi swi nga ta endla leswaku va vuyeriwa hinkwavo ku nga ri vaendli va swona ntsena. Swilo swo ka swi nga faneri ku endliwa na ku voniwa hi vanhu ku fanele ku vonisiwa leswaku a swi endliwi naswona swa papalatiwa.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Nkoka wa xivuriso lexi i wa ku dyondzisa rixaka leswaku a va fanelangi ku endla swilo swo khomisa tingana na leswi swi nga amukelekiki exikarhi na le mahlweni ka vanhu. Hi xivuriso lexi Vatsonga va kuceteleka ku va va papalata ku endla timhaka leti khomisaka tingana. Mhaka leyi yi nga xiyila yi tekiwa yi ri mhaka leyikulu swinene yo ka yi nga amukeleki, leswi hi swona swi endlaka leswaku ku tirhisiwa marito lama exikarhi ka rixaka ra Vatsonga: *“hlola tinjiya hi nga ta dya hinkwerhu”*. Hileswaku munhu u languteriwa no hlohloteriwa ku endla leswinene leswi khensekaka emahlweni ya vanhu na leswi swi tisaka dyondzo na leswinene eka vutomi bya siku rin'wana na rin'wana. Leswi swi komba leswaku loko hi vona Vatsonga vo tala va hanya hi ndlela leyinene hi ehleketa leswaku va kumile nkucetelo wa xivuriso lexi tshuriweke xi huma eka xiharhi lexi.

3.2.1.4. Nkongomelo wa vun'wini

Vun'wini i ntirho wo hlayisa rifuwo na leswi munhu a nga na swona hambu ku ri ku fuya swo karhi kumbe swifuwo.

7. Xivuriso: Ndlopfu a yi tsandziwi (kumbe: tikeriwi) hi timhondzo ta yona (kumbe: hi khwiri ra yona).

Nhlamuselo: Munhu a nga tsandziwi hi swa yena.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Ndlopfu → Munhu

A yi tsandziwi/tikeriwi → a nga tsandziwi

Timhondzo/khwiri ra yona → hi swa yena

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula ku kombisiwa leswaku ndlopfu tanihi xiharhi lexikulu ya khwiri lerikulu swinene, yi pananisiwa na munhu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Xitikoxihlovo xa vumbirhi xi kombisa ndlopfu leswaku a yi tikiwi hi khwiri ra yona leri nga rikulu swinene, yi pananisiwa na munhu loko a nga tikiwi hi khwiri ra yena eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Kasi xitikoxihlovo xa vunharhu xi kombisa ku va ndlopfu yi kota ku rhwala khwiri ra yona leri pananisiwaka na ku va munhu a nga tsandziwi hi swa kumbe timhaka leti ti n'wi khumbaka eka xitikoxikongomisiwa.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Munhu un'wana na un'wana u fanele a yimela timhaka ta yena to tanihi muti, mali, timhaka na swin'wana, a nga na mfanelo ya leswaku loko timhaka ta yena ti n'wi tsandza a ngenisa no lumbeta vanhu van'wana. Dyondzo ya xivuriso lexi erixakeni i ya leswaku munhu u fanele a yimela swilo swa yena na timhaka leti n'wi khumbaka ku nga ri ku langutela vanhu van'wana leswaku va n'wi endlela. Xi tlhela xi dyondzisa no

tsundzuxa vavanuna ku yimela timhaka ta mindyangu ya vona. Leswi swi seketeriwa hi Mathumba (1988:59) loko a ku: “ *a man cannot fail to support his family*”. Wanuna u fanele a vona leswaku u hlayisa no tirhela ndyangu wa yena hi ku xava switirhisiwa swa muti, ku aka yindlu, ku dyondzisa vana xikolo na hinkwaswo leswi nga langutana na yena tanihi wanuna wa muti.

Xivumbeko xa ndlopfu xa ku va yi ri na khwiri lerikulu swinene eka swirho swa yona hinkwaswo xi na nkucetelo hikuva loko yi ri ku fambeni a yi tikombi yi nonon’hweriwa ku komba ku tikiwa hi khwiri. Ndlopfu i xiharhi xa rivilo swinene ku tlula swiharhi swo tala, leswi khwiri ra yona ri nga kurisa swona a yi fanele yi nga koti no tlakusa nenge kambe a swi tano. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Mbangu (2010:03) loko a ku: “*One such example is the Zulu proverb “You should face your responsibilities squarely; no elephant ever found its trunk too heavy”*”.

Hi ntshaho lowu nga laha henhla ku tshikileriwa mhaka ya leswaku munhu a nga ka a nga tsandziwi hi swilo na timhaka leti khumbaka yena tanihi ndlopfu. Leswi swi endla leswaku vanhu va kuceteleka eka maendlelo ma yona hikuva va kota ku yimela swilo leswi va khumbaka hi ku languta eka yona.

8. Xivuriso: I ndlopfu.

Nhlamuselo: Swi vula ku teka wansati. I xilo xikulu.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

I ndlopfu

→ ku teka wansati i xilo xikulu

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxikongomisiwa xo sungula xi kombisa ndlopfu leyi pananisiwaka na ku teka wansati. Ndlopfu tanihi xiharhi lexikulu swinene yi pananisiwa na wansati loyi a nga

yena munhu wa nkoka swinene eka vutomi bya siku na siku eku hlayiseni na le ku akeni ka ndyangu na le rixakeni hi ku angarhela. Wanuna loko a tekile nsati vutomi bya yena bya cinca hikuva u hetelela hi ku va na vana a tlhela a boheka ku tirha hi matimba leswaku a ta kota ku yimela no hlayisa ndyangu wa yena. Wanuna u fanele a ambexa ndyangu wa yena a tlhela a vona leswaku ka dyiwa. Hi marito man'wana wanuna a nga hetisekangi loko a nga ri na nsati.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Xivuriso lexi xi na nkoka erixakeni ra Vatsonga hikuva xi tirha ku dyondzisa vavanuna leswaku va fanele va tiva leswaku handle ka wansati va nge pfuki va ri na vutomi byo hetiseka. Xi tlhela xi va xitsundzuxo erixakeni leswaku vukati i mhaka leyikulu naswona ya tika swinene. Leswi swi seketeriwa hi Mathumba (1988:146) hi ndlela leyi: *“it is such an important and difficult undertaking that one has to approach it with great care”*. Hi ku landza ntshaho lowu swi endla leswaku Va xisati na vaxinuna va kula no hanya va tiva leswaku mhaka ya vukati a hi ya matlangwana. Leswi swi tiyisiwa hi Mathumba (1988:146) loko a ku: *“This indicates that the Tsongas do not take marriage lightly or view it simplicially”*.

Munhu u vuriwa wanuna wo hetiseka hikokwalaho ko va a tekile nsati na ku va a tekiwile hambileswi vukati byi nga chacheriwiki marhonge hikuva eku heteleleni ku tswariwa vana lava faneleke ku tundzeriwa hi wanuna no hlayisiwa hi wansati. Vavanuna va kuceteriwa hi xivumbeko xa ndlopfu ku xi fambelanisa na ku teka nsati tanihileswi yi nga yikulukumba swinene eka swiharhi leswin'wana. Swi endla leswaku vavanuna va swi vona leswaku hakunene wansati loko a kala a pananisiwa na ndlopfu i nchumu lowukulu wa nkoka eka vutomi bya vona. Mhaka ya vukulu bya ndlopfu yi seketeriwa hi Amate (2011:34) loko a ku: *“The elephant is considered the biggest animal in the forest, the idea of greatness and largeness comes into mind”*

Hi ku languta xivuriso lexi vavanuna va tlhela va kuceteleka eka mhaka ya leswaku loko va tekile vavasati va nga tlangi hi vona na ku hambana na vona hikuva va nga ka va nga swi koti ku sala va hlayisa no fambisa mindyangu na vana va vona.

3.2.1.5. Nkongomelo wa dyondzo

Dyondzo i vutivi byin'wana na byin'wana lebyi munhu a byi kumaka hi ku leteriwa hi vanhu van'wana lava va nga na ntokoto na vutivi byebyo. Dyondzo yi nga ha kumeka tanihi xitsundzuxo lexi taka hi nomu, ku yingisela na ku hlaya kunene eka matsalwa lama ma nga tsariwa hi vanhu van'wana.

9. Xivuriso: Andlopfu yi milile timhondzo hi lomu non'wini.

Nhlamuselo 1: Exihetetaneni xin'wana, ndlopfu yi ala ku twa swiharhi swin'wana hi ndhawu ya miri wa yona leyi lulamelaka timhondzo ta yona.

Nhlamuselo 2: I rito ro tshinya la alaka ku tshinyiwa hi van'wana.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Andlopfu	→ la alaka
Yi milile timhondzo	→ i rito ro tshinya
Hi lomu non'wini	→ hi van'wana

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula xi kombisa leswaku ndlopfu yi nga pananisiwa na munhu la alaka ku tshinyiwa eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Xitikoxihlovo xa vumbirhi xi kombisa *yi mirile timhondzo* na ku va munhu a humeleriwa hi swobiha evuton'wini eka

xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Xitikoxihlovo xa vunharhu xi kombisa *hi lomu milon'wini* ku papanisiwa na vanhu van'wana eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Munhu a nga humeleriwa hi swobiha loko a nga yingiseli ku tshinyiwa hi vanhu van'wana lava va nga vakulu eka yena na lava va nga na ntokoto wa leswi va n'wi tshinyaka hiswona.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Nkoka wa xivuriso lexi i wo dyondzisa vanhu leswaku va yingisela no teka switsundzuxo swa vanhu van'wana. Vanhu vo tala lava va alaka ku layiwa, ku tshinyiwa no tsundzuxiwa eka mahanyelo ma vona lamo biha va hetelela hi ku hlangana na makhombo, leswo biha hambu ku ri rifu. Mikarhi yo tala va tala ku tshinyiwa no tsundzuxiwa hi vanhu lava va nga na ntokoto wa vutomi mayelana na swilo leswi va tshinyiwaka eka swona. Mikarhi yin'wana lava va va tsundzuxaka hi lava na vona va nga hlangana na ku tikeriwa hikokwalaho ko ka va nga yingiselanga vanhu van'wana.

Ku va ndlopfu yi mirile timhondzo hi le non'weni swi na nkucetelo lowukulu swinene erixakeni ra Vatsonga swi endla leswaku va chava ku honisa switsundzuxo leswi humaka eka vanhu van'wana. Leswi swi humelela ngopfu loko va twa matimu ya ma milelo ya timhondzo ta ndlopfu loko ku langutiwa matimu ya swiharhi loko ku hlayiwa eka mitsheketo ya Vatsonga; kutani swi kucetela vanhu ku yingisela van'wana loko va va tsundzuxa no va tshinya hi ku chava ku humeleriwa hi makhombo eku heteleleni.

10. Xivuriso: Andlopfu a yi gi malunza.

Nhlamuselo: La alaka ku twa leswi van'wana va swi vulaka loko a sukile u fana ni ndlopfu leyi yi hlulekaka ku lakatsela longo ra yona.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

Andlopfu

→ La alaka ku twa leswi van'wana va swi vulaka

A yi gi

→ la hlulekaka ku lakatsela

Lundza

→ longo ra yena

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula xi kombisa leswaku ndlopfu yi pananisiwa na munhu la alaka ku twa kumbe ku tsundzuxiwa leswi van'wana va swi vulaka tanihi ndlela yo n'wi tshinya eka mitirho yo biha leyi a yi endlaka eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Xitikoxihlovo xa vumbirhi xi kombisa ku va ndlopfu yi hluleka ku lakatsela leswi pananisiwaka na munhu loyi a tsandzekaka ku humelela eka swa yena eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Xitikoxihlovo xa vunharhu xi kombisa lundza ra ndlopfu leswaku ri nga pananisiwa na longo ra munhu eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Munhu loyi a alaka ku tshinyiwa no tsundzuxiwa a nga ha swi koti ku tipfuna kumbe ku tisirhelela kumbe ku kuma vanhu vo n'wi sirhelela siku leri a hlanganaka na khombo. Hikokwalaho ka sweswo xivuriso lexi xi na nkoka na nkucetelo erixakeni ra Vatsonga hikuva xi endla leswaku vanhu va yingisela vanhu van'wana hikuva loko va nga endli tano a va nga pfuniwi hi munhu loko va hlangana na ku tikeriwa. Loko munhu a hlanganile na khombo a nga swi koti ku tipfuna na ku tichavelela kambe u languterile vanhu van'wana na lava va nga kusuhi na yena leswaku va n'wi seketela. Ku

seketeriwa hi vanhu van'wana swi fana swinene na ku titshuva ka ndlopfu elundzeni ra yona.

11. Xivuriso: Mpalo wa ndlopfu a wu rivariwi.

Nhlamuselo: Laha ku nga tshama munhu lonkulu, a ku na rhumbi, hambu a hlwela, u ta tlhela a vuyela kona.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Mpalo	→ laha ku nga tshama
Wa ndlopfu	→ munhu lonkulu
A wu rivariwi	→ a ku na rhumbi

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula xi kombisa mpalo lowu pananisiwaka na ndhawu leyi ku tshamiwaka eka yona eka xikoxikongomisiwa xo sungula. Mpalo hi laha ndlopfu yi wisaka kona, hilaha yi vundzaka kona. Xitikoxihlovo xa vumbirhi xi kombisa ndlopfu leyi pananisiwaka na munhu lonkulu tanihi loko na yona yi ri xiharhi lexikulu swinene. Eka xitikoxihlovo xa vunharhu *a wu rivariwi* wu pananisiwa na *a ku na rhumbi* eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Hileswaku laha ku nga tshama munhu lonkulu a ku fanelangi leswaku ku rivariwa, ku fanele ku endzeriwa mikarhi hinkwayo.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Dyondzo na xitsundzuxo xa xivuriso lexi eka Vatsonga i ya leswaku loko vanhu va rhurha va siya vanhu lavakulu endhawini va ya tshama kun'wana swi fanerile leswaku va tshama va ri karhi va va kamba no va pfluxela. Vanhu lavakulu va fanele va hlayisiwa no tekeriwa enhlokweni ku fana na vana, hileswaku loko se vanhu va kurile va

hundzuka vana hikokwalaho ka swiendlo swa vona, van'wana va lava ku dyisiwa no hlambisiwa hikokwahalo ko ka va nga ha koti ku tiendlela nchumu.

Ndlopfu loko yi tshamile swa tika swinene leswaku yi suka yi yima hikokwalaho ko va yi tikiwa hi miri na khwiri ra yona, leswi swi na nkucetelo eka vutomi bya vanhu ku va va langutisa eka ndlopfu hikuva yi pananisiwa na vanhu lavakulu lava swi nga ha oloviki ku va va fambafamba tanihi vanhu lava ha tiyeleke emirini ya vona. Leswi swi kucetela maxaka ya vanhu lavakulu na vadyuhari leswaku va tshama va ri karhi va va endzela ku ya va kamba no va pfluxela loko va ha tsakile no hlayiseka. Leswi hi swona swi endlaka leswaku masiku lawa loko vanhu va rhurherile emadorobeni ku ya tshama no tirha kona, loko va siyile vatswari va vona lava se va nga kula no dyuhala va va tholela vatirhi lava va nga ta sala va va hlayisa no va langutela kutani va va hakela hi mali. Vadyuhari na vatswari lava siyiwaka emakaya loko vana va vona va ya tshama emadorobeni no ya tirhela ekule va pfluxeriwa no kambiswa hi mikarhi yo wisa na makhisimusi loko va pfarile emitirhweni ya vona.

12. Xivuriso: Ku ba ndlopfu hi xibakele.

Nhlamuselo 1: Ku fa tihlo rin'we

Nhlamuselo 2: Hambu u file tihlo rin'we, wa ha vona.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Ku ba ndlopfu → ku fa rin'we

Xibakele → rin'we

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula xi kombisa *ku ba ndlopfu* loku pananisiwaka na *ku fa tihlo* eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Eka xitikoxihlovo xa vumbirhi na xitikoxikongomisiwa

xa vumbirhi ku pananisiwa *xibakele* na *tihlo ra rin'we*. Leswi swi kombisa leswaku hambiloko munhu a file tihlo rin'we wa ha swi kota ku vona hi rin'we leri ri nga sala.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Xivuriso lexi xi tisa dyondzo eka Vatsonga ya leswaku loko o tshuka a fa tihlo rin'we a nga titeki a ri munhu loyi a nga ha pfuneki nchumu hikuva tihlo lerin'wana ri ta va ra ha swikota ku vona.

13. Xivuriso: Ndlopfu yi pfumale timhondzo hi ku rhumisa.

Nhlamuselo: La tolovelaka ku rhumisa a nga kumi leswi a swi lavaka.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Ndlopfu	→ la tolovelaka
Yi pfumale	→ a nga kumi
Timhondzo	→ leswi a swi lavaka
Hi ku rhumisa	→ ku rhumisa

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula ku kombisiwa ndlopfu leyi pananisiwaka na munhu la tolovelaka ku rhumisa eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *Yi pfumale* ku kongomisiwa eka ndlopfu eka xitikoxihlovo xa vumbirhi leyi pananisiwaka na munhu loyi a nga tsandzeka ku kuma leswi a swi lavaka na leswi a swi tsakelaka eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Kasi eka xitikoxihlovo xa vunharhu na xitikoxikongomisiwa xavunharhu ku pananisiwa timhondzo leti a ti fanele ti kumiwile hi ndlopfu kambe yi tsandzeka

hikokwalaho ko rhuma swiharhi leswin'wana kutani swi nga vuyi na tona. Munhu tanihi ndlopfu u tsandzeka ku kuma leswi a swi lavaka hikokwalaho ka ku tolovela ku rhumisa vanhu van'wana. Leswi swi paluxiwa hi mpananiso lowu nga eka xitikoxihlovo xa vumune na xitikoxikongomisiwa xa vumune.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Mhaka ya ku va vanhu va tidyondzisa ku tiendlela swilo hi voxe mikarhi hinkwayo i ya nkoka swinene. Vanhu va fanele va tshika ntolovelo wa leswaku loko va lava nchumu wo karhi va rhumisa kunene. Lava va rhumiwaka mikarhi yo tala va endla swilo leswi swi rhandziwaka hi vona handle ka loyi a va rhumaka naswona munhu wo rhumisa a nga tali ku kuma leswi a swi tsakelaka. A nga kuma masalela kumbe leswi swi nga ha pfuneki nchumu leswi vanhu van'wana va nga hlawula va swi siya. Mathumba (1988:34) u seketela mhaka leyi boxiweke laha henhla a ku: *“ in order to derive maximum benefit from any undertaking, you have to be present yourself ”*.

Ntshaho wa Mathumba wu na nkucetelo erixakeni ra Vatsonga wu hlohlotela vanhu lava vo titoloveta ku tiendlela swilo hi voxe handle ka ku lerisa van'wana leswaku va swi yisa emahlweni. Vanhu vo tala va lahlekeriwa hi rifuwo ra vona hikokwalaho ko rhumisa, van'wana va yiveriwile tihomu ti xavisiwa hikokwalaho ko tshemba vatirhi va vona lava va va tholeke leswaku va risa no ti hlayisa ti ri karhi ti tshama enhoveni. Van'wana va lahlekeriwa hi tinhundzu to tala to xavisa hi ku titshika emavokweni ya vatirhi hi ku loloha ku titirhela hi voxe, kutani vatirhi va xavisa va tikumela mali yi ya eswikhwameni swa vona. Van'wana namuntlha va lahlekeriwile hi mabindzu ya vona hi ku ma tshikela vatirhi va nga ha landzelerisi leswaku ma famba njhani. Xivuriso lexi xi lwisana na vulolo.

3.2.1.6. Nkongomelo wa tinyimpi

Tinyimpi i madzolonga lama hakanyingi ma koxaka vutomi bya vanhu. Hileswaku i mpfukelano wa vanhu vo karhi kumbe ku lwa ka vanhu hambu ku ri ka swiharhi. Vanhu va nga lwa hi marito na hi swithavatlhavani. Ku nga va nyimpi ya xin'wanamamana, ya vanghana na nyimpi ya ku pfukelana ka matikoakelana.

14. Xivuriso: Ndlopfu yi dlayiwile hi risokoti.

Nhlamuselo: Ntsumbu wo kula a hi nchumu, leswikulu i matimba.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Ndlopfu	→ ntsumbu wo kula
Yi dlayiwile	→ ku tsandzeka
Hi risokoti	→ ntsumbu lowuntsongo

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula xi kombisa leswaku ndlopfu tanihi xiharhi lexikulu swinene yi pananisiwa na munhu wa ntsumbu wo kula swinene na munhu lonkulu hi vukhale eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Xitikoxihlovo xa vumbirhi xi kombisa ku va ndlopfu yi dlayiwile leswi pananisiwaka na ku tsandzeka kumbe ku hluriwa eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Xitikoxihlovo xa vunharhu xi kombisa risokoti leri pananisiwaka na ntsumbu lowuntsongo na munhu lonsongo hi vukhale eka xitikoxikongomisiwa. Risokoti i xilo lexintsongo xi langutekaka xi nga pfuni nchumu lexi talaka ku kandziyeriwa naswona xi fa hi ku olova kambe loko ro tshuka ri luma munhu u twa ku vava swinene na ku hlohlonga leswi eku heteleleni swi endlaka leswaku miri wu pundzula wu huma swirhumbana na swilondza. Hileswaku ntsumbu wo kula a hi nchumu, lexikulu i matimba.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vana lavantsongo va ha tiyerile naswona miri ya vona a yi se hlakatiwa hi migingiriko yo hambanahambana. Leswi swi endla leswaku va va na matimba yo kota ku endla migingiriko yo tala leyi tsandzaka lavakulu eka vona. Hikokwalaho ka sweswo, xivuriso lexi xi na nkoka wo tsundzuxa leswaku munhu a nga va a ri na ntsumbu lowukulu kambe a nga ri na matimba kutani a hluriwa hi munhu loyi anga na ntsumbu lowuntsongo.

Eka xivuriso lexi Vatsonga va kuceteleka ku twisisa mhaka ya leswaku munhu lonkulu loyi a langutekaka a ri na matimba swinene mikarhi yin'wana a nga hluriwa hi munhu lontsongo eka yena kumbe loyi a nga na ntsumbu lowuntsongo na loyi a tsaneke. Hi marito man'wana, a hi matimba ngopfu kumbe ntsumbu lowukulu swi nga na nkoka ku hlula munhu, kambe i miehleketo na malwelo ya munhu yoloye. Leswi a swi hambanangi na leswi boxiwaka hi Amate (2011:63) loko a ku: *“However weak a person may be, he can overcome every obstacle and achieve great things by persaverence and industry”*. Hileswaku munhu lontsongo loyi vanhu va n'wi tekelaka ehansi a nga endla swilo swo hlamarisa leswi a swi nga ehleketiwiki hi munhu leswaku a mga swi kota kumbe ku swi fikelela. Amate (2011:63) u tshikilela mhaka leyi loko a ku: *“... power does not always rely in size or statue”*. Mathumba (1988:59) u seketela leswi boxiweke hi Amate (2011:630) hi ndlela leyi: *“ what is important is not physical stature but strength”*.

Leswi swi hlohlotela rixaka ra Vatsonga ku va ri hanyisana kahle eka lavakulu na lavantsongo hi ndlela yo xiximana, lavakulu a va fanelangi va vona yi ri mfanelo yo ka va nga xiximi lavantsongo.

15. Xivuriso: Ndlopfu a yi chavi mhisi.

Nhlamuselo: Nyimpi a yi koteki eka lonkulu na lontsongo.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Ndlopfu	→ lonkulu
A yi chavi	→ nyimpi a yi koteki
Mhisi	→ lontsongo

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula xi kombisa leswaku ndlopfu yi pananisiwa na munhu lonkulu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Xitikoxihlovo xa vumbirhi xi kombisa ku va ndlopfu yi nga chavi swi pananisiwa na nyimpi a yi koteki exikarhi ka ndlopfu na mhisi eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Xitikoxihlovo xa vunharhu xi kombisa mhisi leyi pananisiwaka na munhu lontsongo eka xitikoxikongomisiwa lexi. Hileswaku munhu lonkulu u pananisiwa na ndlopfu leyi nga xiharhi lexikulu swinene kasi mhisi yi pananisiwa na munhu lontsongo swinene tanihi xiharhi lexi nga xintsongo swinene eka ndlopfu.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vanhu lavantsongo va dyondza ku hlonipha lavakulu eka vona hi ku velekiwa na vukhale eka xivuriso lexi hambiloko va ri na matimba mo va tlula. Swi nga ka swi nga koteki leswaku munhu lonkulu a chava munhu lontsongo swi komba rinyandzo ni ku delela eka erixakeni. Xivumbeko xa ndlopfu na xivumbeko xa mhisi swi na nkucetelo lowuku eka vutomi bya vanhu leswaku va fanele va xiximana ku ya hi vukhale bya vona na swiyimo swa vona eka tindhawu to tani hi le mitirhweni, emindyangwini na vafambisi va tiko, lavakulu a va fanelangi ku chava no chavisiwa hi lavantsongo naswona

lavantsongo a va fanelangi ku delela lavakulu hi ku tivona va ri na matimba na vutivi lebyi hundzaka bya varhangeri va vona.

3.2.1.7. Nkongomelo wa nxaniseko

Nxaniseko ku kongomisiwa eka ku hlupheka na ku karhateka hi ku va munhu a pfumala swin'wana kumbe ku vaviseka emoyeni na le mirini.

16. Xivuriso: Ndlopfu va hloha.

Nhlamuselo: Marito lama i ya munhu la karhatiwaka. Mhaka ya n'wi vavisa ngopfu, naswona a yi na helo.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Ndlopfu	→ munhu la karhatiwaka
Va hloha	→ mhaka yo n'wi vavisa

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxikongomisiwa xo sungula swi kombisa ndlopfu leyi pananisiwaka na munhu la karhatiwaka hi vanhu lava a hanyaka no tshama na vona. *Va hloha* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi swi pananisiwa na mhaka yo vavisa leyi a tshamelaka ku byeriwa hambiloko yi ya emahlweni yi n'wi vavisa eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Munhu u hetelela hi ku va a vavisiwa no tlhaviwa hi marito lawa a tshamelaka ku byeriwa wona kambe ku ri hava lomu a nga ta mangala kona leswaku a phyuphya emoyeni wa yena.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Nhlamuselo ya xivuriso lexi nga laha henhla yi tisa dyondzo eka vanhu va rixaka ra Vatsonga leswaku va fanele va titoloveta ku loko va byeriwa marito lamo biha mo vavisa mbilu, va humela erivaleni hikuva eku heteleleni va ta khomiwa hi mavabyi ya mbilu. Hi xivuriso lexi vanhu va tsundzuxiwa ku vulavula kahle na vanhu van'wana va nga va vavisi hi marito. Vanhu erixakeni va fanele va hlohloteleka ku ka va nga miyeli na timhaka loko ti va vavisa timbilu hambiloko swi tikomba ku nga endliwi nchumu hi swona loko va mangarile. Vanhu vo tala eka vutomi bya namuntlha va khomiwa hi mavabyi ya ntshikilelo wa miehleketo na mavabyi ya mbilu naswona a swa ha olovi ku ma tshungula handle ka ku tshamela ku dya tiphilisi hi ku tshama na timhaka va nga byeli vanhu van'wana.

3.2.1.8. Nkongomelo wa ndzalo

Ndzalo ku vuriwa mpfuno wa swirin'wa kumbe ntshovelo wo nyawula wa swirin'wa leswi lavekaka ngopfungopfu swa le masin'wini.

17. Xivuriso: Ndlopfu yi wile hi rimhondzo.

Nhlamuselo: Va kumile vukosi. Va wile hi byona.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Ndlopfu	→ vanhu
Yi wile	→ va wile
Hi rimhondzo	→ vukosi

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula ku kombisiwa ndlopfu leyi pananisiwaka na vanhu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Xitikoxihlovo xa vumbirhi xi pananisa *yi wile* na *va wile* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. *Hi rimhondzo* eka xitikoxihlovo xa vunharhu swi pananisiwa na *vukosi* eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Ndlopfu i xiharhi lexikulu swinene na loko yo tshuka yi file vanhu va kuma nyama yo tala swinene kasi vukosi i nchumu wa nkoka lowu nga pimanisiwa na rifuwo ra swilo swo hambanahambana swo tanihi mali, tihomu mabindzu mo hambanahambana na swin'wana. Ku va vanhu va kuma vukosi va wa hi byona i ku kuma rifuwo va tlanga hi rona kutani ri hela va sala va hlupheka.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Nkoka wa xivuriso lexi i wa leswaku loko vanhu va kumile rifuwo, ri nga va rifuwo ra mali, vuhosi na swilo swin'wana swa nkoka swo tanihi ntirho va fanele va ri hlayisa swinene hikuva ri nga hela.

18. Xivuriso: I ndlopfu, yi dlele mavele ensin'wini.

Nhlamuselo: I ndzalo ya mavele.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
I ndlopfu	→ Ndzalo
Yi dlele mavele	→ ya mavele
Ensin'wini	→ ensin'wini

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula ku pananisiwa ndlopfu na vanhu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Ndzalo ku kongomisiwa eka ntshovelo wo nyawula wa swirin'wa swa le masin'wini swo hambanahambana leswi kumiweke eka lembe rolero. Ndzalo ya mavele ku kongomisiwa eka mavele mo tala swinene lama tshoveriweke lama a ma byariwile ensin'wini lembe rolero. Hileswaku lembe rolero ku pfuniwile swinene loko ku pimanysiwa na malembe laman'wana lama nga hundza. Ndzalo eka xivuriso lexi ku kongomisiwa eka swilo swo tala swo hambanahambana leswi vanhu va nga tiphinaka no tidzunisa hi swona.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Hi ku languta eka xivuriso lexi vanhu va dyondza leswaku hi lembe leri ku nga na ndzalo ya swakudya emasin'wini vanhu va tsaka no tiphina swinene hikuva va dya swakudya swo hambanahambana; leswi akaka miri ya vona leswaku va nga khomiwi hi mavabyi yo hambanahambana lama vangiwaka hi ku pfumala swakudya. Nkucetelo wa xona erixakeni ra Vatsonga ngopfu hi mikarhi ya ndzalo loko swakudya swi tele swinene emasin'wini na loko va pfunile mavele mo tala. Xivuriso lexi xi va kucetela ku hlayisa swakudya swo tanihi mavele emadulwini na le switendzeni va hlayisela malembe ma ndlala lama ma ha taka na ku va va pfuna vanhu lava va nga swela ematikweni ma le handle laha kona ku nga na dyandza hi nkarhi wolowo.

Leswi hi swona swi endlaka leswaku eka vutomi bya namuntlha matiko lama ma nga akelana ma pfunana hi switirhisiwa na swakudya loko va tshuka va twile leswaku va weriwile hi ndlala eka tiko rolero.

3.2.1.9. Nkongomelo wa mahanyelo lamo biha

Mahanyelo lamo biha ku kongomisiwa eka mikhuva na mitolovelo ya vanhu, matikhomelo ya munhu, leswi munhu a hanyisaka swona leswi nga amukelekiki evanhwini.

19. Xivuriso: U ri pari pari leswa tindleve ta ndlopfu u ya kwihi?.

Nhlamuselo: I munhu la fambaka hala ni hala a nga tivi laha a yaka kona.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

U ri paripari leswa tindleve ta ndlopfu → i munhu la fambaka hala ni hala

U ya kwihi? → a nga tivi laha a yaka kona

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula xi kombisa tindleve ta ndlopfu leyi loko yi yimile yi nga tikombiki leswaku yi lava ku kongoma tlhelo rihi laha tindleve ta yona ti vaka ti ri karhi ti ya hala na hala onge to biwa hi moya. Tindleve ta ndlopfu ti pananisiwa na munhu loyi a nga tikombiki leswaku u ya kwihi a ngo kongoma tlhelo rin'wana na rin'wana eka xikoxihlovo xa vumbirhi na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Leswi swi endlaka leswaku Vatsonga va kota ku tshamiseka endhawini yin'we va tirha mitirho leyi nga fanela loko dyambu ri xile swi vangwiwa hi ku va va dyondza eka nhlamuselo ya xivuriso lexi. Vanhu va fanele va fambafamba loko swi fanerile hikuva va nga tikuma va onhile swilo swa vanhu van'wana hi ku ka va nga ri na makungu lama va faneleke va ma endla no ma fikelela. Swiendlo leswi endlwaka hi tindleve ta ndlopfu swi

na nkucetelo eka vanhu hikuva loko xivuriso lexi xi kala xi byeriwa munhu u fanele ku cinca emahanyelweni ma yena lamo ka a nga tivi lomu a yaka kona loko dyabu ri xile. Xivuriso lexi xi na nkucetelo wa leswaku vanhu va tidyondzisa ku tshamiseka va endla swilo leswinene leswi swi nga ta khensiwa hi vanhu. Ku tirhisiwa ka xivuriso lexi erixakeni ku na nkucetelo wo hunguta vantshwa lomu mapatwini lava nga tiveki leswaku va ya kwihi loko dyambu ri xile na vantshwa lava va kumekaka lomu swipotsweni.

3.2.1.10. Nkongomelo wa nhlonipho

Nhlonipho ku kongomisiwa eka ku titsongahata ka munhu eka vanhu van'wana hi ndlela yo va xixima ni ku komba xichavo.

20. Xivuriso: Atihlo ja ndlopfu wa vupfuta

Nhlamuselo: U nga tinghenisi etimhakeni ta van'wana, ngopfu lavakulu, loko va nga swi lavi.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Atihlo	→ Timhaka
Ja ndlopfu	→ ta lavakulu
Wa vupfutla	→ ku tinghenisa etimhakeni

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula xi kombisa ku pananisiwa ka tihlo na timhaka eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *Ja ndlopfu* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi swi pananisiwa na *ta lavakulu* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Kasi *wa vupfutla* eka

xitikoxihlovo xa vunharhu swi pananisiwa na ku tinghenisa eka timaka ta lavakulu leti nga ringaniki ku ngeniwa hi munhu lontsongo eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Lavantsongo va dyondza ku hlonipha lavakulu erixakeni eka xivuriso lexi. Hileswaku loko lavakulu va vulavula a swi fanelangi leswaku lavantsongo va nghenelela kumbe ku hlamula swin'wana loko va nga komberiwanga ku ngenisa mavonelo ya vona. Xivuriso lexi xi na nkucetelo eka lavantsongo leswaku va xixima no hlonipha lavakulu loko va ri ku vulavuleni ka timhaka ta nkoka na loko va ri ku tengeni ka milandzu ya van'wana ya tiko na ndyangu. Vana lavantsongo va fanele va va na nhlonipho eka lavakulu lava tshamaka na vona, va fanele va komba xichavo hi ku ka va nga tinghenisi no nghenelela eka mimbulavulo ya vona kumbe eka leswi va swi kunguhataka hikokwalaho ka ku va swi nga si va fanela no va ringana ku tinghenisa eka swona.

3.2.2. Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka nyarhi

3.2.2.1. Nkongomelo wa makhombo

21. Xivuriso: Ku rhamba nyarhi i “kwinya”.

Nhlamuselo: U nga tsutsumeri khombo.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Ku rhamba nyarhi	→ u nga tsutsumeri
Kwinya	→ khombo

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula xi pananisa ku rhamba nyarhi na ku tsutsumela, xikan'we na ku hatlisela swilo leswi nga na makhombo eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *Nkwinya* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi swi pananisiwa na khombo eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Ku rhamba i ku vitana swilo leswi a swi nga ri kona ekusuhi swi ta ekusuhi na laha u nga kona.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vanhu a va fanelangi ku tilavela khombo loko va ri ekule na rona. Munhu a nga fanelangi ku tinghenisa eka mhaka na swiendlo leswi swi nga ta n'wi siya ekhombyeni hikuva u ta tsandzeka ku tihumesa loko se a ri endzeni ka rona. Mhaka leyi yi tiyisiwa hi Mathumba (1988) loko a ku: “ *do not look for trouble deliberately*”. Ku tirhisiwa ka xivuriso lexi erixakeni swi endla leswaku vanhu va kuceteleka ku hanya va nga hatliseli eka swilo leswi nga na makhombo lama nga helaka hi ku va vangela swiphigo evuton'wini. Leswi swi seketeriwa hi Mathumba (1988:115) nakambe hi ndlela leyi: “*This proverb is applied to someone whose actions are provocative and invite trouble. it is a warning to him to watch his steps*”.

Vantshwa va kuceteleka ku ka va nga tinghenelerisi eka timhaka ta rirhandzu na ta masangu hikuva va nga hetelela hi ku biha emirini va va na vana va ha ri vantsongo. Leswi swi ta va onhela vumundzuku bya vona hikuva va ta fanela ku tshika xikolo va ya kurisa vana leswi swi va dyelaka nkarhi wa vona. Xivuriso lexi xi tlhela xi va na nkucetelo eka vantshwa ku va va nga tinghenisi eka mitlawa leyi kunguhataka vukhamba na vugevenga hikuva va nga hela hi ku khomiwa va ya tshama ekhotsweni nkarhi wo leha na vutomi bya vona hinkwabyo leswi nga ta endla leswaku va onhekeriwa hi vumundzuku bya vona. Hileswaku munhu u fanele a famba magoza ya vutomi hi ndlela leyi nga fanela, a nga fanelangi a hanya vutomi byo hatlisisa magoza hikuva u ta hlangana na makhombo lama ma nga ta n'wi phija a wa a nga si ya ekule.

3.2.2.2. Nkongomelo wa milandzu ni maahlulelo ya yona

Milandzu i swihoxo kumbe swidyoho leswi voniwaka eka munhu hi huvo yo karhi kumbe hi ntlawa wo karhi wa vanhu kasi ku ahlula ku kongomisiwa eka ku lamula vanhu lava va lwaka, ku herisa nyimpi na ku avanyisa mhaka leyi tikombaka yi ri xirhalanganyi.

22. Xivuriso: U khome nyarhi hi timhondzo.

Nhlamuselo: U le timhakeni to karhata.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

U khome nyarhi → u le timhakeni

Hi timhondzo → to karhata

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula xi kombisa munhu loyi a khomeke timhondzo ta nyarhi a papanisiwa na timhaka to tika eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Nyarhi i xiharhi xo leva swinene, loko munhu o yi khoma hi timhondzo ya vavisa swinene no dlaya. Xitikoxihlovo na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi swi paluxa mhaka ya leswaku timhondzo ta nyarhi ti pananisiwa na timhaka to tika kumbe to karhata leti swi nga oloviki ku ti ahlula no huma eka tona hi ndlela yo olova.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vatsonga va dyondza ku papalata mhaka yo tinghenisa etimhakeni leti va nga ta ka va nga swi koti ku tiyimela loko se timhaka ti bihile. Eka xivuriso lexi vanhu va kuceteleka hi ku languta xivumbeko na mahanyelo ma nyarhi ngopfu loko yi hlundzukile. Loko Vatsonga va ri karhi va ahlula timhaka leti ti ti kombaka ti tikile swinene kutani ku

tirhisiwa xivuriso lexi, xi va kucetela ku tshika mahanyelo lamo biha mo tanihi ku tinghenelerisa eka timhaka to faya mindyangu ya vanhu. Lava va fayaka mindyangu ya vanhu va hetelela hi ku rihisiwa hi ndzho lowukulu wa mali na tihomu hambu ku ri ku dlawa a hambana na misava.

23. Xivuriso: Nyarhi yi vutisa hi va le mahlweni.

Nhlamuselo: Mhaka yo tika yi vutisiwa hi lavakulu, lava rhangaka emahlweni.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Nyarhi	→ mhaka yo tika
Yi vutisa	→ yi vutisiwa hi lavakulu
Hi va le mahlweni	→ lava rhangake emahlweni

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula xi kombisa leswaku nyarhi tanihi xiharhi xo leva swinene yi pananisiwa na mhaka yo tika leyi nga oloviki ku yi ahlula no yi lulamisa eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Xitikoxihlovo na xitikoxikongomisiwa swa vumbirhi swi kombisa leswaku hikokwalaho ko va mhaka yi tika, swi fanerile leswaku ku vutisiwa lavakulu ku nga lava va khale leswaku yi nga ololoxiwa njhani hikuva va nga va va tshame va hlangana na yona loko va ri karhi va hanya kwala misaveni. Eka xitikoxihlovo xa vunharhu na xitikoxikongomisiwa xa kona ku pananisiwa *va le mahlweni* na *lava va rhangake emahlweni* ku nga vanhu lavakulu lava va nga na ntokoto wa swilo leswi lava sweswi va nga hlangana na swona.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vanhu va rixaka ra Vatsonga va dyondza leswaku loko va hlangana na timhaka to tika va fanele ku vutisa vanhu lava va nga vakulukumba eka vona na lava va nga na ntokoto eka timhaka toleto. Leswi swi ta endla leswaku va kota ku ahlula swiphiko swoleswo leswaku eku heteleleni va kota ku oloveriwa hi vutomi ni ku papalata ku sungula timhaka tin'wana leti a ti nga ri kona ekusunguleni. Thwala (2016:24) u seketela mhaka leyi hi ku boxa leswi: *“Eldery people are usually far more exeperienced then the young ones and thus have a definite advantage to manage problems”*.

Hileswaku lavakulu swa va olovela ku hatla va kuma switshunxo ku pfuna lava nga si vaka na ntokoto eka swin'wana swa swiyimo. Xivuriso erixakani ra Vatsonga ngopfu eka vanhu lavantsongo, xi va kucetela ku ya eka lavakulu ka vona hi vukhale na ntokoto ku ya kuma vutivi na switshunxo loko va tshuka va hlanganile na ku tikeriwa eka vutomi bya siku rin'wana na rin'wana. Vanhu vo tala erixakeni ra Vatsonga va kota ku fambisa no ahlula swiphiko swa mindyangu, swa le tikweni na le mitirhweni ya vona hi ku leteriwa hi lava va nga na ntokoto na vutivi eka ntirho wolowo. Hileswaku vutivi lebyi nga na vanhu lavakulu lava va nga va khale hi ku tswariwa byi ta tshama byi ri bya nkoka na le ka vutomi bya namuntlha.

3.2.2.3. Nkongomelo wa tinyimpi

24. Xivuriso: Muhloti wa tinyarhi ti vuya hi yena.

Nhlamuselo: Loko u karhata vanhu va matimba, u nga hlamali loko va ku vuyela va ku karhata na wena emahlweni.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

Muhloti

→ loko u karhata

Tinyarhi → vanhu va matimba

Ti vuya hi yena → va ku vuyela va ku karhata

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula ku kombisiwa muhloti loyi a pananisiwaka na munhu loyi a karhataka vanhu lava va nga na matimba yo tlula ya yena eka xitikoxikongomisiwa xo sungula na xa vumbirhi. Muhloti i munhu loyi a ngo famba a lava swiharhi leswi a nga tiviki leswaku a nga swi kuma tlhelo rihi. Kasi xitikoxihlovo xa vumbirhi ku pananisiwa tinyarhi tanihi swiharhi swa matimba swinene leti pfukiwaka na vanhu va matimba lava pfukiwaka. *Ti vuya hi yena* eka xitikoxihlovo xa vunharhu swi kongomisiwa eka ka ku leva ka tinyarhi loko ti pfukiwile eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu ku pananisiwile *va ku vuyela va ku karhata* ku kongomisiwa eka vanhu va matimba lava ku karhataka loko u tshuka u va pfukile.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Xivuriso lexi xi tirha ku dyondzisa vanhu leswaku a va fanelangi ku pfuka na ku holova na vanhu lava va swi tivaka leswaku va nge va hluli hi matimba. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Amate (2011: 71) loko a ku: “ *Do not attempt things that are beyond your abilities*” Hi xivuriso lexi Vatsonga va kuceteleka ku hanya hi vuxiyaxiya erixakeni ra vona na vanhu lava va nga na matimba yo va tlula loko vona va titiva leswaku i vanhu lava va nga tsana. Va fanele va vonisisa leswaku a va va pfuki, vanhu vo tala va biwa va tlhela va vavisiwa hikokwalaho ka vutswaka naswona va ri karhi va swi tiva leswaku a va na matimba. Leswi swi seketeriwa hi Amate (2011:71) hi ndlela leyi: “*The proverb is used to advise people when they try to bite what they cannot chew or take on responsibilities that are beyond the limits*”.

Mavonelo ya Amate (2011:105) ma yelana swinene na lama boxiwaka hi Mathumba (1988:122) loko a ku: “ *trouble will befall to the one who, in one way or another, invited*”

Hileswaku xivuriso lexi xi kucetela no dyondzisa vanhu leswaku loko munhu a sungula timhaka to tika u ta fanela ku tlhela a tiyimela eku heteleleni. Vavanuna vo tala eka vutomi bya masiku lawa va dlawa hikokwalaho ka ku faya mindyangu ya vanhu hikuva loko se swi tivekile a va ha swi koti ku tisirhelela. Van'wana va dlawa loko van'wana va rihisiwa timali to tala. Hileswaku munhu a nga tinghenisi enyimpini na vanhu lava va nga ta hela hi ku hlula eku heteleleni.

3.2.2.4. Nkongomelo wa vukungundzwana

Vukungundzwana ku kongomisiwa eka vukanganyisi ngopfungopfu bya timali ta tiko na swilo leswi munhu a swi kumaka hi ku kanganyisa no xisa vanhu van'wana. Ku nga va timali ta le swivandleni swa ntirho hi ndlela yo va dizisa hi ku va xavisa mitirho.

25. Xivuriso: Muhloti a dlawa hi tinyarhi.

Nhlamuselo: Munhu wa vumbuye a kuma rifu avumbuyeni.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Muhloti → munhu wa vumbuye

A dlawa → a kuma rifu

Hi tinyarhi → Avumbuyeni

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihovo xo sungula xi kombisa muhloti na munhu wa vumbuye eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Muhloti i munhu loyi a fambaka ndhawu yin'wana na yin'wana hi ku ka a nga tivi leswaku leswi a swi lavaka a nga swi kuma tlhelo rihi kasi *vumbuye* i mitirho na swiendlo leswo biha leswi munhu a swi endlaka. Xitikoxihlovo xa

vumbirhi xi kombisa munhu wa mahanyelo lamo biha a dlawa leswi pananisiwaka na rifu eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Eka xitikoxihlovo xa vunharhu munhu wa mahanyelo lamo biha u kombisiwa a ri karhi a dlawa hi tinyarhi leti pananisiwana na mahanyelo na swiendlo leswo biha. Hileswaku loko munhu a famba a hlotana na leswo biha swi hela hi ku n'wi ngenisa ekhombyeni ni ku va a dlawela swona.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Nkoka wa xivuriso lexi i ku dyondzisa vanhu va rixaka ra Vatsonga leswaku loko va endla swilo swo biha swo tanihi ku yivela vanhu, ku pfinya vanhu, ku faya mindyangu ya vanhu va ta dlayiwa va fela swidyoho swa mahanyelo ma vona lamo biha. Xivuriso lexi xi na nkucetelo erixakeni ra Vatsonga hikuva va kuceteleka ku va va papalata ku hanya vutomi bya manyala, byo hanya hi ku dyohela vanhu van'wana va tumberile kutani loko swi kumeka eku heteleleni swi va vangela makhombo yo va va xungetiwa hi swilo swo va chavisa, va nga biwa, va nga tekeriwa tinhundzu ta vona ta nkoka hambu ku ri ku dlawa.

3.2.3. Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka mangwa

3.2.3.1. Nkongomelo wa mahanyelo lamo biha

26. Xivuriso: Mavala ya mangwa i mavala man'we.

Nhlamuselo: Vavasati va fana eka hinkwaswo leswi va swi endlaka.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Mavala → **Vavasati**

Ya mangwa → Hinkwavo

I mavala man'we → va fana eka leswi va swi endlaka

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula ku kombisiwa mavala ya mangwa yin'wana lawa ya nga hambanyisekiki na mavala ya mangwa leyin'wana hikokwalaho ko va ya fana leswi hetisekeke. *Ya mangwa* na *hinkwavo* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi swa pananisiwa eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Mavala lawa ya pananisiwa na vavasati hinkwavo va le rixakeni ra Vatsonga xikan'we na vavasati va misava hinkwayo leswaku a va koti ku hambanyiseka eka mahanyelo ma vona mo biha. Eka xitikoxihlovo xa vunharhu *i mavala man'we* ya pananisiwa na va *fana eka leswi va swi endlaka* eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Hileswaku vavasati hinkwavo va fana eka swiendlo swa vona leswo biha swa vukanganyisi, lava va endlaka leswinene a va talangi, hikokwalaho ka sweswo vavasati hinkwavo ku khorwiwa leswaku mahayelo ya vona ya fana swinene.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vavanuna va fanele va tidyondzisa ku tiyisela vavasati lava va nga na vona hikuva hambiloko va va tshika va nga ha kuma vo fana na vona kumbe vo hundza vona hi mahanyelo mo biha. Vavasati va kuceteleka ku tshika mahanyelo ya vona lamo khomisa tingana ma tlhela ma nga amukeleki erixakeni. Vavasati van'wana va famba va lava mirhi yo dyisa vavanuna va vona leswaku va phunta va pfumelela hinkwaswo leswi va swi vulaka no va endlela hinkwaswo leswi va swi lavaka. Kasi van'wana va endlela leswaku va phuta va nga vuli nchumu loko va famba va endla timhaka ta vugangu na vavanuna van'wana. Van'wana va va dlaya hi xikongomelo xo lava ku sala va dya timali leti a nga ti tirha na swigangu swa vona.

Maendlelo lama hambiloko ma endliwa hi wansati un'we kumbe vambirhi erixakeni ku vuriwa leswaku i vavasati hinkwawo. Vavasati va kuceteleka ku hanya mahanyelo yo hlawuleka eka vavasati van'wana erixakeni leswaku va nga tikumi va katsiwile eka nxaxamelo wa lava va nga na mahanyelo yo bola no khomisa tingana.

3.2.3.2. Nkongomelo wo sola

Ku sola kumbe ku sandza i ku vulavula vubihi hi munhu un'wana hi ndlela yo n'wi hlekula endzhaku ka loko a endlile swilo leswi khomisaka tingana evanhwini. Swi nga endliwa hi ndlela yo n'wi hleva kunene kumbe a byeriwa laha ku nga na vanhu vo tala.

27. Xivuriso: Hi ta ku i timangwa loko hi vona mavala.

Nhlamuselo 1: Hi ta pfumela leswi u swi vulaka, loko hi swi vone hi mahlo ya hina.

Nhlamuselo 2: Hi ta khensa mhaka loko hi vona leswaku hi yona hakunene.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

Hi ta ku i timangwa

→ hi ta pfumela/khensa mhaka

Loko hi swi vone hi mahlo

→ loko hi swi vone hi mahlo

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxihlovo xa vumbirhi ku kombisiwa timangwa leti pananisiwaka na timhaka ta ntiyiso leti faneleke ti pfumeriwa ni ku khensiwa hikokwalaho ko va loyi a ti vulaka a nga tshembisi. Eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi ku kombisiwa leswaku timhaka ti ta tshembiwa ntsena loko se ti humelela ni ku humela erivaleni hikuva movuri wa tona a nga na ntiyiso naswona a nga tshembiwi hi munhu eka vanhu lava a hanyaka na vona.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vanhu va fanele va dyondza leswaku loko va ri na ntolovelo wo hamba, swi fika eka xiyimo lexi va nga ha tshembiwiki hambiloko va vulavula ntiyiso hi nkarhi wolowo. Va kuceteleka ku hanya vutomi lebyi khensekaka no tshembeka na lebyi byi pfumalaka mavunwa erixakeni na le ka vanhu van'wana. Vanhu van'wana va tolovele ku hamba eka nchumu wun'wana na wun'wana lowu va wu vulaka na lowu va wu endlaka kutani eku hetelelani swi kumeka leswaku a wu nga ri ntiyiso. Leswi swi endla leswaku na siku leri va vulaka mahungu lama ma nga ma ntiyiso va nga ha tshembiwiki hi munhu. Varhangeri van'wana va tshembisa vanhu swilo swo hambanahambana swo tanihi mitirho, ku va akela tindlu, ku tisa nhluvuko emigangeni loko va ha gangisa tivhoti leswaku va vhoteriwa kutani loko se va humelerile va nga ha hetisisi switshembiso swa vona.

3.2.4 Xivuriso lexi tshuriweke ku suka eka mhala

3.2.4.1. Nkongomelo wa makurisele ma vana

Makurisele ya vana i mawundlelo ya mutswari kumbe mahlayiselelo ya mutswari ya n'wana loko a ha kula hi ku n'wi letela leswi a lavaka leswaku a hanyisa swona na ku endlala swona ku kala swi akela emiehleketweni ya yena; na ku tlhela a swi kombisa loko se a kurile.

28. Xivuriso: Ku tlula ka mhala ku letela n'wana wa le ndzeni

Nhlamuselo: Mahanyelo ya mutswari ya boxela n'wana ntila. N'wana a kuma swidyoho swa mutswari entumbulukweni wa yena.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ Xitikoxikongomisiwa

Ku tlula ka mhala

→ mahanyelo ya mutswari

Ku letela

→ boxela n'wana ntila

Nw'ana wa le ndzeni

→ n'wana la nga si velekiwaka

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula lexi kombisaku ku tlula ka mhala xi pananisiwa na mahanyelo ya mutswari lama a tluletaka n'wana wa yena eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Ku letela eka xitikoxihlovo xa vumbirhi swi pananisiwa na *ku boxela n'wana ntila* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi leswi swi paluxaka ku dyondzisa no kombisa n'wana. Eka xitikoxihlovo xa vunharhu ku kombisiwa n'wana wa le ndzeni loyi a pananisiwaka na n'wana loyi a nga si velekiwaka na loyi a ha kulaka eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Hileswaku loko n'wana a ha ri endzeni ka khwiri ra mana wa yena u dya xin'wana na xin'wana lexi dyiwaka hi mana wa yena, hileswaku xin'wana na xin'wana lexi humelelaka mana wa yena hi nkarhi wa tin'hweti ta kaye na n'wana endzeni wa twa no dyondza kwale khwirini. Loko se a velekiwile u xiyaxiya mahanyelo ya mutswari ku suka evutsongwanini bya yena, ma nga va ma ri lamanene kumbe lamobiha.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Mahanyelo ma vana ma nga va ma ri lamanene kumbe ma ri lamo biha, ma tala ku paluxa mahanyelo ya vatswari na mindyangu leyi va humaka eka yona. Vana va hatlisa ku dyondza no khoma swilo hi xihatla ngopfu loko va ha ri lavantsongo. Mhaka leyi yi yelana na leyi yi boxiweke hi Amate (2011:64) loko a ku: *"The proverb is used to describe the behaviour of people when they follow the steps of their parents, ancestors,*

mentors, predecessors etc.”. Leswi va swi vonaka loko va ha kula na leswi va leteriwaka swona hi varhangeri na vadzabi va vona hi swona leswi va talaka ku hanya swona no kombisa swona erixakeni.

Xivuriso lexi xi na nkucetelo wa leswaku vatswari va fanele va tivonela eka swiendlo swa vona leswaku ku nga vi swona leswi swi ga ta hambukisa vana va vona etindleleni letinene. Vatswari va fanele va byala no kucetela mahanyelo lamanene eka vana va vona ku nga ri ku va dyondzisa mahanyelo lamo biha. Vatswari va tlhela va kuceteleka ku ka va nga endli vubihi emahlweni ka vana va vona hikuva loko va kula na vona va ta endla swo fana na swona. Vubihi byo tani hi ku kuma rifuwo hi ku yivela van’wana a ri fanelangi ku kombisiwa eka vana ri fanele ri papalatiwa swinene.

3.2.5 Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka mhunti

3.2.5.1. Nkongomelo wo sola/sandza

29. Xivuriso: Mhunti yo tlulatlula mangulwe wa yi siya.

Nhlamuselo: Munhu wo tsutsumela swinyingi u tluriwa hi munhu wo rhula.

Xigego

Xitikoxihlovo

Xitikoxikongomisiwa

Mhunti yo tlulatlula

→ munhu wo tsutsumela swinyingi

Wa yi siya

→ u tluriwa hi

Mangulwe

→ munhu wo rhula

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula xi kombisa mhunti yo tlulatlula leyi pananisiwaka na munhu wo tsutsumela swinyingi eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Munhu wo tsumela swinyingi i munhu wo tlarihela etlhelo loyi a tsutsumelaka swilo swo tala leswi a nga si ringanelaka ku swi endla no tinghenisa eka swona. *Wa yi siya* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi u pananisiwa na *u tluriwa hi* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Mangulwe eka xitikoxihlovo xa vumbirhi yi pananisiwa na munhu wo rhula eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Munhu wo rhula hi loyi a nga tsutsumeriki swilo swo ka swi nga n'wi ringanangi loyi a endlaka swilo swa yena hi ndlela ya kahle na vukheta. Eka leswi boxiweke laha henhla hi leswaku munhu wo tani hi mangulwe u tsutsuma ngopfu ku tlula loyi wo rhula. Munhu loyi wo tlarihela etlhelo vutomi byi n'wi wisela ehansi a hundziwa hi loyi a fambaka a nga jahangi evuton'wini ku nga loyi wo rhula.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vanhu vo tlarihela etlhelo va tala ku humeleriwa hi swilo swo khomisa tingana hikokwalaho ko tinghenisa eka timhaka to ka ti nga va ringani. Kasi vanhu vo rhula a va kanganyisiwi hi nchumu va kuma ku khensiwa na ku amukeleka emahanyelweni ya vona erixakeni. Vantshwa na vana lava va ha riki lavantsongo va kuceteleka ku ka va nga tsutsumeli no jafelela swiendlo swa lavakulu hikuva va ta tionhela vumundzuku bya vona. Hi xivuriso lexi Vatsonga va tsundzuxiwa no dyondzisiwa leswaku loko va nyikiwile ntirho va fanele va wu tirha hi vurhon'wana. Leswi swi seketeriwa hi Mathumba (1988: 117) hi ndlela leyi: *“This proverb may be used to ridicule someone who tries to rush over his work at the expense of doing it steadily and hence more thoroughly”*.

Hileswaku a swi fanelangi ku tirha ntirho hi ku hatlisela ku hatla u wu heta wu nga hetisekangi hikuva u ta tluriwa hi lava u nga sungula na vona hambiloko va tikomba va hlwela kambe va endla ntirho lowu nga basa no saseka. Vana Va xisati na va xinuna ku ka va nga hatliseli ku tinghenisa eka timhaka ta rirhandzu hikuva va ta kuma vana va ha ri vantsongo leswi nga helaka hi ku va onhela vumundzuku bya vona.

3.2.5.2. Nkongomelo wa milandzu ni maahlulelo ya yona

30. Xivuriso: Mhunti va yi ba ya ha ri na mahika. Loko u ri ni vulongeta, yi sukele.

Nhlamuselo: Mhaka va yi vulavula ya ha hisa. Naswona: Vutisa munhu mahungu ma ha ku fika. Loko u ri ni vulongeta u ta lahlekeriwa hi wona.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Mhunti	→ Mhaka
Va yi ba	→ yi vulavuriwa
Ya ha ri na mahika	→ ya ha hisa

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula na xa vumbirhi ku pananisiwa mhunti na mhaka yo karhi leyi faneleke ku vulavuriwa. Kasi *va yi ba* swi pananisiwa na ku vulavula mhaka yo karhi eka xitikoxikongomisiwa xo sungula na xa vumbirhi. Xitikoxihlovo xa vunharhu *ya ha ri na mahika* yi pananisiwa na *ya ha hisa* laha ku kongomisiwaka eka mhaka loko ya ha ku humelela nkarhi wolowo eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Hileswaku loko mhaka yo kala yi teka masiku yo tala yi humelerile a mi nge he koti ku yi lulamisa, swi lava ku yi lulamisa ya ha ku humelela hi kona mi nga ta kuma ntiyiso wa kona.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Loko munhu a endlile leswo biha swo tanihi ku yiva u fanele ku tengisiwa loko mhaka ya ha ku humelela. Loko o tshikiwa mhaka yi kala yi hola no huma moya, a nga tirhisa maqhinga lama nga ta endla leswaku ku nga ha kumeki ntiyiso wa mhaka yoleyo. Nkucetelo wa xivuriso lexi i wa ku endla swilo ka ha ri na nkarhi hikuva loko nkarhi wu

kala wu hundzeriwa a swa ha koteki. Loko vanhu va ri na makungu yo sungula bindzu ro karhi swi fanerile leswaku ri hatla ri sunguriwa hi kuva loko swi nga ri tano van'wana va ta ri sungula va ku rhangela emahlweni. Loko vanhu va kunguhata ku aka va fanele va swi endla ka ha ri nkarhi ku nga si fika nkarhi wa timpfula ti va sivela ku tirha no onhetela miako ya vona. Xi tlhela xi va na nkucetelo wa ku sungula swilo na ntirho xikan'wekan'we loko u nyikiwile u nga se kavanyetiwa hi swin'wana. Vanhu va fanele ku sungula swilo va nga si kumiwa hi mavabyi no nyikiwa mitirho yin'wana leyi nga va khomeletaka. Hi leswaku loko u nonoka ku endla swilo swa makungu ya mbilu ya wena van'wana va ta ku rhangela se u nga hlohloteleki ku swi endla.

31. Xivuriso: Mhunti va yi bela endhawini.

Nhlamuselo 1: Mhaka va yi tenga ya ha ku humelela, ku nga ri ku hlwela yi ko yi hola. Naswona, tirha namuntlha ntirho wa wena, u nga tshembi mundzuku. Vula mhaka ya ha hisa. Naswona, vutisa mhaka ya ha ku sungula; yi vutise kwalaho, u nga si suka.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Mhunti	→ Mhaka
Va yi bela	→ va yi tenga/yi vutise
Endhawini	→ ya ha ku sunguriwa/kwalaho

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula xi kombisa mhunti leyi pananisiwaka na mhaka yo karhi eka xitikoxikongomisiwa xo sungula kasi *va yi bela* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi ku pananisiwa na ku tenga mhaka yo karhi eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Eka xitikoxihlovo xa vunharhu *endhawini* ku pananisiwa na *ya ha ku sunguriwa* kumbe *yi vutise kwalaho* eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Hileswaku mhaka yi tengeka

kahle loko ya ha ku humelela loko yo kala yi tshikiwa yi huma moya kumbe yi hundzisa masiku a mi nga ha koti ku yi vulavula kumbe ku yo lunghisa.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vanhu va fanele va dyondza leswaku loko ku ri na mhaka yo karhi leyi nga twisisekiki va fanele va vutisa nkarhi wolowo va nga hlweli leswaku lava va faneleke ku hlamula va ta hlamula hi nkarhi wolowo. Loko swi nga ri tano mhaka yi ta hola no hundzeriwa hi nkarhi kutani yi nga landzeleriseki kumbe ku kuma ntiyiso wa yona. Nkucetelo wa xivuriso lexi i wa leswaku loko ku ri na timhaka leti ta ha ku humeelaka va fanele va ti lulamisa loko ta ha ku humelela hikuva loko ti kala ti hola a swa ha koteki ku kumisisa mongo wa tona. Xivuriso lexi xi tlhela xi kucetela vanhu leswaku loko va ha ku nyikiwa ntirho leswaku va wu tirha va fanele va wu tirha va ha ri na mahika yo tirha ntirho wolowo hikuva loko vo kala va karhala a va nga ha swi koti ku wu boxeketa. Nkucetelo wa xivuriso lexi wu yelana na nkucetelo wa xivuriso xa 30 lexi kaneriweke laha henhla. Hileswaku loko munhu a nyikiwa swilo leswi a faneleke ku swi endla swi fanerile leswaku a swi endla hi nkarhi wolowo hikuva loko a longeta ku ta kala ku nghenelela swin'wana leswi swi nga ta n'wi kavanyeta.

32. Xivuriso: I mhunti yo fela etinyaweni.

Nhlamuselo: I munhu la phasiweke enandzwini lowu a wu toloveleke.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Mhunti	→ Munhu
Yo fela	→ la phasiweke
Etinyaweni	→ enandzwini lowu a wu toloveleke

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula xi kombisa mhunti tanihi xiharhi lexi rhandzaka tinyawa swinene xi pananisiwa na munhu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *Yo fela* ku kombisiwa mhunti leyi phasiweke endzhaku ka ku rhiyiwa hi vinyi va nsimu na munhu loyi a phasiweke no kumeka eka swilo swo biha leswi a talaka ku swi endla eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Eka xitikoxihlovo xa vunharhu *etinyaweni* ku pananisiwa na ku va munhu a kumeka eka nandzu lowu a nga wu tolovela kambe a vona onge vanhu lava a va onhelaka a va na mhaka na swona kasi va n'wi rhiyile.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Dyondzo leyi kumekaka eka xivuriso lexi i ya leswaku vanhu lava va nga tolovela ku endla leswo biha loko va dlawela swiendlo swa vona vanhu a va fanelangi va va twela vusiwana. Vavanuna va kuceteleka ku va va twisisa no tiva mhaka ya leswaku ku faya mindyangu ya van'wana vavanuna swi bihille swinene. Loko vavanuna va nga tshiki ku faya mindyangu ya van'wana va ta dlawa hi vinyi va vavasati lava va xisanaka na vona hi ku va tumbelelela.

Xivuriso lexi xi na nkucetelo hikokwalaho ka mahanyelo ma mhunti leyi loko yi kala yi tolovela ku ya nghena ensin'wini ya vanhu yi dya tinyawa a ya ha tlheli, swi tano na wanuna loko a kala a tolovela ku yiva timhaka ta rirhandzu na nsati wa munhu a ya a ya etlela na kwale mutini a nga ha tlheli, swi fika eka xiyimo lexi va tolovelaka ku swi endla va nga ha ehleketi leswaku ku na n'wini wa muti.

Leswi swi endla leswaku loko n'wini wa muti a swi twa no swi thumba a rhiya kutani a dlaya wanuna hambu ku ri ku va dlaya hinkwavo hi ku hlundzuka, nkarhi wun'wana na yena wa tidlaya. Leswi hi swona swi endlaka leswaku mafu ya vanhu va mahanyelo yo tano ku nga hlamuseriwi to tala ko boxiwa ntsena marito lawa: "*Leyi ko va mhunti yo fela etinyaweni*". Hi ku vula leswi swi endla leswaku na vakhandli va nhlonge lava a va nga tivi xikongomelo xa rifu va kota ku xi tiva. Maendlelo lamo tolovela mitirho leyo biha

bya mhunti hi wona ma endlaka leswaku vavanuna vo tala namuntlha va dlawela ku faya mindyangu ya vanhu.

3.2.5.3. Nkongomelo wa mahanyelo lamo biha

33. Xivuriso: Amhunti yo chucha yi phasiwa hi lisinga.

Nhlamuselo: Ku phasiwa sweswo munhu wa mahanyelo yo biha.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Amunti yo chucha	→ munhu wa mahanyelo yo biha
Yi phasiwa	→ a kumiwa
Hi lisinga	→ nchumu wo ka wu nga nyawuli

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula ku pananisiwa *mhunti yo chucha lisinga* laha a yi pasiwile kona hi vinyi va nsimu na munhu wa mahanyelo lamo biha eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *Yi phasiwa* ku kongomisiwa eka mhunti laha yi pananisiwaka na ku kumiwa ka munhu wa mahanyelo lamo biha eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. *Lisinga* i xintambyana xo ka xi nga nyawuli lexi loko xi rhiyiwile xi nga tikombiki. Loko munhu o ka a nga ri na vuxiyaxiya loko a ri ku fambeni xi nga n'wi phija a wela ehansi a vaviseka. *Lisinga* ri pananisiwa na nchumu wo ka wu nga nyawuli eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Hileswaku munhu a nga kumeka a dlawela swilo swo ka swi nga nyawuli hikokwalaho ka ku tolovela mahanyelo lamo biha.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Munhu wo tolovela ku endla swilo leswo biha swo chavisa siku a endlaka swilo swintsongo a nga dlaweriwa swona vanhu va tlhela va nga n'wi sirheleri. Xivuriso lexi xi tirha ku kucetela vanhu ku va va twisisa mhaka ya leswaku loko vanhu va tolovela ku endla swilo swo huma endleleni swo tanihi ku yiva swilo swa vanhu, na siku va nga endlaka swo ka swi nga nyawuli vanhu va nga ka va nga va yimeleli no va sirhelela.

34. Xivuriso: I mhunti leyo swa nkila yi chavela exihlahleni.

Nhlamuselo: Swi komba hanyelo ra wansati wa mhika la ringetaka ku titumbeta, a nga ti tshika a vuriwa noyi.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
I mhunti leyi swa nkila	→ wansati wa mhika
Yi chavela	→ u ringeta
Exihlahleni	→ ku titumbeta

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula ku pananisiwa *mhunti leyo swa nkila* na wansati wa mhika eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Wansati wa mhika i wansati loyi a nga kumiki vana. Xitikoxihlovo xa vumbirhi na xitikoxihlovo xa vunharhu swi kombisa mhunti leyi chavelaka exihlahleni ku ya tumbela yi nga hlangani na timhunti letin'wana. Leswi swi pananisiwa na wansati wa mhika loyi a ringetaka ku titumbeta leswaku vanhu va nga swi lemuki leswaku a nga kumi vana. Leswi swi pananisiwa na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi na xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Wansati wa mhika u hanya hi vukanganyisi eka vanhu lava a tshamaka na vona. U hanya hi ku tibohelela mathawula

ekhwirini a endla onge u bihile emirini endzhaku ka nkarhi a hamba a vula leswaku u onhakeriwile hi khwiri kasi o kanganyisa leswaku va nga swi lemuki leswaku i mhika.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Wansati loko a nga veleki a nga tali ku swi amukela, hikokwalaho ka sweswo wansati wa mhika u tala ku endla swilo leswi swi nga ta khorwisa vanhu leswaku yena wa veleka. A nga tivekela swilo ekhwirini kutani endzhaku ka nkarhi a endla onge u onhakeriwile hi khwiri vanhu va kala va n'wi tshemba no n'wi twela vusiwana. Swi fanerile leswaku xivuriso lexi xi va dyondzo eka vavasati leswaku endlelo ro tano ri bihile swinene erixakeni.

Vavasati va kuceteleka ku tswisisa mhaka ya leswaku loko va nga kumi vana va fanele va swi amukela ku nga ri ku hanya hi ku kanganyisa vanhu van'wana hi ku tivekela swilo ekhwirini va endla onge va tikile. Xivuriso lexi xi tlhela xi kucetela vavasati va timhika ku tshika ku kanganyisa vanhu va *adopta* kunene. Va nga tlhela va kuceteleka ku ya eka madokodela lava va nga na ntokoto wo endla leswaku va tika hambiloko va nga tikisiwanga hi wanuna hi ndlela ya ntumbuluko kambe va endla maendlelo ya xidokodela.

35. Xivuriso: Mhunti yo fambela emasin'wini yi andza ku phasiwa.

Nhlamuselo: Munhu wo yiva u andza ku khomiwa, a rihisiwa.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Mhunti	→ Munhu
Yo fambela emasin'wini	→ wo yiva
Yi andza ku phasiwa	→ u andza ku khomiwa

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxihlovo xa vumbirhi swi kombisa mhunti yo fambela emasin'wini ya vanhu yi ya dya tinyawa tanihi leswi yi rhandzaka tinyawa swinene, yi pananisiwa na munhu wo yiva ngopfu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Mhunti leyi andzaka ku phasiwa hi vinyi va nsimu yi pananisiwa na munhu la yivaka ngopfu loyi a talaka ku khomiwa eka xitikoxihlovo xa vunharhu na xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Hileswaku munhu wo tolovela ku yiva u tala ku huma no nghena ejele hikokwalaho ka mitirho ya yena leyo biha.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vanhu va fanele va dyondza leswaku loko munhu a tolovela ku endla swilo swo biha u ta humeleriwa hi khombo ro dlawa, ku vavisiwa no khomiwa a ya ejele ku ri ndlela ya yena yo kuma hakelo ya swiendlo swa yena. Vatsonga va kuceteleka ku tshika ku yiva hikuva loko va yiva va ta helela hi ku khomiwa kutani va bolela ejele. Xivuriso lexi xi tlhela xi kucetela vavanuna ku hambana na vavasati va vanhu hikuva loko swi kumeka va ta rihisiwa hambu ku ri ku dlawa hi vavanuna va vona. Nkucetelo wa xivuriso lexi wu na vuxaka na nkucetelo wa xivuriso xa 31 hikuva hinkwaswo swi paluxa mhaka ya leswaku loko vanhu va tolovela ku famba va pfuka vanhu na swa vona va ta dlawa.

3.2.5.4. Nkongomelo wa makuriselo ma vana

36. Xivuriso: Mhunti yi tlangisa n'wana.

Nhlamuselo: Leswi n'wana a swi dyondzeke enteheni, a swa ha suki.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Mhunti	→ mutswari
Yi tlangisa n'wana	→ leswi n'wana a swi dyondzeke

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxihlovo xa vumbirhi ku pananisiwa mhunti na mutswari wa n'wana. Ku va mhunti yi tlangisa n'wana wa yona swi fana swinene na leswi n'wana a swi dyondzaka eka mutswari wa yena loko a ha ri lontsongo tanihi loko a sungula ku encenyeta mahanyelo ya mutswari a ha ri enteheni ku nga loko a ha beburiwa hi dzovo naswona swa byaleka eka n'wana swi nga ha suki.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Xitsundzuxo xa xivuriso lexi eka vanhu i xa leswaku vana va encenyeta swiendlo na mahanyelo ya vatswari va vona. Swi le ka vatswari leswaku va hlawula ku komba vana va vona leswinene kumbe leswo biha. Hi xivuriso lexi Vatsonga va kuceteleka eka makuriselo ya vona ya vana ku sukela loko vana va vona va ha ri lavantsongo na loko va ri karhi va kula ku fikela laha va vaka na mindyangu ya vona. Xivuriso lexi xi tlhela xi kucetela vatswari ku va va hanya kahle emahlweni ka vana va vona na ku va va papalata ku soriwa hi vanhu van'wana eka mahanyelo lama ma nga ta tekeleriwa hi vana va vona. Hileswaku vatswari va fanele va tshama va ri swikombiso swa kahle erixakeni leswaku na vana va vona va ta kota ku tekiwa kahle. N'wana u avanyisiwa hi swiendlo leswi a swi tekeleleke eka vatswari va yena. Nhlamuselo ya xivuriso lexi yi humela kahle erivaleni loko n'wana a endlile swin'wana swa kahle kumbe a endlile swin'wana swo ka swi nga amukeleki evanhwini. Leswi swi endla leswaku vatswari va

tikhoma kahle na ku letela vana va vona tindlela letinene leswaku va nga vonaki va ri vona va byaleke mfava eka vana va vona.

3.2.5.5. Nkongomelo wo sola/sandza

37. Xivuriso: U hundzuka, u tiendla mhunti. Kumbe: U hanya vutomi bya mhunti.

Nhlamuselo: U hanya hi ku tumbela.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

U hundzuka → Hanya

U tiendla/vutomi → ku cinca mahanyelo

Mhunti/byamhunti → ku tumbela

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula, xitikoxihlovo xa vumbirhi na xitikoxihlovo xa vunharhu ku pananisiwa munhu la hanyaka vutomi bya yena hi ku hundzuka kumbe ku cincacinsa mahanyelo ma yena hi ndlela yo tumbela ku kotisa mhunti eka xitikoxikongomisiwa xo sungula, xa vumbirhi na xa vunharhu. Munhu la hanyaka vutomi byo hundzuka u pananisiwa na mhunti naswona mahanyelo ma yena ma soriwa.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Ntirho wa xivuriso lexi i ku dyondzisa vanhu leswaku munhu wo hanya vutomi byo ka byi nga twisiseki a nga amukeleki evanhwini. Vanhu va tala ku n'wi teka tanihi

xigevenga lexi tikombaka onge xi hanya vutomi lebyinene kasi i vutomi byo onga. Vatsonga va kuceteleka eka xivuriso lexi, ku hanya na vanhu van'wana erixakeni ku nga ri ku hanya tanihi xigevenga lexi nga laviki leswaku vanhu va tiva lomu xi hanyaka no tumbela kona. Xivuriso lexi xi endla leswaku vanhu va tivelana vutomi bya vona na leswi va swi tsakelaka na ku swi venga. Xi kucetela vanhu erixakeni ku hanyisana na vanhu van'wana hi ndlela leyinene leswaku va ta kuma vanhu van'wana lava va nga ta va pfuna loko va ri na mitirho hikuva mitirho yin'wana a yi koteki munhu a ri yexe.

38. Xivuriso: Hi vonanise ximhunti.

Nhlamuselo: Hi lo hambana hi ku hatlisa, hi tsandzekile ku kombana xichavo.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Hi vonanise → hi lo hambana

Ximhunti → hi ku hatlisa

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula ku kombisiwa *hi vonanise* na *hi lo hambana* eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *Ximhunti* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi swi pananisiwa na ku hambana ka vanhu hi xihatla eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Ku vonanisa ximhunti hi loko vanhu va hlangana endhawini leyi ku nga tala, vanhu va vonana kambe va pfumala nkarhi wo ringanela wo burisana kutani va hambana hi ku hatlisa swinene laha va nga tsandzeka no kombana xichavo.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Swi fanerile leswaku vanhu va tinyika nkarhi wo pfluxelana na vanhu van'wana lava va va tivaka loko va tshuka va hlangana na vona hambiloko va hlangana laha ku nga tala vanhu na ku va va komba va jahile. Vanhu vo tala va hlangana loko ku ri na mikosi naswona ku va ku ri khale va nga si hlangana, va hlohloteriwa ku ka va nga hatlisi va hangalaka loko ku heta ku lahliwa leswaku va kota ku pfluxelana na vanghana na maxaka. Hi ku kuceteriwa hi xivuriso lexi swi endla leswaku eka vutomi bya namuntlha erixakeni ra Vatsonga ku vumbiwa mihlangano ya *a hi tivaneni va ka rixaka*, tisosayiti ta rixaka, *van'waswimanmani* na swiseveseve. Leswi swi endliwa n'hwheti yin'wana na yin'wana, hambi ku ri vhiki na vhiki ku endlela leswaku ku va na nkarhi wo tivana no aka vuxaka byi ya emahlweni.

3.2.5.6. Nkongomelo wa rirhandzu na vukati

Rirhandzu i ntwanano wa swiviri swa vanhu lava va rhandzanaka ku nga va ku kombana tintswalo ni malwandla. Kasi vukati ku kongomisiwa eka matekanelo ya wansati na wanuna lava va rhandzanaka hi xikongomelo xo va na muti.

39. Xivuriso: Mhunti n'wendzi wa nsimu hi nhlovo.

Nhlamuselo: Jaha ro endzela muti kanyingi u ni nhwana kona.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Mhunti	→ Jaha
N'wendzi wa nsimu	→ endzela muti
Hi nhlovo	→ u ni nhwana kona

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula xi kombisa leswaku mhunti hikokwalaho ko tshamela ku ya emasin'wini ku ya dya tinyawa yi pananisiwa na jaha eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. N'wendzi wa nsimu i munhu loyi a tshamelaka ku ya ensin'wini ku ya rima kumbe ku kha swirin'wa kumbe ku swi dya. Munhu loyi u pananisiwa na jaha leri ri tshamelaka ku endzela muti lowu ri nga vona nhwana kona eka xitikoxihlovo xa vumbirhi na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Nhlovo eka xitikoxihlovo xa vunharhu wu pananisiwa na nhwana loyi a rhandziwaka hi jaha eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Nhlovo i nkarhi lowu swakudya swa le masin'wini swi nga vupfa se swi dyiwaka, lava swi rimeke va tiphina hi swona. Hileswaku laha jaha ri nga vona nhwana kona a ri tlheli hikuva hi kona ri tsakaka kona.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vatswari va fanele va dyondza ku lemuka leswaku loko jaha ri kala ri tata mikondzo emutini ri dodela nhwana wa vona kumbe ri rhandzana na nhwana wa vona. Nkucetelo wa xivuriso lexi eka vatswari ngopfu lava va nga na vana va vanhwana lava se va nga lulameriwa ku tekiwa wo va lemukisa leswaku loko va kala va vona jaha leri ri tshamelaka ku va endzela endyangwini wa vona va fanele va swi tiva leswaku jaha ri vone nhwana wa vona kwala mutini. Leswi swi endla leswaku vatswari va swi vona leswaku se cuma xi le kusuhi no nghena emutini naswona vatswari va sungula ku tinyungubyisa no titwa va tsakile ku va va kurisile nhwana ku fika laha a nga lulameriwa hi ku tekiwa.

3.2.5.7. Nkongomelo wa dyondzo

40. Xivuriso: Mhunti a yi rivali tshangava ra tindluwa (kumbe nsimu ya tindluwa).

Nhlamuselo: Munhu a nga rivali laha a tsakaka kona.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Mhunti	→ munhu
A yi rivali	→ a nga rivali
Tshangava ra tindluwa	→ laha a tsakaka kona

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxihlovo xa vumbirhi ku pananisiwa mhunti leyi nga rivaliki laha yi tiphinaka kona kumbe ku tsaka kona na munhu loyi a nga rivaliki laha a tsakaka kona eka xitikoxikongomisiwa xo sungula na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Tshangava ra tindluwa eka xitikoxihlovo xa vunharhu ri pananisiwa na laha munhu a tsakaka kona. Tshangava ra tindluwa i nsimu leyikulu swinene leyi ku nga byariwa tindluwa ntsena naswona ti rhandziwa swinene hi mhunti. Hileswaku munhu u tshamela ku endzela no ya laha a kumaka kona ntsako.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vanhu va fanele va dyondza leswaku vanhu va tala ku ya no endzela laha va kumaka kona ntsako na ku rhula. Wanuna loko a kala a fambela endhawini yo karhi hileswaku ku na wansati kona loyi a n'wi nyikaka ntsako ni ku phyuphya ka miehleketo. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Mathumba (1988:73) loko a ku: “ *a young man usually frequents his girlfriend's home*”. Majaha mo tala ma tala ku fambela no jikajikela laha ku nga na vanhwana va vona hikuva va chava ku tekeriwa hi van'wana naswona hi kona va kumaka kona ntsako. Xivuriso lexi xi na nkucetelo wa ku va vanhu erixakeni va kota ku twisisa vanhu loko va tshamela ku endzela, ku fambela no hungasela eka ndhawu yin'we mikarihi hinkwayo. Leswi hi swona leswi swi endlaka leswaku eka vutomi bya

namuntlha ku va na tindhawu to tala leti va yaka eka tona ku ya hungasa no tsaka kona. Ku na tindhawu to fana na le makhwayeni, eswigubini, encuveni, eswibakeleni, ku ya hlalela bolo ya milenge na tindhawu tin'wana leti tisaka ntsako no wisisa ntshikilelo wa moya.

3.2.5.8. Nkongomelo wa milandzu ni maahlulelo ya yona

41. Xivuriso: Mhunti a yi tluli rigoda kambirhi, ravumbirhi yi tlula na rona.

Nhlamuselo: Munhu a nga poni kambirhi etimhakeni, ravumbirhi ti ta n'wi kuma.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Mhunti	→ Munhu
A yi tluli	→ a nga poni
Rigoda	→ Timhaka
Kambirhi	→ Ravumbirhi

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula xi kombisa leswaku mhunti yi pananisiwa na munhu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *A yi tluli* ku kongomisiwa eka mhunti leyi pananisiwaka na munhu la nga poniki eka timhaka leto ka ti nga ri kahle loko a rhangile a pona. Kasi rigoda i nchumu lowu rhiyeriwaka ku phasa ri pananisiwa na timhaka eka xitikoxihlovo na xitikoxikongomisiwa swa vunharhu. *Kambirhi* ku pananisiwa na ku endla xilo *ravumbirhi* eka xitikoxihlovo na xitikoxikongomisiwa xa vumune. Hileswaku munhu a nga endla leswo biha ro sungula a nga kumeki kambe loko se a endla ravumbirhi wa kumiwa.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Nkoka wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga i ku tirha ku va dyondzisa leswaku loko va endla mikhuva leyo biha kutani va nga kumiwi ro sungula, a va fanelangi ku swi tolovela hikuva mikarhi leyi landzelaka va nga kumiwa va khomiwa, va vavisiwa hambu ku ri ku dlawa. Vanhu va kuceteleka eka mhaka ya leswaku loko va tikuma va onhele munhu ro sungula va pona no rivaleriwa va vonisisa hi tindlela hinkwato ku ka va nga ha tlheli va onha nakambe. Leswi swi endla leswaku va hanya kahle va papalata ku onha ku ya emahlweni hi ku chava ku rihisiwa.

Hi nga vula leswaku hi nkucetelo wa xivuriso lexi vanhu va rixaka ra Vatsonga va chava ku endla swilo swo biha. Loko munhu o endla xilo xo ka xi nga ri kahle ro sungula swi tekiwa ku ri xihoxo kambe loko se xi endliwa hi ku vuyelela swi namba swi tikomba leswaku se ko va ntolovelo. Hikokwalaho loko munhu a endla nandzu ro sungula a nga rivaleriwa kasi loko a wu endla ravumbirhi u ta avanyisiwa a tlhela a rihisiwa.

3.2.5.9. Nkongomelo wa mitirho

42. Xivuriso: Ndzi endle hi mano, mhunti yi hundzile.

Nhlamuselo: Hi loko munhu a ri ni ntirho, kumbe mhaka naswona nkarhi wa kona wu vekiwile, kutani nkarhi wa kona wu hundza a sala a tsundzuka endzhaku swi nga ha pfuni nchumu.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

Ndzi endle hi mano

→ munhu u endle xilo a tsandzeka ku xi fikelela

Mhunti yi hundzile

→ nkarhi wu hundzile

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxihlovo xa vumbirhi ku kombisiwa mhaka ya leswaku *ndzi endle hi mano* leswi pananisiwaka na munhu la endlaka kumbe ku navela swilo leswi a nga tsandzeka ku swi fikelela ka ha ri nkarhi. *Mhunti yi hundzile* swi pananisiwa na nkarhi lowu hundzeke lowu munhu a nga tsandzeka ku tirha nkarhi wa ha ri kona.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Nkoka wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga i wa leswaku va fanele va dyondza ku endla swilo hi nkarhi wolowo va pimeriweke wona hikuva loko wu kala wu hundza a swa ha olovi kumbe ku koteka. Xivuriso lexi xi tisile nkucetelo erixakeni ra Vatsonga wa leswaku loko munhu a nyikiwa ntirho leswaku a wu tirha hambiloko wu tikomba wu nga talangi u fanele a hatla a wu tirha a nga si siyiwa hi nkarhi. Loko munhu a longeta loko a nyikiwile ntirho a nga wu tirhi hi nkarhi ku tala ku nghenelela swilo leswi swi helaka hi ku n'wi kavanyeta a nga ha tirhi kahle kumbe a hela hi ku ka ntirho a nga wu tirhangi.

Ku tlhela ku va na ku kuceteleka eka vanhu leswaku ku hlayisa nkarhi loko munhu a rhumiwile ku endla swilo swi na nkoka swinene.

3.2.5.10. Nkongomelo wa dyondzo

43. Xivuriso: Mhunti a yi khani swivandla swimbirhi.

Nhlamuselo: Loko u kumile ku kateka exivandleni xin'wana, u nga anakanyi leswaku kun'wana swi ta va tano.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Mhunti	→ munhu
A yi khani	→ ku kuma ku kateka exivandleni xin'we
Swivandla swimbirhi	→ a swi vi tano hinkwako

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula ku pananisiwa mhunti na munhu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Eka xitikoxihlovo xa vumbirhi na xa vunharhu hi leswaku ku va mhunti yi nga khani swivandla swimbirhi yi pananisiwa na munhu loyi swi nga kotekiki leswaku a kuma ku kateka eka swivandla swimbirhi hi nkarhi wun'we. Leswi swi pananisiwa na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi na xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Ku khana swi vula ku va munhu a humelela eka swilo swa yena leswi a swi endlaka. Hileswaku a swi koteki leswaku munhu a humeleriwa hi swilo leswi a swi endlaka hi ndlela yo ringana. Swin'wana u ta kumeka a humelela kasi swin'wana a nge swi koti ku humelela.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vanhu va fanele va dyondza leswaku loko va tshika va kuma ku kateka eka tlhelo rin'wana ra vutomi bya vona loko eka matlhelo man'wana swi nga vi tano va fanele ku swi amukela. Hileswaku a swi koteki leswaku munhu a kuma swilo hi ndlela yo ringana na yin'wana, kun'wana swi nga famba kahle kasi kun'wana swi nga fambi kahle. Hi xivuriso lexi Vatsonga va kuceteleka ku khensa nchumu wun'wana na wun'wana lowu va nga na wona hambiloko nchumu wolowo wu nga languteka wu nga ri na nkoka eka vanhu van'wana loko va wu vona. Leswi hi swona swi endlaka leswaku Vatsonga va tirhisa marito lawa eku vulavuleni ka vona ka masiku hinkwawo va ku: *"Khensa leswi*

Xikwembu xi nga ku nyika swona hikuva van'wana va swi rilela, van'wana va swi lava van'wana va hava".

Hi nkucetelo wa xivuriso lexi swi endla leswaku vanhu va hanya kahle va amukelana ni ku ka va nga vi na mavondzo ehenhla ka van'wana na le ka michumu leyi va nga na yona. Van'wana va fumile kasi van'wana a swi tano, leswi swi endla leswaku va nga tekeli enhlokweni mavulavulelo lama: *"Hi lo heleketa van'wana laha misaveni"*. Leswi hlamuselaka leswaku loko hi tile laha misaveni hi tile ku ta hlalela ku humelela ka vanhu van'wana kasi a swi tano xivuriso xo endlela leswaku vanhu va twisisa mhaka ya leswaku swilo a swi nge ringani, un'wana na un'wana u averiwile swa yena.

3.2.5.11. Nkongomelo wa xikholwakholwana

Swikholwakholwana i ku tshemba loku vanhu va rixaka ro karhi va nga kuma ku mirile ivi swi hundzisiwa hi rixaka leri ri rhangeke ku ya eka rixaka leri landzelaka. Va kumile swi ri kona, hikokwalaho na vona va fanele ku swi hundzisela eka rixaka leri landzelaka. Swikholwakholwana a swi kanetiwi hambiloko swin'wana swa swona swi nga si humelela munhu, hikuva i dyondzo ni vutivi lebyi nga akela eka vutomi bya masiku hinkwawo.

44. Xivuriso: Loko u famba endleleni, mhunti yi tsemakanya emahlweni, ndlela ya ku yi bihile.

Nhlamuselo: Loko nyokahansi a ku rhuka handle ka nandzu, ku ni xanchumu lexi taka.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

Loko u famba endleleni

→ a ku rhuka handle ka nandzu

Mhunti yi tsemakanya emahlweni

→ Nyokahansi

Ndlela ya ku yi bihile

→ ku na xanchumu lexi taka

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihovo xo sungula ku pananisiwa ku famba endleleni na loko munhu a ri karhi a endla swilo swa kahle kwala ndleleni ya vutomi eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *Mhunti yi tsemakanya emahlweni* yi pananisiwa na nyokahansi leyi ku khorwiwaka leswaku loko munhu a ri karhi a tifambela endleleni loko o tshuka a hlangana na nyokahansi leyi nga na tinhloko timbirhi, ku khorhwiwa leswaku loko munhu a hlangana na nyoka leyi ku na swo biha emahlweni. Xitikoxihlovo xa vunharhu na xitikoxikongomisiwa xa vunharhu swi paluxa mhaka ya leswaku loko munhu a hlangana na nyokahansi ndlela ya yena yi bihile. Hileswaku ku na leswo biha a nga ta hlangana na swona emahlweni.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Nkoka wa xivuriso lexi i wo kucetela Vatsonga ku kholwa leswaku loko munhu a ri karhi a famba rendzo loko o hlangana na nyokahansi yi nga lumi ehansi kambe yi tsemakanya ndlela ya yena, hileswaku ndlela kumbe rendzo ra yena a ri sasekangi, u ta hlangana na swilo swo biha laha a yaka kona. Va kuceteleka ku va va va na ku twisisa leswaku ku na michumu leyi yi va tivisaka swin'wana hi ntumbuluko ku nga ri ku byeriwa hi vanhu van'wana. Vatsonga vo tala loko va hlangana na nyokahansi loko va ri eku fambeni yi va tsemakanyela ndlela va namba va tlhelela endzhaku hi ku kholwa leswaku va ta hlangana na leswo biha emahlweni naswona maendlelo lama ko va ku tshemba ntsena hikuva mihloyo ko va swilo swa ntumbuluko a yi siveriwi.

3.2.6 Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka mpfundla

3.2.6.1. Nkongomelo wa mitirho

45. Xivuriso: Mpfundla wu pfumale timhondzo hi ku rhumisa.

Nhlamuselo: Amunhu lwa rhumisaka a ta pfumala leswinyingi swa risima. Endla ntirho waku hi wexe, u nga rhumisi.

Xigego

Xitikoxihlovo

Xitikoxikongomisiwa

Mpfundla	→ munhu la rhumisaka
Wu pfumale	→ u ta pfumala
Timhondzo	→ swinyingi swa risima
Hi ku rhumisa	→ loyi a rhumisaka

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula xi kombisa mpfundla lowu pananisiwaka na munhu la tolovelaka ku rhumisa loko a fanela a kuma nchumu wun'wana na wun'wana eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *Wu pfumale* hileswaku munhu a ta pfumala kumbe u pfumala eka xitikoxihlovo xa vumbirhi lowu pananisiwaka na munhu loyi a nga tsandzeka kumbe a nga ta tsandzeka ku kuma leswi a swi lavaka kumbe ku swi tsakela eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Kasi eka xitikoxihlovo xa vunharhu na xitikoxikongomisiwa xavunharhu ku pananisiwa timhondzo leti a ti fanele ti kumiwile hi mpfundla kambe wu tsandzeka hikokwalaho ko rhuma swiharhi leswin'wana. Timhondzo ti pananisiwa na swilo swa risima ku nga swilo swa nkoka evuton'wini bya munhu. Hileswaku munhu u ta tsandzeka ku kuma leswi a swi lavaka hikokwalaho ka ku tolovela ku rhumisa vanhu van'wana.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Eka xivuriso lexi Vatsonga va dyondza no tsundzuxiwa leswaku loko va titoloveta ku rhumisa eka xilo xin'wana na xi'wana lexi va xi lavaka va nga ka va nga swi kumi hi ku hetiseka. Vanhu va fanele va tidyondzisa ku tiendlela swilo leswi va swi navelaka hi voxe. Mhaka leyi yi seketeriwa hi leswi boxiwaka hi Mathumba (1988:59) loko a ku:

“you should do whatever you have to do by yourself”.

Hileswaku munhu la tolovelaka ku rhumisa a nga kumi leswi swi nga swa risima mikarhi hinkwayo, o kuma masalela ntsena na leswi swi nga hlawuriwa swi tshikiwa hi vanhu van'wana. Nkucetelo wa xivuriso lexi wu fana na nkucetelo wa xivuriso xa 13 hambileswi swi nga weriki ehansi ka mikongomelo yo fana. Hi nkucetelo wa swivuriso leswi swi endla leswaku vanhu loko va fanele ku tirha swilo swa nkoka va tiyimela hi voxe va tshika mhaka yo rhumela kunene.

3.2.6.2. Nkongomelo wa nhlonipho/nxixmo

46. Xivuriso: A mpfundla wu rhumi ndlopfu.

Nhlamuselo: Lontsongo a rhuma lonkulu.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Ampfundla	→ Lontsongo
Wu rhumi	→ a rhuma
Ndlopfu	→ Lonkulu

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxikongomisiwa xo sungula ku pananisiwa mpfundla na munhu lontsongo. Mpfundla i xiharhi lexintsongo swinene kasi ndlopfu i xiharhi lexikulu swinene eka swiharhi hinkwaswo leswi kumekaka enhoveni kutani yi pananisiwa na munhu lonkulu. Xitikoxihlovo xa vumbirhi na xa vunharhu swi kombisa mpfundla tanihi xiharhi lexintsongo xi ri karhi xi rhuma ndlopfu, hileswaku ku kombisiwa munhu lontsongo a ri karhi a rhuma munhu lonkulu hi xiyimo na hi vukhale. Mhaka leyi a yi amukeleki hikuva a yi kombi ku hlonipha eka lontsongo eka lonkulu, lonkulu hi yena a faneleke a rhuma munhu lontsongo.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Nkoka wa xivuriso lexi i ku dyondzisa Vatsonga leswaku a swi fanelangi ku lavanstongo va rhuma vanhu lavakulu eka vona hi vukhale hikuva a swi kombi xichavo na nhlonipho. Ku rhuma munhu lonkulu swi tekiwa tanihi xiyila erixakeni. Hi xivuriso lexi Vatsonga va kuceteleka ku kombisa xichavo eka vanhu lavakulu hi vukhale. Hileswaku a swi fanelangi va tirha leswi a swi fanele swi tirhiwa hi lavantsongo vona va ri kona. Lavantsongo va tlhela va kuceteleka ku tiva ku hambanyisa migingiriko leyi faneleke ku endliwa hi vona na migingiriko leyi nga fanela ku endliwa hi lavakulu eka vona erixakeni.

3.2.6.3. Nkongomelo wa dyondzo

47. Xivuriso: Ku noneriwa hi mpfundla swa singita (swa hlola). Kumbe: Ku hloleriwa hi mpfundla hi ku nona ka wona.

Nhlamuselo: Loko u kumile ku kateka kutani u tlanga hi kona u tivangela khombo. Swi vuriwa eka vanhu lava nga khensiki ku pfuniwa. Mpfundla a wu tali ku nona. Swi vula na vona lava nga voniki mikateko ya vona.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Ku noneriwa	→ loko u kumile
Hi mpfundla	→ ku kateka
Swa singita/hlola	→ u tlanga hi kona u tivangela khombo

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula xi pananisa ku noneriwa na *loko u kumile* eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Xitikoxihlovo xa vumbirhi xi kombisa no pananisa mpfundla na ku kateka eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Mpfundla i xiharhi lexintsongo swinene, a wu si tshama wu nona, wu tlarihile swinene, wu tshama wu ri ku tsutsumeni naswona a swi olovi ku wu dlaya. Ku kuma ku kateka hi loko munhu a kuma swilo swa risima, swa nkoka leswi vanhu van'wana va swi pfumalaka. Eka xitikoxihlovo xa vunharhu xi kombisa leswaku loko munhu a vona mpfundla wu nonile hi leswaku swa n'wi hlolela leswi paluxaka leswaku mhaka yo tano a yi tali ku humelela ku khorwiwa leswaku swi na khombo eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Hileswaku munhu loko a ri na swilo swa kahle leswi van'wana va nga riki na swona a nga koti ku swi vona no swi khensa u tama a ha vilelelela ku kuma swo tlula swona.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Eka xivuriso lexi Vatsonga va dyondza leswaku loko va kuma swilo swa kahle evuton'wini va fanele ku khensa hikuva ku nga va ku ri na van'wana lava va nga riki na swona, va nge se tshamaka va kuma nkateko wo va na swona na siku na rin'we. Va kuceteleka ku khensa swilo leswi va swi kumaka leswi van'wana va swi pfumalaka, swi fanele swi va hlohlotela no va tisela ku tshemba leswaku na vona siku rin'wana va ta

swi kuma hambi ku ri ku kuma leswikulu eka leswi van'wana va swi kumeke. I swa nkoka ku va vanhu va hoyozela leswi van'wana va nga na swona va nga teriwi hi mavondzo. Loko van'wana va ri na rifuwo ra mali, ku va na vana lavo tlhariha swinene lava va nga ta va endlela leswikulu swo tlula na swa lava va nga fuma swinene.

48. Xivuriso: U nga hanyi vutomi bya mpfundla.

Nhlamuselo: U nga hanyi hi mano

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

U nga hanyi vutomi → u nga hanyi

Bya mpfundla → hi mano

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxihlovo xa vumbirhi ku pananisiwa munhu loyi a hanyaka hi mano tanihi mpfundla lowu hanyaka hi mano na swiharhi swin'wana. Mikarhi yo tala mpfundla wu hanya hi vutlhari na vukanganyisi eka swiharhi leswin'wana. Mpfundla wu kuma swilo hi ku kanganyisa no phuntisa swiharhi leswin'wana. Hikokwalaho munhu a nga fanelangi ku hanya hi ku kanganyisa vanhu van'wana swi nga hela swi n'wi ngenisa ekhomyeni.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Ntirho wa xivuriso lexi i wa ku dyondzisa vanhu leswaku loko munhu a hanya hi vukanganyisi na maqhingana vanhu va ta kala va swi lemuka kutani a nga ha kumi ku pfuniwa kumbe ku sirheleriwa loko a tshuka a hlangana na khombo. Nkucetelo wa xona i wa ku va hlohlotela ku ka va nga hanyi hi ku tlhariheta vanhu van'wana va ehleketa

leswaku a va swi voni. Ku na vanhu van'wana lava loko ku endliwa swilo na ku tirha vona a va tirhi vo yimayima kunene kwala kusuhi na vanhu lava va va vaka va ri ku tirheni na vona va endla onge va le ku tirheni kasi ko va ndlela yo xisa. Vanhu va tlhela va kuceteleka ku hanya hi ndlela leyi khensiwaka ku nga ri ndlela leyo tlhariheta vanhu van'wana.

49. Xivuriso: Mpfundla a wu khani swivandla swimbirhi.

Nhlamuselo: Munhu a nga kumi ku kateka swivandleni hinkwaswo.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Mpfundla	→ Munhu
A wu khani	→ a nga kumi ku kateka
Swivandla swimbirhi	→ eswivandleni hinkwaswo

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxikongomisiwa xo sungula ku pananisiwa mpfundla na munhu. Eka xitikoxihlovo xa vumbirhi na xa vunharhu hi leswaku ku va mpfundla wu nga khani swivandla swimbirhi wu pananisiwa na munhu loyi swi nga kotekiki leswaku a kuma ku kateka eka swivandla swimbirhi hi nkarhi wun'we. Ku khana swi vula ku va munhu a humelela eka swilo swa yena leswi a swi endlaka, hileswaku a swi koteki leswaku munhu a famberiwa hi swilo hi ndlela yo ringana evuton'wini bya yena. Hileswaku na loko munhu a tirha swilo swimbirhi hambiswo tala a swi koteki ku va a humelela no swi fikelela hi ndlela yo ringana. Swin'wana u ta kumeka a humelela kasi swin'wana a nge koti ku humelela.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Dyondzo na xitsundzuxo xa xivuriso lexi hileswaku munhu a nge kumi swilo leswinene ntsena evuton'wini, ku na tlhelo leri munhu swi n'wi fambelaka kahle swinene kasi ku na leri swi nga nonohwaka. Mhaka leyi yi tiyisisiwa hi Mathumba (1988:73) loko a ku: “ *a person cannot always be lucky*”. Ku na swilo leswi vanhu va nga na matimba ngopfu eka swona kasi ku na tlhelo leri munhu a nga tsana swinene. A swi koteki ku va munhu a kota ku endla swilo hinkwaswo hi ndlela yo ringana, ku na leswi a tivekaka ngopfu eka swona ku va swi tirha ku tlula van'wana. Nkucetelo wa xivuriso lexi wu fana swinene na nkucetelo wa xivuriso xa 43 lexi xona xi vulavulaka hi mhunti naswona swi wela ehansi ka nkongomelo wun'we wu nga nkongomelo wa dyondzo. Hi swivuriso leswi Vatsonga va kuceteleka ku khensa eka nchumu wun'wana na wun'wana lowu va wu kumaka eku hanyeni ka vona, va tlhela va tiamukela na ku amukela vanhu van'wana.

3.2.6.4. Nkongomelo wa milandzu ni maahlulelo ya yona

50. Xivuriso: Va bile xihlahla, a va banga mpfundla.

Nhlamuselo: Va pfumarile la nga ni nandzu emhakeni. Naswona: Va tsandzekile, va bile ehansi.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Va bile xihlahla	→ va pfumarile/tsandzekile
A va bangi	→ la nga ni nadzu
Mpfundla	→ Emhakeni

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula *va bile xihlahla, hileswaku* ku pananisiwa xihlala na ku pfumala leswi va swi languteleke kumbe ku tsandzeka leswi va ehleketaka leswaku hi swona eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Xihlahla i ndhawu leyi yi nga tlhuma swinene laha swi nga oloviki leswaku loko ko va na nchumu lowu mi lavaka ku wu ba hi ribye mi wu ba. Xitikoxihlovo xa vumbirhi na xa vunharhu swi kongomisa eka mhaka ya leswaku mpfundla lowu nga tumbela exihlahleni lowu pananisiwaka na munhu loyi a titumbelaka eka milandzu ya yena a va koti ku n'wi kuma hi ku olova. Hileswaku loko va ba xihlahla swi fana na loko va nga kumi loyi a nga na nandzu eka mhaka leyi tengiwaka. Leswi swi pananisiwa na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi na xa vunharhu.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vatsonga va dyondza eka xivuriso lexi leswaku loyi a nga ni nandzu u tirhisa tindlela hinkwato ku va kanganyisa leswaku va nga swi kholwi leswaku u na nandzu. Xi na nkucetelelo wa leswaku loko vanhu va onhile va fanele va rhangana va endla vulavisisi byo tiya va nga si sungula ku avanyisa no ahlula milandzu. Nkucetelo lowu wu vile kona endzhaku ka loko vanhu va lumbetiwele leswaku hi vona va nga dyoha kasi a swi tano.

51. Xivuriso: Mpfundla wa le rihlampfina a wu khomiwi hi timbyana.

Nhlamuselo: Khamba ra le kaya a ri hloteki, hikuva ri tiva makungu ya n'wina, ri luka mano yo tumbela.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Mpfundla → khamba

Wa le rihlampfina → ra le kaya

A wu khomiwi hi timbyana → a ri hloteki

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula ku pananisiwa mpfundla na munhu wa khamba eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Khamba i munhu wo yiva loyi a nga chaviki ku teka swilo swa vanhu ku nga ri na mpfumelelo naswona ri nga va ra le kaya kumbe ehandle. Mpfundla wa le rihlampfani i mpfundla lowu kumekaka endhawini ya kwala kusuhi wu pananisiwa na khamba ra le kaya leri tivaka matlhelo hinkwawo ya le kaya. Eka xitikoxihlovo xa vunharhu *a wu khomiwi hi timbyana* wu pananisiwa nakhamba leri nga hlotekiki hi ku olova.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

A hi mhaka leyi yi nga olova ku phasa na ku kuma khamba ra le kaya hikuva ri tiva makungu hinkwawo lama mi ma kunguhataka. Vatsonga va dyondza no kuceteleka ku cinca maendlelo na maehleketelelo ya vona loko va yiveriwa swilo kambe swi nga twisiseki leswaku swi humelela njhani.

52. Xivuriso: Mupfuxi wa mpfundla wa hlongola.

Nhlamuselo: Mupfuxi wa mhaka wa tiyimela.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Mpfuxi → munhu

Mpfundla → Wa timhaka

Wa hlongola → wa tiyimela

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxihlovo xa vumbirhi swi kombisa leswaku mupfuxi wa mpfundla u pananisiwa na munhu loyi a sungulaka ku endla timhaka to biha kumbe ku pfuxa mhaka yo biha leyi nga tshama yi humelela eka xitikoxikongomisiwa xo sungula na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Eka xitikoxihlovo xa vunharhu ku kombisiwa leswaku munhu loyi a pfuxaka mpfundla loko a ri ku hloteni u fanele a wu hlongorisa ku kondza a wu khoma. Leswi swi pananisiwa na ku va munhu loyi a sungulaka timhaka to biha a faneleke a yimela mbuyelo wa tona eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Hileswaku loko a sungula timhaka u fanele a yimela na switandzhaku swa kona.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Hi xivuriso lexi Vatsonga va dyondza mhaka ya leswaku loko va sungula timhaka hambiloko ti bihile swinene va fanele va tiyimela.

3.2.6.5. Nkongomelo wa vusiwana

Vusiwana i vusweti byo tlula mpimo, munhu a nga tikuma a ri karhi a pfumala swakudya swo n'wi hanyisa, swambalo na ndhawu yo tshama hambi ku ri ko etlela kona.

53. Xivuriso: Mpfundla wa rivala cucululuu....!.

Nhlamuselo: Xisiwana xa titsongahata.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Mpfundla wa rivala	→ Xisiwana
Cucululuu!	→ xa titsongahata

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula xa mpfundla wa rivala xi kombisa mpfundla lowu wu nga tshama erivaleni lowu tikombaka wu tsanile no rhomba. Kasi mpfundla i xiharhi xo tlhariha no tlulatlula no hanya hi vukanganyisi eka swiharhi leswin'wana. Mpfundla a swi tolovelekangi leswaku mi nga wu kuma wu rhombile. Eka xitikoxihlovovo lexi, mpfundla wu pananisiwa na xisiwana. Xisiwana i munhu loyi a nga riki na swa yena a hluphekaka, a tshamelaka ku kombela, a nga riki na vatswari, u tshama a tilondlile mikarhi hinkwayo naswona a nga tlharihi laha ku nga na vanhu. Eka xitikoxihlovo xa vumbirhi *cucululuu* yi pananisiwa na ku titsongahata eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Hileswaku munhu loyi a pfumalaka swa yena u tshamela ku tilondla no titsongahata eka vanhu lava va kumekaka ekusuhi na yena.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Hi ku languta eka xivuriso vanhu va dyondza leswaku loko va nga ri na nchumu va fanele ku titsongahata leswaku va ta tweriwa vusiwana no kuma leswi va swi lavaka. Loko va tikukumuxa a va nga pfuniwi hi munhu na un'we. Vatsonga va kuceteleka ku hanya hi nhlamuselo ya xivuriso lexi, vanhu lava va nga swisiwana va tala ku titsongahata eka munhu un'wana na un'wana no chava ku hlamula timhaka hambiloko ti nga tshamisekanaga hi ku anakanya leswaku va nge kumi ku pfuneka loko va tikuma va ri karhi va kaneta leswi vulavuriwaka hi vanhu.

Nkucetelo wa xivuriso lexi wu tala ku tikomba loko ku ri na tihlengeletano ta le mindyangwini loko ku bohiwa swin'wana na le tihlengeletanwini ta tiko. Loko xisiwana xo nyika mavonelo hambiloko ma ri mavonelo lama nga tisaka switshunxo ma nga ka ma nga tekeriwi enhlokweni. Kambe loko vanhu lava va nga na swa vona lava tivekaka va ri na rifuwo swinene hambiloko mavonelo ya vona ya nga pfuni nchumu no tisa ku cinca na switshunxo ma tekeriwa enhlokweni kutani ma tirhisiwa.

3.2.6.6. Nkongomelo wa makhombo

54. Xivuriso: Mpfundla lowu hlongorisiwaka hi timbyana, a hi ku tlhariha.

Nhlamuselo: Munhu wa makhombo, a hi ku tlhariha.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Mpfundla lowu hlongorisiwaka → munhu

Hi timbyana → wa makhombo

A yi ku tlhariha → ku tlhariha

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxihlovo xa vumbirhi ku pananisiwa *mpfundla lowu hlongorisiwaka* leswaku wu dlayiwa wu ta kota ku dyiwa hi timbyana ta muhloti. *Mpfundla lowu*, wu pananisiwa na munhu loyi a hlanganaka na makhombo yo hambanahambana loko a ri ku hanyeni. Leswi swi pananisiwa na xitikoxikongomisiwa xo sungula na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Eka xitikoxihlovo xa vunharhu na xitikoxikongomisiwa xa vunharhu ku pananisiwa mpfundla wo tlhariha na munhu wo tlhariha loyi a tlarihisiweke hi ku hlangana na makhombo mo tala. Hileswaku munhu loyi a hlanganaka na makhombo mo hambanahambana evuton'wini u tlarihile swinene hikuva u tiva na mapapalatelo ma kona loko a tshuka a hlangana na makhombo man'wana ku ya emahlweni hikokwalaho ka ntokoto wa yena.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Dyondzo ya xivuriso lexi i ya leswaku makhombo a ma fanelangi ku tshikilela vanhu kambe ma fanele ma va tisela tidyondzo to karhi leti va nga ta kota ku kongomana na

vutomi hi vutlhari na ku tiyisela. Nkucetelo lowu nga kona eka xivuriso lexi wu kongomisa ngopfu eka vanhu lava va talaka ku hlangana na makhombo leswaku va fanele va langutisa eka xivuriso lexi leswaku va kota ku tiyimela na ku tiya swinene loko khombo ri fikile. Vanhu vo tala lava va nga hlangana na khombo ro va va lahlekeriwa hi varhandziwa va vona, va lahlekeriwile hi swilo swa vona swa nkoka swo tanihi tinhundzu, timali na swin'wana swa nkoka swo tala hi ku rhomba no tshama etindlwini hi ku tsandzeka ku twisisa leswaku ku feriswa a swi vuli ku ka u nga yimayimeli swilo swa wena. Nkucetelo wun'wana wa xivuriso lexi i wo cinca eka mahanyelo ma khale lama loko munhu a feriwile a endlelriwa swilo na ku tekeriwa swiboho hi vanhu va rixaka ra ndyangu wa yena laha a va lawula xilo xin'wana na xin'wana n'wini wa nkosi a nga vuli nchumu.

3.3. Swivuriso swa swiharhi swa le nhoveni leswi dyaka nyama ntsena

3.3.1. Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka nghala

3.3.1.1. Nkongomelo wa tinyimpi

55. Xivuriso: Nghala yi vomba exihlahleni.

Nhlamuselo: Nhenha yi vonaka enyimpini.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Nghala	→ Nhenha
Yi vomba	→ yi vonaka
Exihlahleni	→ Enyimpini

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula ku kombisiwa nghala leyi pananisiwaka na munhu wa matimba loyi a talaka ku hlula eka tinyimpi ta yena loyi a hetelelaka hi ku vuriwa leswaku i nhenha eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Eka xitikoxihlovo xa vumbirhi na xitikoxihlovo xa vunharhu *yi vomba* swi komba ku va yi bongabonga na ku tikomba matimba ma yona loko yi ri exihlahleni xo tlhuma xo chavisa laha na swiharhi leswin'wana swi chavaka no tshunela hambu ku ri ku hundza hi le kusuhi na xihlahla xolexo. Tani hi munhu wa matimba eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi na xitikoxikongomisiwa xa vunharhu, matimba ma yena ma tikomba swinene loko se ku ri na nyimpi hikuva u kota ku hlula valala va yena naswona va hela hi ku n'wi chava va tlhela va n'wi xixima.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Eka xivuriso lexi Vatsonga va dyondza leswaku loko va ri na matimba kumbe vuswikoti lebyi van'wana va nga riki na byona va fanele va swi komba eka tindhawu leti ti nga fanela. Xivuriso lexi xa ha ri na nkucetelo ninamuntlha erixakeni ra Vatsonga. Xi tikomba nkucetelo wa xona ngopfu loko ku ri na nyimpi exikarhi ka vanhu vo karhi lava va tikumaka va ri karhi va holova. Loyi a nga riki nhenha hi loyi a nga tsana ematimbeni ma yena u vonaka hi loko a hluriwa kambe loyi a nga nhenha u tikomba hi ku hlula. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Mathumba (1988:33) loko a vula leswi: “ *a hero's bravery is seen on the battlefield*”. Leswi boxiweke laha henhla swi tala ku tikomba eka mitlangu ya swibakele laha vatlangi va rhandzaka ku tikombisa leswaku vona va tiyile swinene naswona a va hluriwi hi munhu. Xikombiso xa nkucetelo wa xivuriso lexi i xa loko ku ri na ku pfukelana ka matiko yan'wana ya misava laha matiko ma n'wana ma kumekaka ma ri karhi ma hluriwa. Hikokwalaho xivuriso lexi xi na nkucetelo eka vutomi bya siku rin'wana na rin'wana eka vanhu leswaku loko va lava ku tikomba matimba ma vona a va ma kombise hi nkarhi wa nyimpi.

56. Xivuriso: Vurhongo byi dlele nghala.

Nhlamuselo: Nhenha leyi etleleke a yi na matimba.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Vurhongo byi dlele	→ a yi na matimba
Nghala	→ nhenha leyi etleleke

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxihlovo xa vumbirhi nghala yi pananisiwa na nhenha eka xitikoxikongomisiwa xo sungula na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Nghala i xiharhi xo leva, xa vukari na matimba swinene naswona yi chaviwa hi swiharhi swo tala. Kasi nhenha i munhu loyi a chaviwaka hi vanhu vo tala hikokwalaho ka vukari bya yena naswona a nga hluriwi hi munhu. *Vurhongo byi dlele* hileswaku nghala yi nga hlaseriwa no hluriwa hi swiharhi swin'wana loko yi etlele. Nghala loko yi etlele a yi na matimba swa olova ku yi juma kunene kasi na nhenha leyi etleleke swi tano ku kotisa nghala. Loko munhu a etlele a nga na matimba swi nga olova ku n'wi hlasela mi n'wi dlaya kumbe ku n'wi tekela leswi a nga na swona.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vanhu va dyondza leswaku hambiloko munhu o tiveka a ri xigevenga a ri karhi a chaviwa hi munhu un'wana na un'wana, loko a etlele a nga na matimba. Vanhu va nga n'wi juma va n'wi dlaya a ha etlele. Nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga wu tikomba swinene loko vanhu lava a va tiveka va karhata swinene etindhawini leti va tshamaka eka tona va kurile no khomiwa hi mavabyi va nga ha ri na matimba mo tilwela. Vaakatiko va kota no fambafamba no hanya va tshuxekile hi ku tiva leswaku tinhenha ta muganga a ta ha ri na matimba.

Nkucetelo wa xivuriso lexi wu tikombisa loko emigangeni yin'wana ku khomiwile swigevenga swa vukari leswi tekelaka no vutlela vanhu swilo swa vona swa nkoka na ku va ngenela etindlwini va va chavisa, ku pfinya na ku va yivela. Loko vaakatiko va twa mhaka ya leswaku swigevenga leswi swi khomiwile va hanya va tshuxekile hi ku tiva leswaku lava va va chavaka va pfaleriwile. Vanhu va kuceteleka ku tiva leswaku munhu hambiloko o tiveka a ri munhu loyi a chaviwaka swi fika laha swi helaka, hileswaku loko munhu a kula matimba yo endla migingiriko yo hambanahambana ya hela, munhu a nga tshami endhawini yin'we hi laha ku nga heriki.

57. Xivuriso: U nga chavi malebvu ya nghala.

Nhlamuselo: Munhu la chavaka un'wana wo kariha kasi a nga na matimba.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

U nga chavi → munhu la chavaka

Malebvu ya nghala → un'wana wo kariha

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula *u nga chavi* swi pananisiwa na munhu la chavaka swin'wana eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Malebvu ya nghala eka xitikoxihlovo xa vumbirhi ya pananisiwa na munhu wo kariha eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Malebvu ya nghala ya kale ya chavisa n'wampfundla hi ku va ma vekiwile enon'weni wa nkele a chava ku huma hi ku ehleketa leswaku i nghala yi nga tshama kwalahaya non'weni wa nkele kasi ko va malebvu. Hileswaku munhu wa matimba loyi a tekiwaka tani hi nhenha wa chaviwa hambiloko a nga ri kusuhi kambe a ri kule na loko a nga ri kona ekusuhi.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vanhu va rixaka ra Vatsonga va dyondza leswaku a va fanelangi va chava munhu hi ku va a vula leswaku yena i nhenha. Swi nga endleka loko va lwa na yena va n'wi hlula. Hileswaku vanhu va swi kota ku chavisa vanhu hi milomo ku nga ri swiendlo. Eka xivuriso lexi Vatsonga va kuceteleka ku ka va nga chavi munhu hikokwalaho ko va a kariha hikuva ku kariha a hi xona xikombiso xa leswaku munhu u na matimba, vutlhari na vutivi. Ku kariha ku ngo va ndlela yo va munhu a tumbeta ku tsana na ku tsandzeka ka yena eka swilo leswaku vanhu van'wana va nga tshuki va swi lemukile. Hi mikarhi yo tala vanhu lava nga na matimba yo ba a va vulavuli mi va vona ntsena loko va kwatile na loko ku ri na swilo leswi swi va khunguvanyisaka

58. Xivuriso: Emahlweni ka nghala, yana ni xisana.

Nhlamuselo 1: Loko u ya hlangana ni nala, ti lunghise leswaku a ta chava kumbe a ku rivalela.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Emahlweni ka nghala	→ loko u ya hlangana ni nala
Yana	→ hlangana
Ni xisana	→ ti lunghise

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula *emahlweni ka nghala* ku pananisiwa na *loko u ya hlangana na nala* eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Xitikoxihlovo xa vumbirhi *yana* yi pananisiwa na *hlangana* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Kasi xisana xi pananisiwa na ku tilunghisa eka xitikoxihlovo xa vunharhu na xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Ku khorwiwa leswaku nghala ya chava ndzilo hikokwalaho loko wo ya

emahlweni ka yona u khomile xisana xa ndzilo ya tlhenthla hi xidhakwadhakwana yi komba ku chava. Swi tano na loko munhu a fanele a ya hlangana na nala wa yena u fanele ku longa matlhari ma yena leswaku loko nyimpi yo tshuka yi sungula a kota ku tisirhelela hi wona. Handle ka ku ya munhu a hlomile loko a ya hlangana na nala, xivuriso lexi xi tlhela xi kombisa ku va munhu loko a ya hlangana na hosi a famba na ndzuvo wo yi luva.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Ntirho wa xivuriso lexi i ku dyodzisa vanhu va rixaka ra Vatsonga leswaku loko munhu a tiva leswaku u ya hlangana na valala va yena u fanele a tshama a hlomile leswaku loko nyimpi yo tshuka yi sungula a kota ku tilwela no tisirhelela. Xivuriso lexi ninamuntlha xa ha ri na nkucetelo lowukulu swinene erixakeni ra Vatsonga leswi swi tikomba kahle eka vanhu lava va nga valala na lava va lwaka no holova, loko va tiva leswaku va ya eku hlanganeni va tshama va hlomile hi tinhonga, swibamu na mikwana.

Mhaka yo hloma loko u ya hlangana na nala wa wena yi tlhela yi va na nkucetelo eka mitlawa ya vanhu lava holovaka va ri karhi va tshama emigangeni yo hambana. Loko ku tshuka ku tiveka leswaku ku ta va na ntlangu wa swin'wana emugangeni lowu ku nga na lava va lwisanaka na vona va famba va hlomile. Mhaka leyi yi vanga na ku vaviseka ka vanhu lava va nga riki na nandzu na lava va nga tiviki nchumu eka nyimpi yoleyo. Xivuriso lexi xi tlhela xi tsundzuxa malandza na vanhu va hosi leswaku loko va ya hlangana na yona va fanele ku yi fambela na swin'wana. Leswi swi seketeriwa hi Mathumba (1988:85) hi ndlela leyi: “ *when you are going to meet your enemy, you should be well armed, or when you go to the chief, you should not go empty-handed* ”.

Hileswaku loko munhu a ya hlangana na vanhu lava va n'wi rhangelaka no n'wi fambisa u tala ku va fambela na tinyiko na swilo swa risima ku ri ndlela yo luva no kombela ku tsakeriwa hi swona.

59. Xivuriso: Nghala yi fihla min'wala ya yona.

Nhlamuselo: Munhu wo leva u fihla ku leva ka yena.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Nghala → munhu wo leva

Yi fihla → u fihla

Min'wala ya yona → ku leva ka yena

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula xi kombisa leswaku nghala yi pananisiwa na munhu wo leva eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *Yi fihla* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi yi pananisiwa na munhu la tumbetaka vukari bya yena eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Kasi xitikoxihlovo xa vunharhu min'wala ya nghala yi pananisiwa na ku leva ka munhu eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Hileswaku matimba ma nghala ma le ka min'wala ya yona leyi kotaka ku handza no boxa xanchumu hi yona, hikokwalaho ku tumbeta vukari bya yona yi endla onge a yi levi. Swi tano na munhu wa swi kota ku tiendla loyi a lulameke kasi i xigevenga.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Munhu wo leva a nga tali ku tikombisa exikarhi ka vanhu u tiendla munhu wo rhula. Kambe loko a pfukiwile u humesa ku hlundzuka ka yena hinkwako a endla na swilo leswi vanhu a va nga ta pfuka va swi ehleketile leswaku wa swi endla. Mathumba (1988:36) u seketela mhaka leyi hi ndlela leyi: “*a man who has a violent temper usually conceals this aspect of temperament*”.

Nkucetelo wa xivuriso lexi i wo lemukisa vanhu lava vo biha va rhanga hi ku titumbeta emahanyelweni ya vona loko va lava swilo na ku endleriwa swilo swa kahle. Loko se va swi kumile hi kona va humeselaka marhuva ya vona ehandle ma voniwa hi munhu un'wana na un'wana. Lowu i nkucetelo wo biha swinene hikuva vanhu va tikuma na le mintirhweni va thorile vanhu va mahanyelo lamo biha hikokwalaho ka leswi va nga rhanga va tilondla loko va ha lava ku thoriwa.

60. Xivuriso: Nghala yi vonaka matimba loko yi hlotiwa.

Nhlamuselo: Nghwazi yi vonaka enyimpini, a yi tivi ku tibumabumela.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Nghala yi vonaka matimba → nghwazi yi vonaka

Loko yi hlotiwa → enyimpini

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula xi kombisa mhaka ya leswaku *ng hala yi vonaka matimba* leswi pananisiwaka na nghwazi leyi vonakaka eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Kasi *loko yi hlotiwa* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi swi pananisiwa na loko yi vonaka na ku tikomba matimba ma yona enyimpini. Hileswaku nghala loko yi nga hlotiwanga no pfukiwa a yi na vukari kambe loko u yi hlota na ku yi pfuka yi ta ku pfukela matimba yi ku vavisa hambi ku ri ku ku dlaya. Swi tano na munhu loyi a nga na matimba a nga swi koti ku tibumabumela hi swona u kota ntsena ku tikombisa matimba ma yena loko se a ri enyimpini na loko a pfukiwile.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Eka xivuriso lexi Vatsonga va dyondza mhaka ya leswaku vunhu lava va nga na matimba na vutlhari bya swin'wana a va fanelangi ku tibumabumela kambe va fanele va tikombisa eka tindhawu leti ti nga fanela. Lava va nga dyondzela mitirho yo karhi va fanele va kombeta vuswikoti na ntokoto wa vona eka ntirho lowu va languteriweke ku wu tirha. Nkucetelo wa xona wu nghenelelana na nkucetelo wa xivuriso xa 55 naswona swivuriso leswi swi wela ehansi ka nkongomelo wun'we.

61. Xivuriso: Nghala yi etlele ni meno ya yona.

Nhlamuselo 1: Nhenha leyi etleleke a yi chavisi, na wona matlharhi ya yona ma etlele.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Nghala yi etlele	→ nhenhla leyi etleleke
Meno ya yona	→ matlharhi ya yona

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Nghala leyi etleleke eka xitikoxihlovo xo sungula yi pananisiwa na nhenha leyi etleleke eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Meno ya nghala leyi etleleke eka xitikoxihlovo xa vumbirhi ma pananisiwa na matlhari ya nhenha. Nghala tani hi xiharhi xa vukari no leva loko yi etlele swiharhi leswin'wana a swi yi chavi. Swi tano na nhenha leyi chaviwaka hi vanhu vo tala loko yi etlele a va yi chavi hikuva yi na matimba ntsena loko yi pfukile.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Eka xivuriso lexi ku kumeka dyondzo ya leswaku hambiloko munhu o tiveka a ri xigevenga a ri karhi a chaviwa hi munhu un'wana na un'wana etikweni, loko a etlele a

nga na matimba vanhu va nga swi kota ku n'wi juma va n'wi dlaya a ha etlele. Nkucetelo wa xona i wa ku va vanhu va hanya hi ku rhula va tshuxekile va nga pfi va chava hi ngopfu loko munhu loyi a chaviwaka a khomiwile hambu ku ri ku hundza emisaveni.

62. Xivuriso: Muhloti wa tinghala ti vuya hi yena.

Nhlamuselo: Mudlayi wa tidlaya.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Muhloti wa tinghala → Mudlayi

Ti vuya hi yena → wa tidlaya

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Muhloti wa tinghala eka xitikoxihlovo xo sungula u pananisiwa na mudlayi eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Eka xitikoxihlovo xa vumbirhi *ti vuya hi yena* ti pananisiwa na mudlayi loyi a dlawaka hikokwalaho ka ntirho wa yena lowo dlaya van'wana.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Nkoka wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga i ku tirha ku va tsundzuxa no va dyondzisa leswaku loko va famba va yivela kumbe ku endlela vanhu swilo swo biha va ta hela hi ku va kuma va va dlaya. Nkucetelo wa xona i wa ku va Vatsonga va nga tweli vusiwana vanhu lava onhelaka van'wana ku fana na ku yiva, ku ngenela vanhu etindlwini na vusiku vanhu va tietlelerile. Vanhu lava va ngheneriwaka hi makhamba loko va etlele van'wana va va va ri na swibalesa, tinhonga na switlhavatlhavani swin'wana leswi va

nga swi tirhisaka ku tisirhelela hi swona. Kutani loko va pfukiwile hi swigevenga va kota ku lwa na swona ku fikela loko va swi duvula no swi dlaya hi swin'wana swa switlhavatlhavani a ku na munhu na un'we erixakeni loyi a twelaka makhamba lama leswaku a ma fanele ma tshikiwie leswaku ma pona, vanhu hinkwavo va tsaka hi swona.

3.3.1.2. Nkongomelo wo rhangela no fuma vanhu

Ku rhangela i ku famba emahlweni ka van'wana hi ndlela yo va lawula no va pfuna hikuva wena u na vutivi na matimba yo va tlula. Munhu a nga rhangela tiko, vuthu na vatirhi lava va fanelaka va tirha ntirho wo karhi. Murhangeri u nyika swiletelo na kombisa leswi vanhu lava a va rhangelaka va faneleke va swi tirha no tirhisa swona.

63. Xivuriso: Nghala a yi na xaka.

Nhlamuselo: Hosi a yi koti ku pfuna varikwavo ku tlula van'wana, kambe yin'wana a yi na tingana; yi ya vavisa varikwavo.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

Nghala

→ hosi

A yi na xaka

→ a yi koti ku pfuna varikwavo ku tlula van'wana

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Nghala tani hi xiharhi lexi chaviwaka hi swiharhi hinkwaswo hikokwalaho ka vukari ni ku leva ka yona yi pananisiwa na hosi leyi fumaka vanhu vo tala naswona vanhu va yona va yi chava no yi xixima. *A yi na xaka yi pananisiwa na a yi koti ku pfuna varikwavo ku*

tlula van'wana. Hosi loko yi ri karhi yi fuma vanhu vo tala a fumi hi xixaka kambe yi endla malandza ma yona hi ndlela yo ringana, hileswaku a ku tirhi vuxaka yi pfuna munhu un'wana na un'wana ku ya hi leswi a swi lavisaka swona.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Ntirho wa xivuriso lexi i wo ku lemukisa vanhu leswaku mikarhi yo tala loko maxaka ma vona ma kuma swilo swa nkoka kumbe rifuwo va tala ku rivala maxaka va pfuna vanhu va le handle lava va nga va pfunangiki hi nchumu loko swilo swi nga si va fambela kahle. Tihosi ta Vatsonga ti kuceteleka ku hanyisana kahle na malandza ma tona, vamakwavo xikan'we na maxaka ma vona. Xivuriso lexi xi kucetela tihosi ku khoma kahle maxaka ma tona, vamakwavo va tona ku fana na leswi va khomisaka swona vaakatiko. Tihosi ti fanele ti twisisa mhaka ya leswaku vaakatiko na maxaka i nchumu wun'we etikweni ra yona, loko yo endla xihlawuhlawu a yi nga koti ku pfuniwa leswi hetisekeke hi malandza ma yona.

64. Xivuriso: Tinghala timbirhi ta chavana.

Nhlamuselo: Tihosi timbirhi ti kombisana xichavo.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

Tinghala timbirhi

→ tihosi timbirhi

Ta chavana

→ ti kombisana xichavo

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Tinghala timbirhi eka xitikoxihlovo xo sungula ti pananisiwa na tihosi timbirhi leti fumaka vanhu va tona ematikweni mo hambana eka xitikoxihlovo xo sungula. Tinghala timbirhi

leti chavanaka ti pananisiwa na tihosi timbirhi to hambana leti chavanaka no xiximana hikokwalaho ka vuhosi bya tona. Leswi swi paluxiwa eka xitikoxihlovo xa vumbirhi na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Nghala yin'wana yi chava yin'wana hikuva yi tiva vukari bya yona, hikokwalaho ka sweswo a yi titssembi swona leswaku yi nga va yi ri na matimba mo tlula nghala leyin'wana. Swi tano na le ka hosi yin'wana yi chava hosi yin'wana hikuva a yi tivi mafumele ma yona eka tiko ra yona.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Ku dyondziwa mhaka ya leswaku tihosi timbirhi ta matiko mo hambana ti fanele ti hloniphana no kombana xichavo. Hileswaku vuhosi bya hosi yin'wana a byi fanelangi ku tlula mindzilekano ya tiko ra yona byi ya fuma etikweni ra hosi yin'wana. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Mathumba (1988:36) loko a ku: “ *kings respect each other because of their respective authority*”. Tihosi na varhangeri va kuceteleka ku va va na moya wo xiximana, vurhangeri bya un'wana a byi fanelangi byi tekeriwa ehansi byi fanele ku hloniphiwa. Hileswaku varhangeri va mavandla, mimfumo, mitirho, mabindzu na swin'wana leswi rhangeriwaka va fanele va vonisisa leswaku matimba lama va nga na wona a ma fanelangi ma tirha na lomu ku nga rhangeriki vona.

65. Xivuriso: Emahlweni ka nghala yana u hlomile.

Nhlamuselo: Loko u ya ehosini yana u khomile xanchumu.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

Emahlweni ka nghala

→ loko u ya ehosini

Yana u hlomile

→ yana u khomile xa nchumu

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Emahlweni ka nghala eka xitikoxihlovo xo sungula ku pananisiwa na le mahlweni ka hosi eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Eka xitikoxihlovo xa vumbirhi *yana u hlomile* swi pananisiwa na ku ya emahlweni ka hosi u khomile xanchumu xo luva hosi eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Munhu a nga fanelangi a ya ximandlamandla loko a ya vonana na hosi ku fana na loko munhu a ya enyimpini a nge fambi a nga khomanga matlhari yo lwa hi wona. Loko munhu a ya hlangana na hosi leyi n'wi fumaka u fanele ku famba swin'wana swa nkoka leswi a nga ta tsakisa hosi ku komba ku va a luva eka yona.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vatsonga va dyondza leswaku loko va ya hlangana na hosi va fanele ku khoma swin'wana swa nkoka leswi swi nga ta tsakisa hosi swo komba ku yi luva no yi xixima. Hosi yi tsakisiwa hi ku khinsameriwa no nyikiwa tinyiko ta nkoka. Xivuriso lexi xi na nkucetelo lowukulu eka malandza na lava va nga kusuhi na hosi na lava va nga na matimba yo rhangela hambu ku ri lava va nga na swa vona swo tani hi rifuwo ra mali. Nkpoka na nkucetelo wa xivuriso lexi wu na vuxaka swinene na leswi andlariwaka eka xivuriso 58. Malandza ma kuceteleka ku yisa swilo swa risima loko va ya hlangana na hosi ku ri ndlela yo titsongahata ni ku komba ku kurisa hosi. Vanhu lava va nga varhangeri swa mitirho na vona va tala ku nyikiwa swilo swa risima swo tani hi mali, swambalo na tinyiko tin'wana ta nkoka hi kuva vanhu va xavelela ku nyikiwa mali no tekeriwa enhlokweni. Ku biwa mati tingwenya tietlela eka varhangeri va mitirho ya le mapatwini, etihofisini ngopfu eka lava va nga na matimba mo thola va tala ku nyikiwa mali hi ndlela yo xava mitirho. Endzhaku ka loko mitirho va yi kumile va tama va ha humesa timali leswaku va tlakusiwa no ka va nga hlongoriwi

66. Xivuriso: Tinghala timbirhi ti chavana hi mabvele.

Nhlamuselo: Tihosi timbirhi ti chavana hi vuhosi bya tona.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ Xitikoxikongomisiwa

Tinghala timbirhi

→ tihosi timbirhi

Ti chavana hi mabvhele

→ ti chavana hi vuhosi bya tona

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Tinghala timbirhi ti pananisiwa na tihosi timbirhi eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxikongomisiwa xo sungula. Hosi hi yona yi rhangelaka vanhu va tiko ra yona naswona hi yona yi nga na matimba yo boha no lawula eka xin'wana na xin'wana lexi humelelaka etikweni ra yona. Nghala i xiharhi lexi tekiwaka tanihi hosi eka swiharhi leswin'wana, ya xiximiwa no chaviwa hikokwalaho ka matimba ma yona. Eka xitikoxihlovo xa vumbirhi *tichavana hi mabvele* swi pananisiwa na vuhosi bya yin'wana hosi eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Hosi ya tiko rin'wana yi chava hosi ya tiko rin'wana hi ku hlonipha matimba na vuhosi bya hosi yoleyo.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Tihosi na varhangeri va dyondza ku hloniphana eka xivuriso lexi ku ya hi matimba ya vona eka tindhawu leti va ti rhangelaka na matiko lama va ma fambisaka no ma fuma. Tiko rin'wana na rin'wana ri na xiphemu laha ri nga tsana kona na ku va na matimba kona. Ku na matiko lama ma nga na matlhari mo lwa hi wona ma xiyimo xa le henhla ku tlula ma tiko rin'wana, hikokwalaho tiko rin'wana a ri fanelangi ku lwa na tiko leri ri swi tivaka leswaku ri tsanile eka tiko ra kona hikuva va ta hluriwa. Nkucetelo wa xivuriso lexi wu na vuxaka na nkucetelo wa xivuriso xa 64 naswona swi wela ehansi ka nkongomelo wo fana hikuva hinkwaswo swi kondletelaka mhaka yo hloniphana na ku chava loyi a nga na matimba yo ku tlula.

3.3.1.3. Nkongomelo wa mitirho

67. Xivuriso: Nghonyama hi tin'wana tinghonyama. (Nghala hi tin'wana tinghala).

Nhlamuselo: Hi nga ka hi nga tirhi nchumu, hi ri hexe.

Xigego

Xitikoxihlovo

Xitikoxikongomisiwa

Nghala hi tin'wana

→ hi nga ka hi nga tirhi nchumu

Tinghala

→ hi ri hexe

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxihlovo xa xumbirhi *ng hala hi tin'wana tinghala* ti pananisiwa na *hi nga ka hi nga tirhi nchumu hi ri hexe* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Hileswaku nghala yi tiya no va na matimba loko yi ri na tinghala tin'wana, tinghala ta swi kota ku sirhelelana loko to tshuka ti hlaseriwile hi swiharhi swin'wana. Kasi na yena munhu a nga koti ku tirha ntirho wo tika loko a nga pfuniwi hi vanhu van'wana naswona a nga na matimba loko a ri yexe. Munhu u na matimba loko a ri na vanhu van'wana ekusuhi na yena na ku pfunana na vona loko ku ri na swin'wana.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Nkoka wa xivuriso lexi i dyondzo ya xona no lemukisa vanhu leswaku a swi koteki ku va munhu a hanya a ri yexe a nga hanyisani na vanhu van'wana, munhu u tiya hiloko a ri na vamakwavo, vanghana na maxaka. Mitirho yo tala leyi nga kona laha misaveni yi lava vanhu va khomisana leswaku yi kota ku olova. Loko munhu a tshuka a weriwile himkhombo ra nkosi a swi koteki ku va a wu tirha a ri yexe handle ka ku pfuniwa hi tiko,

vaakelani na maxaka. Varhangeri na tihosi va yi tiya no kuceteleka tirhisana kahle na malandza va vona.

Murhangeri un'wana na un'wana u pfuniwa no pfunana na lava va nga ehansi ka yena ku fikelela ntirho lowu va kongomaneke na wona. Munhu a nge swi koti ku tirha ntirho wo nonohwa a ri yexe kambe u fanele ku pfunana na maxaka kumbe vanhu lava a nga akelana na vona. Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi wu nghenelelana swinene na wa xivuriso xa 4. Leswi a swi hambanangi na leswi boxiwaka hi Amate (2011:84) loko a ku: *"it is almost impossible for wind or elephant to pull down the mature palm oil tree"*.

Va matimba xikan'we na lava va nga na swa vona va kuceteleka ku titsongahata eka swiyimo swa vona kutani vava na ntirhisano na vanhu lava nga riki na matimba na va tlhela va pfumala na vusiwana. Nkoka wa munhu evuton'wini a hi ku va na mali kumbe rifuwo kambe i ku va xibye lexi pfunaka munhukuloni laha swi nga fanela no koteka. Nkucetelo wa xivuriso lexi wu fana swinene na nkucetelo wa xivuriso xa 4 lexi kaneriweke ekusunguleni ka ndzima leyi.

3.3.1.4. Nkongomelo wa makhombo

68. Xivuriso: Loko munhu a lumiwe hi nghala, a xava mbyana.

Nhlamuselo: Murhi wa khombo wu laviwa, na wu nga ha pfuni nchumu.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

Munhu a lumiwe hi nghala

→ murhi wa khombo

A xava mbyana

→ wu na wu nga pfuni nchumu

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxihlovo xa vumbirhi swi paluxa mhaka ya leswaku munhu loyi a lumiweke hi nghala u pananisiwa na murhi wa khombo kumbe murhi lowu tirhisiwaka ku sivela makhombo. Leswi swi pananisiwa na xitikoxikongomisiwa xo sungula na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi leswi paluxaka leswaku ku xava murhi kumbe ku tirhisa murhi wo sivela khombo loko se khombo ri hundzile a swa ha pfuni nchumu. Leswi swi fananisiwa na ku xava mbyana leyi mi lavaka leswaku yi mi rindzela makhamba kasi se makhombo ya onhile khale a swa ha pfuni nchumu.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Dyondzo leyi kumekaka eka xivuriso lexi i ya leswaku swa koteka ku sivela man'wana ya makhombo ma nga si fika, mavabyi man'wana ma siveleka leswaku ma nga khomi vanhu tani hi xitsongwatsongwana xa HIV. Kambe loko xi kala xi ku khoma a swa ha pfuni ngopfu ku xi sivela. Nkucetelo lowukulu wa xona erixakeni ra Vatsonga i wo hlohlotela ku sivela mavabyi ma nga si va khoma no va hlasela. Vuvabyi bya tingana na xitsongwatsongwana xa HIV i xikombiso xa kahle lexi erixakeni ku nga ku lwiweni na xona hi tindlela hinkwato ku tsundzuxa vanhu ku va va tisirhelala leswaku va nga hlaseriwi. Ku na mapfumba mo tala eka tindzawulo to hambanahambana lama nga ku tirheni siku rin'wana na rin'wana ku lemukisa no nyika switsundzuxo leswaku vanhu va nga swi kotisa ku yini ku papalata khombo leri ri nga se teka vutomi bya vona. Vanhu lava se va nga hlaseriwa hi khombo leri na vona va nyikiwa swikoweto na mirhi leyi nga hungutaka vukari bya xinghunghumana lexi.

3.3.1.5. Nkongomelo wa nxaniseko

69. Xivuriso: Nghala yo fulwa a yi landziwi ni vusiku.

Nhlamuselo: Wo tlhaviwa a ko a hela mbilu, u fanele ku khomiwa hi vutlhari.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Nghala yo fulwa	→ wo tlhaviwa a ko a hela mbilu
A yi landziwi	→ u fanele ku khomiwa
Ni vusiku	→ hi vutlhari

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Nghala yo fulwa hi leyi yi nga lwa na xiharhi xin'wana kutani yi vaviseka yi pananisiwa na munhu wo vavisiwa moya a ko a hela mbilu eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxikongomisiwa xo sungula. A yi landziwi ni vusiku eka xitikoxihlovo xa vumbirhi yi pananisiwa na ku khoma *hi vutlhari* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Hileswaku nghala leyi vavisiweke yi na vukari bo tlula loko yi nga vavisiwanga, a yi fanelanaga ku landziwa lha yi nga kona hikuva yi na nghozi swinene. Nghala leyi vavisiweke yi fana na munhu loyi hlundzukisiweke swinene a swi fanelangi leswaku a landziwa a ha hlundzukile hikuva anga vavisa vanhu. Ku fanele ku tirhisiwa vutlhari lebyikulu loko a landziwa hikuva a nga va vavisa no va dlaya hikokwalaho ko hlundzuka ngopfu. Leswi swi paluxiwa hi xitikoxihlovo xa vunharhu na xitikoxikongomisiwa xa vunharhu.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Munhu wa vukari loyi mi nga n'wi vavisa no n'wi tlhava mbilu mi nga n'wi landzi laha a tshamaka kona hikuva a nga mi endla swo biha kumbe ku mi dlaya. I swa nkoka ku va a tshikiwa a rhang a hola no rhelerisa mbilu kutani vanhu tiyisa ehansi loko va n'wi tshinelela. Xivuriso lexi xi na nkucetelo eka Vatsonga wa leswaku loko va pfukile munhu va n'wi khunguvanyisa a va fanelangi va tlhela va n'wi landza na lomu a tshamaka kona hikuva a nga va dlaya hi ku hlundzuka.

3.3.2 Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka mhisi

3.3.2.1. Nkongomelo wa mitirho

70. Xivuriso: Ntamu wa mhisi i ku hlota.

Nhlamuselo 1: Munhu u kuma xilo hi ku tika hata.

Nhlamuselo 2: Matimba ya munhu i ku tirha.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Ntamu → Matimba

Wa mhisi → ya munhu

Ku hlota → i ku tirha

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Ntamu wa mhisi eka xitikoxihlovo xo sungula wu pananisiwa na matimba ya munhu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Ku hlota eka xitikoxihlovo xa vumbirhi ku pananisiwa na ku tirha eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Mhisi loko yi fanele ku kuma swakudya yi fanele ku hlota ni vusiku loko swiharhi leswin'wana swi wisile no etlela. Ku hlota i ku famba mpfhuka kumbe nkarhi wo leha u ri karhi u lavalava swilo leswi u nga tiviki leswaku u ta swi kuma tlhelo rihi. Loko mhisi yi nga hloti a yi nga dyi nchumu yi nga sika no fa hi ndlala. Swi tano na munhu a nga vi na nchumu xa kahle loko a nga titirhelanga hi yexe, loko munhu a tala ku rhumisa a nga kumi leswi a swi lavaka kumbe a swi tsakelaka.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Nkoka wa xivuriso lexi i ku dyondzisa vanhu leswaku ku hava ku kuma swilo swa nkoka mahala handle ka ku tikarhata kumbe ku swi tirhela. Vavanuna va fanele va swi tiva leswaku wansati wo n'wi kuma mahala a nga kona, va fanele va tirha hi matimba va ta kota ku lovola. Vatsonga ninamuntlha va ha hanya hi ku kuceteriwa hi xivuriso lexi ngopfu hi mahanyelo ma mhisi leyi kumaka swakudya swa yona hi ku tikarhata. Nkucetelo wa xivuriso lexi hi wu endla leswaku va nga vi na mavondzo na xiloyiloyi loko va vona vanhu lava va tikarhataka va humelela. Vanhu lava va nga na mabindzu va nga etleriki, va yaka hala ni hala ku tikarhatela ku ndlandlamuka ka mabindzu ma vona swi fanele swi va na nkucetelo eka vanhu lava loko rixile va ngo tshama va khondla mavoko va hlalela. Xivuriso lexi xi kucetela vanhu ku va va titirhela va nga lolohi va nga voni onge ku va munhu a kuma swilo swa risima a swi koteki.

71. Xivuriso: I ntamu wa mhisi.

Nhlamuselo: I munhu wa matimba lamakulu.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Ntamu wa mhisi → matimba lamakulu

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Ntamu wa mhisi eka xitikoxihlovo xo sungula wu pananisiwa na matimba lamakulu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Mhisi yi tikumela swakudya endzhaku ka ku hlota nkarhi wo leha, swi tano na le ka vutomi bya munhu u kuma leswi a swi tsakelaka endzhaku ka ku tikarhata.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Dyondzo ya xivuriso lexi i ya leswaku vanhu va fanele va tirha hi matimba swinene ku tlula vanhu van'wana loko va lava ku va swilo swa kahle ni ku humelela evuton'wini. Loko munhu a lava ntirho wa kahle lowu hakelaka mali yo tala ku tlula van'wana u swi kota ntsena hi ku hitekela tidyondzo ta yena hi ku hlaya vusiku na nhlikanhi. Va kuceteleka ku tirha hi ku tikarhata leswaku va fikelela ku navela ka vona va tshika ku va na mavondzo eka lava va tiendlelaka swa xiyimo xa le henhla va humelela.

72. Xivuriso: Munhu loyi i mhisi.

Nhlamuselo: I munhu wo tirha a nga chavi nchumu. Manyana u tirha swo biha ni vusiku. Van'wana va ri: i muyivi.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

Munhu loyi i mhisi

→ munhu wo tirha a nga chavi nchumu

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Mhisi eka xitikoxihlovo xo sungula yi pananisiwa na munhu wo tirha ngopfu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Mhisi i xiharhi xo tihlotela swakudya ni vusiku loko swiharhi leswin'wana swa ha ba swingoro. Hikokwalaho munhu loyi a pananisiwaka na mhisi hi loyi a tirhaka a nga wisi a tirhela ndyangu wa yena ku kondza vanhu va ehleketa leswaku swilo leswi a nga na swona a nga va a swi kuma hi tindlela leto biha.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Xivuriso lexi xi dyondzisa vanhu ku va va tirha va va na swilo leswi swi nga solekiki leswaku swin'wana va nga va va ri karhi va swi kuma hi tindlela leto biha to tani hi ku

yiva na ku dlaya vanhu. Rifuwo leri voniwaka hi vanhu ri fanele ri tshembisa leswaku i ra swilo swa ntiyiso handle ka ku kankanisa. Eka xivuriso lexi vanhu va kuceteleka ku tirha ntirho lowu voniwaka hi mani na mani a wu fanelangi wu va wa vusiku vanhu va hlamarisiwa hi tinhundzu ta risima ni mixo leti nga tivekiki leswaku ti huma kwihi.

73. Xivuriso: Mhisi ya mikoka yimbirhi yi ta phatluka nyonga.

Nhlamuselo: Ku vuriwa munhu wo famba hi tindlela timbirhi, yo biha ni yo lulama, a swi endleki.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Mhisi	→ Munhu
Ya mikoka yimbirhi	→ tindlela timbirhi, yo bihani yo saseka
Yi ta phatluka nyonga	→ a swi endleki

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula mhisi yi pananisiwa na munhu eka xitikoxihlovo xo sungula. Mikoka yimbirhi eka xitikoxihlovo xo sungula yi pananisiwa na tindlela timbirhi to hambana eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi, ku nga ndlela leyinene na ndlela leyo biha. Mhisi yo famba tindlela timbirhi yi pananisiwa na munhu wo endla swilo swimbirhi swo hambana ku nga leswinene na leswo biha hi nkarhi wu ri wun'we. Eka xitikoxihlovo xa vunharhu *yi ta phatluka nyonga*, hi leswaku a swi koteki mitirho yi ri yimbirhi a yi nga humeleli, swi nga endleka ku humelela wun'we kumbe hinkwayo yi nga humeleli hikuva munhu a nga ka a nga nyiki mitirho leyi nkarhi wo ringana kumbe swilaveko leswi nga fanela eka mitirho leyi. Xiharhi kumbe munhu loko o kala a phatluka nyonga swi komba leswaku a nga ka a nga swi koti ku hanya hi nyonga yin'we.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vanhu va dyondza leswaku a swi koteki ku endla kumbe ku tirha swilo swimbirhi swo hambana hi nkarhi wun'we swi humelela. Ntirho wun'wana wu ta humelela kambe lowun'wana a wu nga humeleli. Xivuriso lexi xi tisa nkucetelo erixakeni ra Vatsonga ku va hanya hi ndlela yin'we leyo lulama va nga hanyi hi vuxisi. Vanhu vo fana na vafundhisi lava na nhlikani va hanyaka vutomi lebyi tikombaka byi lulamile eka mahlo ya munhu un'wana na un'wana kambe na vusiku loko vanhu va etelele va ngungumela va ya etin'angeni. Mahanyelo mo tano ma hetelela hi ku hangalaka ma tiviwa hi munhu un'wana na un'wana, hikokwalaho ma fanele ku papalatiwa.

Mhaka leyi boxiweke laha henhla yi seketeriwa hi Mbangu (2010:02) loko a ku: *“You cannot chase two antelopes at once” developed when African people found they could only capture one animal at a time because if they tried to focus on more than one, the animals they hunt would all get away*”. Hi nga vula leswaku maendlelo lama yo tirha nchumu wun'we a ya le ka Vatsonga ntsena kambe ya kona na le ka tinxaka tin'wana ta kwala Afrika. Leswi swi seketeriwa hi Mbangu (2010:02) loko a ku: *“This practical wisdom of tackling one thing at a time applies to people all over the world not just those chasing after wildlife*”. Mhaka ya Mbangu (2010) u yisa emahlweni loko a ku: *“You cannot do two jobs at the same time; neither of them will be done properly*”.

Vanhu van'wana lava va tirhaka eka Ndzawulo ya Xiphorisa lava ninhlikani va tirhaka hi ku tshembiwa hi vaakatiko kasi loko ri perile hi vona va tinghenisaka eka timhaka ta vugevenga leswi endlaka leswaku loko va onheriwa va ya mangala mhaka ya kona yi helela emoyeni. Leswi swi paluxeka loko va hela hi ku khomiwa va heleriwa hi ntirho. Timhaka leti boxiwaka hi Mbangu (2010:02) swi seketeriwa hi Mathumba loko a ku: *“ it is not possible to do two things properly at the same time*”. Xivuriso lexi xi tshikilela mhaka ya leswaku a swi koteki ku tirha mitirho yo tala hi nkarhi wun'we u ri munhu un'we. Swi nga endleka ku humelela ntirho wun'we kumbe munhu a tsandzeka eka yona hinkwayo.

3.3.2.2. Nkongomelo wa rifu

Rifu i ku hela ka vutomi bya munhu kumbe xiharhi.

74. Xivuriso: Mhisi yi tlakule tshuri.

Nhlamuselo 1: Swi vula rifu.

Nhlamuselo 2: Khamba ri yivile.

Nhlamuselo 3: Swi vula rifu

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Mhisi → ndlala/rifu/khamba

Yi tlakule tshuri → yi fikile/ri fikile

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Mhisi eka xitikoxihlovo xo sungula yi pananisiwa na ndlala kumbe rifu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Rifu kumbe ndlala kumbe khamba swi pananisiwa na mhisi yi endlaka migingiriko ya yona yo tala nivusiku loko swiharhi leswin'wana swi etlele. Eka xitikoxihlovo xa vumbirhi ku tlakuriwa ka tshuri swi pananisiwa na ku fika ka ndlala eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi, naswona tshuri ri yimela swakudya hiukuva mapa lama swekaka vuswa ma gayiwa kumbe ku siriwa hi tshuri. Loko tshuri ri tlakuriwile kumbe ku yiviwa swi kombisa leswaku a ku nga ha dyiwi vanhu va ta sika hi ndlala. Khamba na ndlala swi tala ku ta nivusiku loko vanhu va nga ehleketanga nchumu loko va tiwiserile kumbe ku etlela. Rifu loko ri fika vanhu vo hlamala hi mahungu ka ha ri mixo leswaku ri humelerile na vusiku, swi tano na khamba a ri swi koti ku ta mi yivela ninhlikani kambe ri ta exikarhi ka vusiku hi nkarhi lowu vurhongo byi

nandzihaka. Vanhu va sala va lemuka leswaku khamba a ri tile nimixo loko va pfuka va kuma leswaku swin'wana a swi tshamisekanga kumbe swi yiviwile.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Ntirho na dyondzo leyi paluxiwaka hi xivuriso lexi hi leswaku loko rifu ri fikile emutini ku hava loyi a nga swi cincaka handle ka ku va vanhu va swi amukela. Xi na nkucetelo hikuva xi hlohlotela Vatsonga erixakeni leswaku va nga tivavisi loko va tshuka va hlangana na rifu na ku ehleketa hi rona. Vanhu va fanele va amukela loko ku tshuka ku va na ndlala etikweni hikuva ku hava munhu loyi a swi tivaka leswaku yi ta va kona rini. Hambileswi thekinoloji eka vutomi bya namuntlha yi kotaka ku hlahluva na leti ta ha taka. Mathumba (1988:34) u seketela mhaka leyi hi ndlela leyi: “*famine has befallen the country or death has strike*”. Ku hava munhu loyi a swi tivaka leswaku u ta lova rini, xaka ra yena ri ta lova rini. Swi tano na khombo a ri tiveki leswaku ri ta humelela rini, khombo ro tanihi hi ra movha, ku khukhuriwa hi ndhambi no weriwa hi swilo leswi nga koxaka vutomi. Xivuriso lexi xi tlhela xi va na nkucetelo wa leswaku vanhu va nga tivavisi ngopfu loko va tshuka va ngheneriwe hi khamba ri va yivela hikuva a ku na loyi a swi tivaka leswaku ri ta fika rini.

75. Xivuriso: Mhisi yi onga ni vusiku.

Nhlamuselo 1: Swi vula rifu.

Nhlamuselo 2: Muyivi u ta u nga n'wi voni.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

Mhisi

→ muyivi

Yi onga ni vusiku

→ u ta ni vusiku/ u ta u nga n'wi voni

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Mhisi eka xitikoxihlovo xo sungula yi pananisiwa na muyivi eka xitikoxikongomisiwa xo sungula, *yi onga ni vusiku* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi yi pananisiwa na muyivi loyi a taka ni vusiku eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Mhisi tanihi xiharhi lexi talaka ku hlota swinene no endla migingiriko ya yona ni vusiku yi pananisiwa na khamba hikuva a ri swi koti ku yiva ninhlikanhi ri yiva loko vanhu va etelele ni vusiku. Ku onga i ku endla xilo hi ku dodela swi nga tikombi kahle leswaku u lava ku endla vubihi kumbe vuxisi leswaku vanhu va nga lemuki maendlelo lama ya vubihi. Rifu tani hi muyivi ri ta nivusiku naswona ri onga kunene kutani ri vutla bya gama mi nga ehleketanga nchumu.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Hi ntumbuluko vusiku bya chavisa naswona vanhu vo tala va endla swilo leswo biha loko vanhu va wisile mikarhalo ya siku va etelele va nga twi no vona nchumu. Vafundhisi van'wana na varhangeri va tikereke na vanhu lava swi nga hleketeleriwiki va ngungumela na vusiku va ya etin'angeni. Vavanuna lava fambaka va faya mindyangu ya vanhu ngopfu loko vinyi va miti va tirhela ekule va tala ku ya etlele kona na vusiku leswaku va nga voniwi hi vana na vanhu van'wana. Makhamba ma masiku lawa va nyandlamela kunene na vusiku loko vanhu va ri exikarhi ka vurhongo, va fika va hiselela na mirhi leswaku vinyi va muti va khomiwa swinene hi vurhongo va ta kota ku yiva hinkwaswo leswi va swi lavaka. Hikokwalaho vanhu va kuceteleka ku tiyingisela loko va etelele leswaku loko va phaphama va pfa va rhendzeleka na muti ku xiya loko ku nga ri na makhamba na ku va va xuxa swinene. Hi ntumbuluko rifu ri tala ku humelela na vusiki kasi mavabyi na wona ma tala ku tshikilela nivusiku. Timhaka hinkwato leti boxiweke ti endla leswaku vanhu va kuceteleka ku chava vusiku hikokwalaho ka leswi byi nga na vubihi byo tala.

3.3.2.3. Nkongomelo wa ndzalo

76. Xivuriso: Mhisi yi kume rhambu.

Nhlamuselo: Munhu wa xisiwana, wo tsonana, u kumile xanchumu; kutani wa tsaka a tidzunisa hi xona.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Mhisi	→ munhu wa xisiwana
Yi kume rhambu	→ u kumile xanchumu

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Mhisi eka xitikoxihlovo xo sungula yi pananisiwa na munhu wa xisiwana eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Munhu wa xisiwana hi loyi a pfumalaka swakudya naswona a nga na nchumu xo tihanyisa u hanya hi ku kombela no pfuniwa hi vanhu van'wana. Munhu wa xisiwana swa endleka a ri hava na ko tumbeta nhloko kumbe nkumba wo funengela, swilo hinkwaswo leswi a nga na swona ku hava lexi a nga lo tiendlela yena n'wini. Eka xitikoxihlovo xa vumbirhi *yi kume rhambu* yi pananisiwa na *kumile xanchumu* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Munhu wa xisiwana loko a kumile xanchumu, ku nga va swakudya, swambalo na swin'wana swa nkoka wa rivala hi vusiwana bya yena hi nkarhi wolowo. Munhu wa xisiwana loko a kumile xanchumu u tlanga hi xona, a xi tirhisa hi ndlela yo ka yi nga ri kahle a rivala mundzuku leswaku loko a kota ku hlayisa leswi a swi kumeke a ta kota ku tihanyisa ku ya emahlweni.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Dyondzo leyikulu ya xivuriso lexi i ya leswaku vanhu lava va nga kula va hluphekile va nga ri na nchumu loko se va humelerile va bombisela van'wana hi leswi va swi kumeke va rivala xiyimo xa vona xa le kusunguleni. Kambe loko se swi kumile rifuwo a swa ha tsundzuki vanhu lava va swi pfuneke. I xitsundzuxo eka vavasati lava humaka evuswetini va tikumaka va tekiwile lomu ku nga na swilo hinkwaswo leswi a va swi pfumala ku swi hlayisa no pfuna van'wana handle ka ku bombisa hikuva vutomi bya jika. Xiyimo xi nga kumeke xi cinca hi ku copeta ka tihlo vukati byi fa kutani a tlhelela ekaya laha ka ha riki evusiwaneni. Hi xivuriso lexi Vatsonga va kuceteleka eka mhaka ya leswaku loko va kumile leswinene leswi a va nga ri na swona ekusunguleni va nga kholeli no xanisa vanhu van'wana. Vanhu vo tala loko va kula va ri swisiwana loko se va tirha no kuma rifuwo va cinca eka leswi a va hanyisa swona, munhu a nga fanelangi ku cinciwa hi xiyimo.

3.3.2.4. Nkongomelo wa vutlhari

Vutlhari i vutivi byo kota ku tshula kumbe ku endla swo karhi ku tlula vanhu van'wana lava mi tshamaka swin'we, lava mihanyaka no tirha swin'we.

77. Xivuriso: Tlharihela xa ku fa ingi i mhisi.

Nhlamuselo: Swi vula wo felela mali.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Mhisi → wo felela

Tlharihela xa ku fa → mali

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihovo xo sungula na xitikoxikongomisiwa xo sungula ku pananisiwa munhu wo felela eka nchumu wo karhi lowu a wu endlaka na mhisi leyi felelaka eka leswi yi swi endlaka. *Xa ku fa* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi xi pananisiwa na mali eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Munhu loyi a tlharihelaka xa ku fa hi loyi a tikarhataka entirhweni wa yena leswaku a ta kuma mali leyi nga ta n'wi hanyisa no kota ku endla hinkwaswo leswi a swi tsakelaka . Swi tano na mhisi yi kota ku kuma swakudya leswi yi swi tsakelaka endzhaku ka ku hlotla nkarhi lowo leha swinene leswi panananisiwaka na ku tikarhata.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Loko munhu a fanele a kuma mali yo tala u fanele ku tirha hi matimba ku tlula vanhu van'wana. Loko a ri na mabidzu u fanele a ya hala ni hala a tirha a nga wisi ni ku ka a nga etleri hi kona a nga ta fuma swinene. Eka xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga vanhu va kuceteleka ku tikarhata na ku tirha hi matimba ku va va fikelela swilo hinkwaswo leswi va tsakelaka ku va na swona eka vutomi bya siku rin'wana na rin'wana. Xivuriso lexi xi na nkucetelo lowukulu eka vanhu lava va nga na mabindzu ku va va gingirika swinene vusiku na nhlekani va twisisa mhaka ya leswaku mabindzu ma vona ma nga ka ma nga kuli no famba kahle loko vona vin'yi va nga swi chivirikeli.

Vadyondzi na vona va kuceteleka ku hitekela tidyondzo ta vona eka xivuriso lexi leswaku loko va kota ku fikelela milorho ya vumundzuku bya vona. Vadyondzi lavotala namuntlha va lahlekeriwile hi mundzuku bya vona hikokwalaho ka ku honisa vadyondzisi va vona xikan'we na vanhu lavakulu eka vona lava va nga na ntokoto wa vutomi. Xivuriso lexi xi tlhela xi va nkucetelo eka munhu un'wana na un'wana leswaku loko a lava ku kuma mali na hinkwaswo swa risima u fanele ku tikarhatela swona.

78. Xivuriso: Xihlahla xo khwela xi fohliwa hi mhisi.

Nhlamuselo: Rhambu ro xurhisa ri tiviwa hi n'wini.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Xihlahla	→ rhambu
Xo khwela	→ ro xurhisa
Xi fohliwa hi mhisi	→ ri tiviwa hi n'wini

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xihlahla eka xitikoxihlovo xo sungula xi pananisiwa na rhambu leri salaka loko ku dyiwile nyama eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Kasi *xo khwela* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi xi pananisiwa na rhambu ro xurhisa eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. *Xi fohliwa* hi *mhisi* eka xitikoxihlovo xa vunharhu xi pananisiwa na *tiviwa hi n'wini* eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Swakudya leswi xurhisaka mhisi swi tiviwa hi yo mhisi endzhaku ka loko yi hlotile yi kuma swakudya swo hambanahambana swi endla leswaku yi tiva leswi yi tsakisaka. Munhu na yena swi tano leswi swi tsakisaka mbilu ya yena hi tiviwa hi yena n'wini vanhu van'wana a va koti ku n'wi hlawulela kumbe ku n'wi tshikisa leswi a swi tsakelaka hambiloko vona va vona swi nga ri swinene.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Nkoka wa xivuriso lexi i ku tirha ku dyondzisa vanhu leswaku leswi swi tsakisaka munhu swi tiviwa hi mbilu ya yena mi nga ka mi nga swi koti ku n'wi hlawulela. Xivuriso lexi xa ha ri na nkucetelo lowu endlaka leswaku vanhu va nga soli vanhu van'wana loko va tiendlela swilo leswi va swi tivaka etimbilwini ta vona leswaku swi ta endlisa ku yini naswona swi ta helela kwihl. Leswi swi endla leswaku vanhu va hela hi ku twisisa leswaku munhu un'wana na un'wana u endla leswi a swi tsakelaka hi nkarhi wa yena. Vanhu va kota ku amukela ku navela ka vanhu van'wana hi ku languta eka xivuriso lexi.

79. Xivuriso: Xikhumba xa mhisi xa kala xa nghonyama a xi kali.

Nhlamuselo: Vutlhari bya kala, matimba a ma kali.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Xikhumba xa mhisi → Vutlhari

Xa kala → Pfumaleka

Xa nghonyama a xi kali → Pfumaleki

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xikhumba xa mhisi eka xitikoxihlovo xo sungula xi pananisiwa na vutlhari eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Xikhumba ku vuriwa dzovo ra mhisi loko yi dlayiwile kasi vutlhari ku vuriwa mano na vutivi lebyi munhu a nga na byona lebyi a tihanyisaka hi byona loko dyambu ri xile. *Kala* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi ku pananisiwa na ku pfumaleka ka nchumu kumbe swokarhi endhawini yo karhi eka xitikoxihlovo xa vumbirhi na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhiri. Xikhumba xa nghonyama a xi kali eka xitikoxihlovo xa vunharhu xi panisiwa na nchumu kumbe swilo leswi nga pfumalekiki laha ku nga na vanhu eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Nghonyama ku vuriwa nghala leyi nga na matimba swinene loko yi pimanisiwa na swiharhi swin'wana naswona loko yi lava swakudya yi tirhisa matimba lamakulu. Mhisi loko yi hlota kumbe ku tilavela swaku yi tirhisa ngopfu vutlhari ku nga ri matimba ku kotisa nghala/nghonyama. Hileswaku nchumu kumbe swilo leswi vanhu va nga swi kumaka endzhaku ka ku tirhisa matimba swi tele ngopfu ku tlula leswi va nga swi tirhiselaka vutlhari naswona mali yi yimela swilo hinkwaswo swa nkoka evuton'wini bya munhu.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vanhu lava va tirhisaka vutlhari loko va endla swilo kumbe ku ahlula timhaka a va talangi. Lava va nga tala hi lava va tirhisaka vuxisi, vukanganyisi na matimba. maendlelo ma muxaka lowu ma bihile swinene. Hi xivuriso lexi vanhu va kuceteleka ku va va tirhisa vutlhari loko va fanela va kuma swilo leswi swi nga swa nkoka eka vutomi bya siku rin'wana na rin'wana hikuva ku tirhisa matimba a swi vuyerisi nchumu. Vanhu vo tala lava va tirhisaka matimba ku kuma swilo a va yi helo na vutomi hikuva votala hi lava va tirhisa ndlela ya vugevenga va tirhisela vanhu matimba va va tekela swa vona hi nkanu. Endzhaku ka ku tirhisela vanhu nkanu va hela hi ku khomiwa va ya tshama ekhotsweni nkarhi wo leha hambu kuri vutomi bya vona hinkwabyo.

3.3.2.5. Nkongomelo wo rhangela no fuma vanhu

80. Xivuriso: Hosi yi fuwa timhisi ni tingwenya, ni swiharhi swo lulama.

Nhlamuselo: Hosi yi fuma vanhu vo biha ni vanhu vo lulama.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Hosi yi fuwa → hosi yi fuma

Timhisi → vanhu vo biha

Tingwenya → vanhu vo lulama

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula ku kombisiwa *hosi yi fuwa* leswi pananisiwaka na ku fuma vanhu etikweni ra yona eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Timhisi eka xitikoxihlovo xa vumbirhi ti pananisiwa na vanhu vo biha eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Kasi

tingwenya eka xitikoxihlovo xa vunharhu ti pananisiwa na vanhu vo lulama eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Mhisi yi tekiwa tanihi xiharhi xo biha hikokwalaho ka ntolovelo wa yona wo endla swilo na vusiku loko swiharhi leswin'wana swi etlele. Hi mikarhi yo tala ngwenya yi tekiwa ku ri xiharhi xa matimba swinene leswi vulaka leswaku xi nga pimanisiwa ni vanhu va matimba ni vutlhari. Hi marito man'wana etikweni ra hosi ku na vanhu va matimba ni vo tsana, vo tlhariha na lava vo pfumala vutlhari na lava endlaka leswinene na leswo biha.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vatsonga va dyondza leswaku va fanele va swi tiva leswaku etikweni rin'wana na rin'wana kumbe endhawini yin'wana na yin'wana ku na vanhu lava endlaka leswinene ni vanhu lava endlaka leswo biha. Leswo biha swi fanele swi papalatiwa ku encenyetiwa leswinene. Hi xivuriso lexi ku na ku kuceteleka ka tihosi na vaakatiko eka tindhau leti va fumaka no tshama eka tona. Tihosi ti kuceteleka ku hanyisana no tirhisana kahle na malandza ma tona hikuva xivuriso lexi xi va kucetela ku twisisa mhaka ya leswaku malandza ma yona ma na mahanyelo mo hambana. Hosi yi fuma swigevenga na vafundzhisi, swisiwana na swifumi, lava matimba na lavo tsana, lavo tlhariha ni lava vo ka va nga tlharihanga. Rixaka ra Vatsonga ri kuceteleka ku kota ku hanya na munhu un'wana na un'wana hambani u na mahanyelo ma muxaka wihi eka lama ma boxiweke. Vanhu va kuceteriwa ku amukela vanhu leswi va nga xiswona.

3.3.2.6. Nkongomelo wa vulolo

Vulolo i vupfumari bya khinkhi wo tirha hikokwalaho ko pfumala nkayivelo wo navela ku ya tirha ntirho lowu bohaka.

81. Xivuriso: Manyana a ni vurhongo bya mhisi.

Nhlamuselo: Manyana a etlela ngopfu; hambani u n'wi pfluxa, a nga hatlisi ku pfuka.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ Xitikoxikongomisiwa

Manyana

→ munhu wo etlela ngopfu

Vurhongo bya mhisi

→ a etlela ngopfu hambi a pfuxiwa a nga hatlisi ku pfuka

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula xi kombisa leswaku *Manyana* i munhu loyi a pananisiwaka na munhu wo rhandza vurhongo kumbe ku tshama a etlele ela xitikoxikongomisiwa xo sungula. Vurhongo bya mhisi eka xitikoxihlovo xa vumbirhi byi pananisiwa na munhu wo etlela ngopfu loyi hambiloko u n'wi dzudza evurhongweni a nge hatlisi a pfukile eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Hileswaku loko mhisi yi etlele swa nonohwa leswaku yi pfuka hikuva yi nga kala yi dlawa hi swiharhikulobye hkokwalaho ka vurhongo. Swi tano na munhu wo etlela ngopfu a nga kala a hundziwa hi swilo swa nkoka hikokwalaho ko etlela ngopfu naswona swi hetelela hi ku n'wi vangela vulolo.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Dyondzo ya xivuriso lexi i ya leswaku munhu wo rhandza ngopfu ku etlela u na vulolo a nge pfuki a ri na swilo swa risima evuton'wini, yena u to tshamela ku navela no kombela van'wana. Nkucetelo wa xona erixakeni ra Vatsonga i ku va hlohlotela ku va va tshika vulolo loko va fanele ku va na swilo swa risima eka vutomi bya siku rin'wana na rin'wana. Leswi swi seketeriwa hi leswi Vatsonga va swi tshahaka eku vulavuleni ka vona va ku: *Vurhongo a byi hakeli naswona hakelo ya byona i malanga*. Marito lama ma vile kona endzhaku ka loko vanhu lava va etlelaka ngopfu va sele va ha etlele loko van'wana va vindzukela ku ya eku tirheni vona va sala va ha etlele. Loko ku fika nkarhi

wa ntshovelo lavo etlela ngopfu va nga tshoveli nchumu kambe va navela lava va nga vindzukela eku tirheni.

3.3.2.7. Nkongomelo wa rirhandzu na vukati

82. Xivuriso: Mhisi a yi rivali mpfimba wa yona.

Nhlamuselo: Jaha ri fambela hakanyingi ku ya vona nhwana wa rona.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Mhisi	→ Jaha
A yi rivali	→ ri fambela hakanyingi
Mpfimba wa yona	→ ku ya vona nhwana wa rona

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Mhisi yi pananisiwa na jaha eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxikongomisiwa xo sungula. Eka xitikoxihlovo xa vumbirhi na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi ku pananisiwa *a yi rivali* na *hakanyingi* ku nga ku va jaha ri tshama ri ri karhi ri tsundzuka ri nga rivali leswi khumbaka rona. Eka xitikoxihlovo xa vunharhu na xitikoxikongomisiwa xa vunharhu ku pananisiwa *mpfimba wa yona* na *nhwana wa rona*. Mpfimba i ndlela yin'we leyi tshamelaka ku tirhisiwa hi mhisi loko yiya eku hloteni hikuva yi tiva leswaku swa boha yi ta kuma swakudya loko yi ya hlotela eka mathelo wolawo. Jaha tanihi mhisi loko ri kala ri kuma nhwana endhawini yo karhi ndlela ya rona yi vupfela kwale hikokwalaho ka leswi ntsako wa rona wu kumekaka eka ndhawu yoleyo.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Majaha ma dyondza leswaku laha ku nga na vanhwana va vona va fanele va tshama va ri karhi va ya kona kumbe ku jikajikela kona. Handle ka ku endla tano majaha man'wana va ta va kanganyisa. Nkucetelo wa xivuriso lexi eka majaha na vavanuna erixakeni ra Vatsonga i wa leswaku va nga fambeli kule na laha ku nga na varhandziwa va vona hikuva loko va nga endli tano va ta tekeriwa hi van'wana. Nkucetelo wun'wana i wo hlohlotela majaha na vavanuna ku endla timfanelo hinkwato eka varhandziwa va vona ku hlayisa rirhandzu ra vona hikuva loko vavanuna van'wana vo kala va tsakisa varhandziwa va vona va ta vona va nga ha pfuni nchumu kutani va va tshika. Xivuriso lexi xi tisa xitsundzuxo eka vavanuna na majaha lama va kumekaka no tirhela ekule na varhandziwa va vona leswaku va fanele mikarhi hinkwayo va tundza no vuya va ta pfuxela varhandziwa va vona nkarhi na nkarhi.

83. Xivuriso: Mhisi yi lume nhompfu ya n'waswingoro.

Nhlamuselo: Nhwana u tshembisiwile hi jaha leswaku ri ta n'wi vhakela, kasi a ra ha vonaki.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Mhisi	→ Jaha
Yi lume nhompfu	→ ku tshembisa
Ya n'waswongoro	→ Nhwana

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula hileswaku mhisi yi pananisiwa na jaha eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *Yi lume nhompfu* yi pananisiwa na ku tshembisa swin'wana swo saseka kumbe swa nkoka eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Eka

xitikoxihlovo xa vunharhu ku pananisiwa *n'waswingoro* na nhwana loyi a nga tshembisiwa swin'wana swa nkoka ku nga rirhandzu na vukati. Jaha ri tshembisile nhwana wa rona leswaku ri ta n'wi endzela kambe ri nga ha vonaki hi siku rero na masiku lama landzelaka leswi swi endlaka leswaku nhwana a tshama a languterile kambe jaha ri namba ri nyamalarisile sweswo.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vavanuna va dyondza leswaku swi bihile ku tshembisa wansati vukati kumbe ku rhandzana na yena kambe eku heteleleni u nga ha n'wi teki. Swi vangela makhombo naswona loko a ya teka wansati un'wana vukati bya kona a byi nga fambi kahle. Hi xivuriso lexi majaha na vavanuna va kuceteleka ku hunguta ku xisa vavasati leswaku va ta va teka va tlhela va nga ha va teki hikuva swi chela mabadi. Vavanuna na majaha va kuceteleka ku hanyisana kahle na varhandziwa va vona na ku va dyondza ku tiyisela swihoxo swa varhandziwa va vona ku nga ri ku lan'wa.

3.3.2.8. Nkongomelo wa nkateko

Nkateko i ku va na laki ro kuma swilo swo karhi leswi vanhu van'wana va nga swi kumiki.

84. Xivuriso: Thomo ra mhisi.

Nhlamuselo: Swi vuriwa eka munhu loyi a kumeke njombo leyikulu.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Thomo ra mhisi → njombo leyikulu

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxikongomisiwa xo sungula ku kombisiwa *thomo ra mhisi* leri pananisiwaka na njombo leyikulu. Thomo ra mhisi ku kongomisiwa eka nkateko lowukulu lowu vanhu va nga swi ehleketiki leswaku munhu wo karhi a nga hlangana na wona.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Xivuriso lexi i xa nkoka hikuva xi tirha ku dyondzisa vanhu leswaku loko va kumile ku kateka kumbe swilo swa kahle va fanele ku tsaka swinene naswona va fanele va tidunisa hi swona hikuva i mhaka leyi kalaka swinene. Xivuriso lexi xi na nkucetelo erixakeni wa ku va vanhu va khensa eka leswinene leswi va swi kumaka kwala ku fambeni ka vutomi ngopfu leswi vanhu van'wana va nga hava no swi pfumala. Nkucetelo wun'wana lowu paluxiwaka hi xivuriso lexi i wa leswaku vanhu va hlayisa swinene swilo swa nkoka leswi va swi kumaka kwala ku fambeni ka vutomi na ku tlhela va swi tirhisa na vanhu van'wana. Hileswaku loko vo tshuka va kuma rifuwo va fanele va nyikela swisiwana no pfuna lava sweleke hi swin'wana na swin'wana leswi va nga pfunaka ku ri ndlela yo khensa

3.4. Swivuriso swa swiharhi swa le nhoveni leswi dyaka swimilana na nyama

3.4.1. Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka mfenhe

3.4.1.1. Nkongomelo wo rhangela no fuma vanhu

85. Xivuriso: Mfenhe loko yi nantswile vulombe, a ya ha kandziyi ehansi.

Nhlamuselo 1: Loko munhu a vekiwe vuhosi, a nga ha pfumeri ku tsongahatiwa.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Mfenhe	→ Munhu
Loko yi natswile	→ a vekiwé
Vulombe	→ Vuhosi
A ya ha kandziyi ehansi	→ a nga ha ehleketi van'wana

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Mfenhe eka xitikoxihlovo xo sungula yi pananisiwa na munhu ntsena kumbe munhu wa xisiwana eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *Yi nantswile* ku kongomisiwa eka mfenhe leyi pananisiwaka na *kumile swin'wana* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Eka xitikoxihlovo lexi ku tlhela ku kombisiwa leswaku ku nantswa i ku twanyana ku nandziha ka swilo leswi u nyikiweke swi ri swintsongo. Xitikoxihlovo xa vunharhu na xa vumune vulombe lebyi pananisiwaka na vuhosi lebyi munhu a nyikiweke nkarhinyana leswaku a pfa a khomerile a nga ha pfumeriki leswaku byi tlheriseriwa eka vinyi va byona. Xisiwana loko xi kumile nchumu wa nkoka a xi pfumeri ku avelana na van'wana. Leswi swi paluxiwa swinene eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu na xitikoxikongomisiwa xa vumune leswaku loko xisiwana xi kuma swin'wana hambiloko swi lo tala njhani a xi ehleketi hi vanhu van'wana, xi tala ku rivala xiyimo xa xona.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vanhu na tihosi va dyondza leswaku vuhosi byi fanele byi nyikiwa lava byi nga va fanela hikuva loko se byi fanele ku tlheriseriwa kumbe ku ya eka vinyi va byona a va ha pfumeli ku chika exitulwini eka lava a va nyikiwile ku pfa va fambisa. Leswi swi humelela

ngopfu loko munhu loyi a nga faneriwa hi ku va hosi a ha ri ntsongo kutani ku hlawuriwa munhu lonkulunyana erixakeni ra kwala ku nga tswariwa hosi a pfa a fambisa tiko. Loko se nkarhi wu fikile leswaku loyi vuhosi byi nga bya yena a vekiwa ku va na nyimpi leyikulu yi hetelelaka hi ku ahluriwa etikhoto ta milawu. Tihosi ti kuceteleka ku ka ti nga lombisi vuhosi bya tona eka vanhu lava va nga riki va ngati ya vuhosi hikuva loko byi fanele byi tlheriseriwa eka vinyi va byona ku na tinyimpi letikulu swinene.

3.4.1.2. Nkongomelo wa vutlhari

86. Xivuriso: Mfenhe a yi tsandzi murhi.

Nhlamuselo: N'wana wo dyondza a nga tsandziwi hi nchumu

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Mfenhe → n'wana wo dyondza

A yi tsandzi → a nga tsandziwi

Murhi → hi nchumu

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula ku pananisiwa mfenhe na n'wana wo tiyimisela ku dyondza loyi a nga na vutlhari swinene eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Mfenhe leyi nga tsandziki murhi eka xitikoxihlovo xa vumbirhi na xa vunharhu yi pananisiwa na n'wana loyi a nga tsandziwiki hi nchumu hikokwalaho ka vutlhari lebyi a byi an'weke no byi kuma eku dyondzeni ka yena. Leswi swi pananisiwa na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi na xa vunharhu. Hileswaku loko n'wana a yingisela lava va n'wi dyondzisaka no n'wi

komba swihoxo u kula a ri na vutlhari na vutihlamuleri byo hlamarisa naswona u ta kota ku dyondzisa van'wana loko ku fika nkarhi wa vutihlamuleri bya yena.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Loko n'wana a dyondzile xikolo u kuma vutlhari na ntokoto leswi endlaka leswaku a nga tsandziwi hi nchumu evuton'wini. Vatswari va kuceteleka ku khutaza no letela vana va vona na ku va komba nkoka wa dyondzo leswaku wu nyika vutlhari. Vana va kuceteleka ku dyondza xikolo hikuva hi xona lexi nyikaka vutivi. Vana va kuceteleka eka mhaka ya leswaku va tiva leswaku loko va ri hava dyondzo va nga ka va nga ri fambisi tiko ra mundzuku naswona ku hava nchumu wihi kumbe wihi lowu va nga wu fikelelaka loko va nga ri na dyondzo.

3.4.1.3. Nkongomelo wa mahanyelo lamo biha

87. Xivuriso: Va hanya vutomi bya timfenhe.

Nhlamuselo: Va hanya vusopfeni lebyikulu.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Va hanya → vanhu va hanya

Vutomi bya timfenhe → vusopfeni lebyikulu

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Va hanya eka xitikoxihlovo i vanhu lava va pananisiwaka na mahanyelo ya vona eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Eka xitikoxihlovo xa vumbirhi na xitikoxikongomisiwa

xa vumbirhi ku paluxiwa vanhu lava hanyaka vutomi bya vona ku fana na timfenhe. mahanyelo ya vanhu loko ya kala ya pananisiwa na mahanyelo ya timfenhe hileswaku vutomi bya vona byi bihile swinene, va hanya hi ku endla swilo leswi khomisaka tingana leswi nga amukelekiki evanhwini.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Lexi i xivuriso lexi xi tirhaka ku tshinya no tsundzuxa vanhu leswaku va nga hanyi evusopfeni va fanele va hundzuka eka mikhuva ya vona leyo tanihi ku va vatswari va endla vugangu emahlweni ka vana va vona. Leswi swi ta na nkucetelo wa leswaku vana na vona loko va kula va endla tano ku ri hava loyi a nga ta va tsundzuxa hambu ku ri vatswari va vona. Hi xivuriso lexi Vatsonga va tlhela va kuceteleka ku hanya vutomi bya kahle erixakeni lebyi byi nga ta va xikombiso lexinene eka vanhu van'wana ni vana va vona.

3.4.1.4. Nkongomelo wa vukungundzwana

88. Xivuriso: Va banana hi rhambu ra mfenhe.

Nhlamuselo: Va nyikana xilo hi vuxaka.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Va banana → va nyikana

Hi rhambu → Xilo

Ra mfenhe → hi vuxaka

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Va banana ku kongomisiwa eka vanhu eka xitikoxihlovo xo sungula lava pananisiwaka na ku nyikana eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Eka xitikoxihlovo xa vumbirhi ku kongomisiwa eka vanhu lava va nyikanaka swilo leswi yimeriwaka hi *xilo* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi ku nga swilo swo karhi leswi nga yimeriwaka hi mitirho kumbe michumu yo karhi ya nkoka kumbe leyi vuyerisaka. *Mfenhe* eka xitikoxihlovo xa vunharhu yi pananisiwa na vanhu eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Switikoswihlovo na switikoswikongomisiwa leswi swi paluxa mhaka ya leswaku vanhu lava nga varhangeri kumbe va nga na matimba eka swin'wana loko ku ri na swilo kumbe mitirho leyi faneleke ku averiwa vanhu a va swi endli hi ndlela leyi nga fanela. Ku endliwa mhaka ya vukungundzwana ku nyikiwava vanghana na maxaka hambiloko va nga fikeleli swilaveko swo kuma michumu yoleyo.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vanhu va fanele va dyondza leswaku loko ku ri na michumu leyi faneleke ku nyikiwa vanhu vo tala a swi fanelangi leswaku va nyikana hi ku tivana kumbe vuxaka. Xivuriso lexi xi kucetela tihosi, varhangeri na vafambisi va swin'wana ku khoma vanhu lava va va fambisaka no va rhangela ku ringana. Ku na mikarhi leyi mfumo wu tiselaka miganga nhluvuko wo tani hi ku akela vanhu lava va nga swela tiyindlu, swihambukelo na ku phakela swakudya. Kambe ematshan'wini yo va swilo leswi boxiweke swi endleriwa no phakela lava nga fanela swi kumeka swi endleriwa vanhu lava nga pfumariki kumbe swi endleriwa no averiwa maxaka ya vona. Mikarhi yin'wana vanhu lava va nga fanela ku endleriwa leswi faneleke swi avile va hela va nga swi kumanga hi ku va varhangeri na vafambisi va swona va avelanile mali leyi a yi fanele yi swi tirha.

3.4.1.5. Nkongomelo wa tinyimpi

89. Xivuriso: Mfenhe loko yi dyuharile, a ya ha titshembi.

Nhlamuselo: Munhu loko a dyuharile, a nga ha ri na matimba.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Mfenhe	→ munhu
Loko yi dyuharile	→ loko a dyuharile
A ya ha titshebi	→ a nga ha ri na matimba

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Mfenhe loko yi duharile eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxihlovo xa vumbirhi yi pananisiwa na munhu loko a dyuharile eka xitikoxikongomisiwa xo sungula na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. *A ya ha titshebi* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi ku kongomisiwa eka mfenhe yo dyuhala leyi nga ha titshebiki eka matimba ma yona ku fana na loko yi nga si dyuhala. Leswi swi pananisiwa na munhu loyi a nga kula a nga dyuhala loyi a nga ha riki na matimba ku fana na loko a hi ri muntshwa loyi a kotaka ku tigingirikela no tilwela eka tinyimpi leti a hlanganaka na tona. Loko mfenhe yi dyuharile a yi ha ri na matimba yo enela yo hlota no tilwela eka swiharhi leswin'wana naswona yi chava timfenhe leta ha riki na matimba. Swi tano na le ka munhu a nga ha swi koti ku tikukumuxa hambiloko khale ka yena a a chaviwa hi vanhu wa titsongahata hi ku chava ku karhatiwa.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Leswi xivuriso lexi xi tirhaka swona i ku dyondzisa vanhu leswaku loko munhu a dyuharile a nga ha ri na matimba ku fana na loko a ha ri muntshwa naswona a nga ha titshebi. Vanhu lava va nga dyuhala va kuceteleka ku hanyisana kahle na vanhu lava va tshamaka na vona ngopfu lavantsongo hikuva ku na swo tala leswi loko munhu se

dyuharile a nga ha swi kotiki ku swi endla hi yexe kambe a fanele ku rhumisa lavantsongo. Thwala (2016:24) u seketela mhaka leyi hi ndlela leyi: *“This proverb means that the young are more vigorous and energetic than the old and, therefore capable of achieving much more activities than the old ones”*.

Hi nga vula leswaku vanhu votala loko va dyuharile a va ha swi koti ku chayela mimovha, a va ha swi koti ku famba mpfhuka wo leha, a va ha swi koti ku rima. Xin’wana na xin’wana va fanele ku rhuma kunene naswona swin’wana ku va va swi fikelela va fanele va hakela mali eka lava va faneleke ku va pfuna. Hi marito man’wana vanhu loko va ha tirha va fanele ku tihlengelletela xuma lexi va nga ta tihanyisa hi xona no hakela lava va nga ta va pfuna eka migingiriko leyi vona va nga ta ka va nga ha koti ku yi fikelela.

3.4.1.6. Nkongomelo wa mmahanyelo lamo biha

90. Xivuriso: Mfenhe yi titseme nkolo hi ku tekelela.

Nhlamuselo: U nga encenyeti swilo swo ka u nga swi tivi.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Mfenhe	→ munhu
Yi titseme nkolo	→ swilo swo ka u nga swi tivi
Hi ku tekelela	→ u nga encenyeti

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Mfenhe eka xitikoxihlovo xo sungula yi pananisiwa na munhu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *Yi titseme nkolo* ku kongomisiwa eka mfenhe eka xitikoxihlovo xa vumbirhi

leswi pananisiwaka na swilo leswi munhu a nga swi tiviki kumbe a nga riki na ntokoto eka swona eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. *Ku tekelela* swi pananisiwa na ku encenyeta eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. switikoswihlovo leswi na switikoswikongomisiwa leswi swi paluxa mhaka ya leswaku munhu a nga fanelangi ku encenyeta mikhuva kumbe ku tekelela mahanyelo lama u nga ma tiviki hikuva swi nga ku ngenisa ekhomyeni. Loyi a encenyetaka mikhuva ya van'wana kumbe leyi a nga yi tolovelangiki u humeleriwa hi swilo swo biha kambe lava va nga swi tolovela a va ha voni vubihi bya swona.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Mhakankulu leyi dyondziwaka eka xivuriso lexi i ya leswaku munhu a nga fanelangi ku encenyeta swiendlo kumbe mahanyelo lamo biha hikuva swi ta n'wi ngenisa ekhomyeni. Hi xivuriso lexi vanhu va kuceteleka ku fambela ekule na vanhu lava hanyelaka ku onha swa vanhu na makhamba hi ku chava ku helela ejele na ku tikuma va vavisiswile hambi ku ri ku dlawa loko va ri eku yiveni. Xivuriso lexi xi tlhela xi kucetela ku va vanhu va enela hi leswi va nga na swona hikuva loko swi nga ri tano va nga hetelela hi ku yiva no teriwa hi mavondzo.

3.4.1.7. Nkongomelo wa dyandza

Dyandza i ku pfumaleka ka mpfula ni swakudya etikweni kutani ku va na ndlala leyikulu leyi vangiwaka hi mumu kutani vanhu va sika swinene. Leswi swi nga humelela malembe mambirhi kumbe ku tlula.

91. Xivuriso: Khongorokoxo marhambu ya mfenhe.

Nhlamuselo: I rito ro kongoma ndlala leyikulu.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Khongorokoxo	→ i rito ro kongoma
Marhambu ya mfenhe	→ ndlala leyikulu

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Khongorokoxo eka xitikoxihlovo xo sungula swi kongomisiwa eka marito kumbe rito ro kongomisa mhaka yo karhi eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Marhambu ya mfenhe ya pananisiwa na ndlala leyikulu eka xitikoxihlovo xa vumbirhi na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Marhambu ya mfenhe ya tiyile swinene naswona ya teka malembe yo tala swinene ma nga si bola, ndlala loko yi kala yi pananisiwa na marhambu lava swi kombisa leswaku i yikulu swinene.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Mahungu ya nkoka ya xivuriso lexi i ku komba no dyondzisa mavulavulelo ma ndhavuko lama kombisaka leswaku ku na ndlala naswona ku ta ndlala leyikulu etikweni. Vanhu va kuceteleka ku tihlengeletela swakudya leswi va nga ta kota ku tihanyisa hi swona loko hi nkarhi na malembe ma ndlala.

3.4.1.8. Nkongomelo wa dyondzo

92. Xivuriso: Timfenhe ti hlekana makovo.

Nhlamuselo: Hi loko munhu a hleka un'wana hi timhaka leti a nga na tona na yena.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Timfenhe	→ munhu/vanhu
Ti hlekana	→ a hleka van'wana
Makovo	→ hi timhaka leti anga na tona

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Timfenhe eka xitikoxihlovo xo sungula ti pananisiwa na vanhu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Xitikoxihlovo xa vumbirhi na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi swi paluxa timfenhe leti hlekana makovo na vanhu lava va hlekanaka eka swiendlo swa vona leswo biha kumbe timhaka leti na yena a nga na tona. Hi ntiyiso timfenhe ti na makovo na magomo mo leya swinene. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Thwala (2016:25) loko a ku: *“The baboons laugh at each other’s foreheads. It is generally known that baboons have protruding foreheads”*. Leswi swi pananisiwa na xitikoxihlovo xa vunharhu na xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Munhu u tala ku ka a nga tivoni xihoxo xa yena hambiloko van'wana va n'wi kombisa leswaku u na xihoxo, kambe wa swi kota ku vona xihoxo xolexo eka van'wana.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixikeni ra Vatsonga

Vanhu va fanele va dyondza leswaku a swi fanelangi ku hleka vanhu van'wana eka swihoxo leswi na vona va nga na swona. Xivuriso lexi xi kucetela vanhu erixikeni leswaku loko va ri na swiendlo swo fana va fanele va amukelana ku nga ri ku hlekana, ku hlekulana no solana swi kala swi voniwa hi vanhu van'wana. Thwala (2016:25) u seketela mhaka leyi hi ndlela leyi: *“A baboon which laughs at the forehead of another baboons is unaware that its own forehead is the same as that of the other one”*. Xivuriso

lexi xi tiyisisa swinene leswaku munhu a nga fanelangi a hleka swihoxo leswi a swi vonaka eka munhu un'wana ku ri ku na yena swihoxo swoleswo u na swona hambiloko vanhu van'wana va nga n'wi hlekululi no vula swin'wana hi swona.

Nkucetelo wun'wana wa xivuriso lexi i wa ku va munhu un'wana na un'wana a amukela leswi a nga xiswona na leswi un'wana a nga xiswona ku nga ri na ku sandzana na ku kombetelana swihoxo.

93. Xivuriso: Nsinya wo oma a wu tshami mfenhe.

Nhlamuselo: Swo kala nkoka a swi laveki eka munhu.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Nsinya wo oma → swo kala nkoka

A wu tshami → a swi laveki

Mfenhe → eka munhu

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Nsinya wo oma eka xitikoxihlovo xo sungula a wa ha pfuni nchumu hikuva a wa ha ri na ndzhuti kumbe ku sirhelela vanhu eka moya. Nsinya wo oma wu pananisiwa na swilo swin'wana na swin'wana swo kala kumbe ku pfumala nkoka eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *A wu tshami* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi i nsinya wo oma lowu nga pfuniki nchumu lowu pananisiwaka na swilo leswi swi nga riki na nkoka leswi nga ha lavekiki. Mfenhe eka xitikoxihlovo xa vunharhu yi pananisiwa na munhu. Hileswaku loko nsinya wu omile mfenhe a yi swi koti ku tshama eka wona hikuva yi tirhisa marhavi ya wona na ndzhuti. Swi tano na le ka munhu loko swilo swi nga ha ri na nkoka a swa ha laveki swo fanela ku cukumetiwa.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vanhu va fanele va dyondza ku hlayisa swilo hikuva swi nga tshuka swi laveka leswaku swi tirha eka nkarhi lowu wa ha taka. Xivuriso lexi xi na nkucetelo erixakeni ra Vatsonga ku va vanhu va tiantswisa no tiendlela swilo swa nkoka eka vutomi bya siku rin'wana na rin'wana. Nkucetelo wun'wana i wa leswaku vanhu va tinghenisa eka leswinene swi nga ta va pfuna evuton'wi ku nga ri leswi nga pfuniki nchumu.

3.4.2. Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka kondlo

3.4.2.1. Nkongomelo wa vuxaka

Vuxaka i ritswalano leri hlanganisiwaka hi tinyimba, swi nga tlhela swi vuriwa xinghana xa le ngatini.

94. Xivuriso: Ku ni kondlo ra ku wonga byanyini.

Nhlamuselo: Ku na munhu la pfilunganyisaka timbilu emhakeni. Naswona: U nga tshuki u twa lava lavaka ku hi hambanyisa. A hi twananeni, hi ya mahlweni.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Ku ni kondlo	→ ku na munhu
Ra ku wonga	→ la pfilunganyisaka timbilu
Byanyini	→ emhakeni

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Kondlo ri pananisiwa na munhu eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxikongomisiwa xo sungula. Kondlo i xiharhi xo tlhariha swinene loko ri luma munhu swa endleka a nga swi twi kumbe ku swi lemuka leswaku u lumiwa hi xanchumu hikuva endzahku ka ku luma ri tlhela ri pfurhetela leswaku munhu a nga twi ku vava. Eka xitikoxihlovo xa vumbirhi kondlo ra ku onga ri pananisiwa na munhu loyi a pfilunganyisaka timbilu ta vanhu. Munhu loyi u vulavula swo biha ni swo saseka eka vanhu ku fikela laha swi nga ha twisiekiki leswaku leswinene hi swihi. Xitikoxihlovo xa vunharhu xi pananisa ebyanyini na le timhakeni eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Munhu loyi a hanyaka vutomi byo fana ni bya kondlo u fanele ku papalatiwa hikuva u holovisa vanhu no va hambukisa etindleleni ta vona letinene.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Dyondzo ya xivuriso lexi i ya leswaku vanhu va nga titoloveti ku tshama na munhu wo holovisa vanhu van'wana hikuva va ta tshama va nga ri na kurhula. Hi xivuriso lexi vanhu va kuceteleka ku ka va yingiseli timhaka to biha na ta mavunwa leti ti nga ta va hambanyisa na maxaka, vanghana na varhandziwa va vona. Ku tlhela ku va na nkucetelo wo kondletela vun'we na ntirhisano eka vaakelani, varhandzani, vatirhikulobye maxaka na vanghana.

95. Xivuriso: I kondlo ro tshama nkambanini.

Nhlamuselo: Swi vuriwa ku cumbuta swa vuxaka ni ndyangu swi nga hangalasiwi handle. Loko u dlaya kondlo, kambana wu fayeka.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Kondlo ro tshama → swa vuxaka na ndyangu

Nkambanini

→ swi nga hangalasiwi handle

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Kondlo ro tshama eka xitikoxihlovo xo sungula ri pananisiwa na vuxaka bya vanhu va ndyangu wun'we eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Swilo leswi swi nga enkambanini leswi yimeriwaka hi *nkambanini* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi swi paluxa swilo leswi swi nga hlengeletwa leswi swi nga fanelangiki ku hangalasiwa. Leswi swi pananisiwaka eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi, hileswaku timhaka kumbe swihundla swa/ta ndyangu kumbe leti ti nga khoma ndyangu a swi fanelangi ku hangalasiwa. Swi fanele swi hlayisiwa ku fana na leswi hlengeletweke kumbe ku vekiwa enkambanini.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Swihundla swa ndyangu kumbe muti a swi fanelangi ku hangalasiwa swi tiviwa hi munhu un'wana na un'wana. Vatsonga ninamuntlha va ha languta eka xivuriso lexi ku va kuceteleka ku hlayisa timhaka leti khumbaka miti ya vona leswaku ti nga humi moya ti tiviwa hi mani na mani. Hileswaku xivuriso lexi xi kondletela ku va vanhu va hlayisa swihundla swa muti.

96. Xivuriso: Ximanga na kondlo swi nge tshami ndhawu yin'we.

Nhlamuselo: Mi nge koti ku tshamisana wanuna na wansati endlwini yin'we ku nga humeleli nchumu.

Xigego

Xitikoxihlovo

Xitikoxikongomisiwa

Ximanga

→ wanuna

Kondlo	→ wansati
Swi nge tshami	→ ku tshamisana
Ndhawu yin'we	→ endlwini yin'we

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxihlovo xa vumbirhi ku pananisiwa ximanga na wanuna. Kasi kondlo ri pananisiwa na wansati eka xitikoxikongomisiwa xo sungula na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Ku va ximanga na kondlo swi nga taka swi nga koteki ku va swi tshamisana leswi boxiwaka eka xitikoxihlovo xa vunharhu xi ri karhi xi pananisiwa na xitikoxikongomisiwa xa vunharhu, swi paluxa leswaku ximanga na kondlo i valala lavakulu. Swi nga ka swi nga koteki ku tshama endhawini yin'we ku ya hi *ndhawu yin'we* eka xitikoxihlovo xa vumune leyi pananisiwaka na *endlwini yin'we* eka xitikoxikongomisiwa xa vumune. Ximanga loko xi vona kondlo xa ri hlongorisa hikuva i xakudya xa rona, kasi na kondlo loko ri vona ximanga ra tsutsuma hi ku chava ku dlawa. Wansati na wanuna loko va nga rhandzani a va fanelangi ku etlela endhawini yin'we swa yila va nga tshuka va kanganyiseka va endla vuoswi.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Wanuna na wansati lava nga tekanangiki va fanele ku hloniphana, a va fanelangi ku tshama endhawini yin'we hikuva va nga kanganyiseka. Hi xivuriso lexi vavanuna na vavasati va xiximana erixakeni ra Vatsonga. Vavasati va kuceteleka ku ka va nga hungasi laha vavanuna va hungasaka kona hikuva va nga tolovelana ngopfu ku fikela laha va rhandzanaka na vavasati vo ka va nga ri va vona. Xivuriso xi tlhela xi va na nkucetelo wo va vanhu erixakeni ra vatsonga leswaku loko vanhu va ri valala a ku nge pfuki ku ri na ku tirhisana, hikokwalaho ku fanele ku papalatiwa mhaka ya vulala.

97. Xivuriso: Vanhu i makondlo ku dyanana.

Nhlamuselo: Ku vuriwa rixaka leri vengana, ri hlevana ku kota leswi endliwaka hi hina hi lumbetanaka.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Vanhu	→ Rixaka
I makondlo	→ leri vengana
Ku dyanana	→ ri hlevana ku kota leswi endliwaka hi hina hi lumbetana

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Vanhu lava pananisiwaka na makondlo eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxihlovo xa vumbirhi va pananisiwa na rixaka leri vengana eka xitikoxikongomisiwa xo sungula na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Ku dyanana eka xitikoxihlovo xa vunharhu ku pananisiwa na ku hlevana ka vanhu eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Makondlo lama dyananaka ma pananisiwa na vanhu lava nga rhandzaniki lava hanyaka hi ku hlevana na ku lumbetana leswo biha. Swi bihile swinene loko maxaka kumbe vanhu lava tshamaka swin'we va nga hanyisani kahle, kambe va hanya hi ku holovisana no vavisana.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vanhu va rixaka rin'we va fanele va dyondza ku hlayisana, a va fanelangi va tshama hi ku holova kumbe ku hlevana. Xivuriso lexi xi tisa nkucetelo wa ku va vanhu va rhandzana erixakeni ra Vatsonga va tshika ku hanya hi ku vengana no lumbetana leswo

biha loko dyambu ri xile. Xi tlhela xi va nkucetelo wo va vanhu va twissisa mhaka ya leswaku vanhu va nga ka va nga tshami endhawini yin'we loko va nga kumani no tirhisana.

3.4.2.2. Nkongomelo wa mahanyelo lamo biha

98. Xivuriso: I malumela ya kondlo ya ku ta ri pfurheta kumbe kondlo ri luma ri pfurheta.

Nhlamuselo 1: Hi loko munhu a vulavula marito yo nandziha ni yo vavisa hi nkarhi wun'we.

Nhlamuselo 2: Munhu la vavisaka a ri karhi a sasa hi ririmi.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

I malumela

→ Mavulavulelo

Ya kondlo

→ ya munhu

Ri luma ri pfurheta

→ marito yo nandziha ni yo vavisa hi nkarhi wun'we

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Malumela ya kondlo eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxihlovo xa vumbirhi ya pananisiwa na mavulavulelo ya munhu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Kondlo loko ri luma munhu ri luma ri tlhela ri pfurheta ku ri ndlela yo horisa leswaku loyi a lumiwaka a nga swi twi leswaku u le ku lumiweni. Swi tano na munhu wa mahanyelo lamo biha wa swi kota ku vula mhaka hi ku tirhisa marito lamo tsokombela ni yo vavisa hi nkarhi wun'we. Leswi swi tiyisisiwa hi

xitikoxihlovo xa vunharhu na xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Maendlelo ya muxaka lowu ma endliwa hi munhu loyi a ku vavisaka hi ndlela yo vula marito mo nadzhiha kambe loko u ma gayela u swi lemuka leswaku i marito yo vavisa mbilu. Mikarhi yin'wana a nga vula swilo a ri karhi a hlekelela leswaku swi nga tikombi leswaku u vula marito yo tika kumbe a vulavula hi ndlela ya misavu kasi marito ma yena ma tele vuxungu.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Munhu wa mahanyelo yo holovisa vanhu no vavisa timbilu ta van'wana hi marito u fanele ku tshinyiwa leswaku a tshika mahanyelo wolawo. Hi xivuriso lexi vanhu va kuceteleka ku hanyisana kahle na vanhu lava va tshamaka na vona va tshika leswo hanya hi ku hembelana no lumbetana. Vanhu va fanele va titoloveta ku vulavula leswa khale na vanhu van'wana. Xivuriso lexi xi tlhela xi va na nkucetelo erixakeni ra Vatsonga leswaku va fanele va va na vuxiyaxiya eka vanhu va vuxisi.

99. Xivuriso: U nga teki kondlo u hoxa enguleni ya timanga.

Nhlamuselo: U nga teki mubihi u n'wi yisa ka leswo biha, swi nga ta n'wi engetela, tani hi kondlo loko ri yisiwa timangeni, ri ta tiphina.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
U nga teki kondlo	→ u nga teki mubihi
U hoxa enguleni	→ u n'wi yisa
Ya timanga	→ eka leswo biha

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

U nga teki kondlo eka xitikoxihlovo xo sungula swi pananisiwa na *u nga teki mubihi* eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Kondlo ri pananisiwa na mubihi ku nga munhu loyi a endlaka swilo swo biha swo ka swi nga amukeleki no khomisa tingana. Xitikoxihlovo xa vumbirhi na xitikoxihlovo xa vunharhu swi paluxa leswaku ku hoxa enguleni ya timanga swi fana na ku yisa munhu eka leswo biha leswi a swi tsakelaka kumbe leswi a nga swi tolovela. Leswi swi endla leswaku a nga hundzuki eka mikhuva ya yena, ematshan'wini yo va a hundzuka o nyanya na ku yisa emahlweni. Hileswaku kondlo ri rhandza timanga swinene, hikokwalaho ka sweswo loko ro tshikiwa endzeni ka ngula leyi nga tala hi timanga ri nga ka ri nga tshiki ku tidya hikuva kwalaho ri va ri nga ri ku yiveni kambe ri yo nyikiwa tona ximfumo.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Mhaka leyi andlariwaka hi xivuriso lexi i ya leswaku munhu a nga fanelangi ku yisiwa eka ndhawu leyi swi nga ta n'wi olovela ku endla leswo biha leswi nga ta nyanyisa vubihi bya yena. Hi xivuriso lexi Vatsonga va kuceteleka ku ka va nga nyiki vanhu ku fambisa swiyenge leswi swi nga ta va onhela emintirhweni. Munhu wo yiva ngopfu mali, munhu wo rhandza ngopfu mali na munhu wo ka nga tlherisi mali loko a lombile a nga fanelangi ku nyikiwa ntirho wo khoma mali na lowu a faneleke a tirha hi mali, ku fana na loko munhu a tirha laha a nga ta hakerisa mali. Xivuriso lexi xi tlhela xi va na nkucetelo erixakeni wa ku hambanyisa munhu na leswi swi nga ta n'wi ngenisa ekhombyeni, ku nga ku yisa nala eka nala wa yena.

100. Xivuriso: Kondlo mafela ta tolweni.

Nhlamuselo: Munhu a dlawa, a riha nandzu lowu a nga wu endla namuntlha ni lowu a nga wu endla masiku man'wana.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Kondlo	→ munhu a dlawa
Ma fela	→ a rihela
Ta tolweni	→ nandzu lowu a nga wu endla namuntlha ni lowu a nga wu endla masiku man'wana

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula xi kombisa kondlo leri pananisiwaka na munhu loyi a dlawaka eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *Ma fela* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi swi pananisiwa na ku va munhu loyi a dlawaka a dlawela ku va a riha milandzu ya yena leyo tala eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. *Ta tolweni* eka xitikoxihlovo xa vunharhu ku kongomisiwa eka nandzu lowu loyi a dlawaka a nga wu endla namuntlha ni nandzu kumbe milandzu leyi a nga yi endla nkarhi lowu nga hundza kumbe hi masiku man'wana a ri karhi a laviwa kambe a nga kumeki. Leswi swi pananisiwa na xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Hileswaku loko munhu a tolovele ku endla milandzu vanhu va ri karhi va n'wi tshika eka mikarhi ni masiku laman'wana siku leri va hlundzukaka va n'wi kuma va namba va n'wi dlaya a va ha n'wi tsetseleli.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vatsonga va dyondza eka xivuriso lexi leswaku munhu loyi a nga tshama a endla milandzu a swi olovi leswaku a yimeleleriwa loko a endla milandzu yin'wana. Hi xivuriso lexi vanhu erixakeni ra Vatsonga va kuceteleka ku ka va nga yisi emahlweni ku onhela vanhu hi leswi va nga tshama va va onhela swona. Xivuriso lexi xi tlhela xi va na nkucetelo wa leswaku vanhu va tiva leswaku xidyoho xin'wana na xin'wana xi na hakelo

ya xona. Munhu a nga va a tshame a dyoha nandzu wun'wana khale loko a tikuma a endlile nandzu wun'wana u hakela na lowa khale. Swi tano eka swigevenga leswi khomiwaka swi kumeka swi hehliwa na ku kuma xigwevo xa nandzu hi wun'we wun'we ku ya hi milandzu ya kona.

3.4.2.3. Nkongomelo wa mitirho

101. Xivuriso: Makondlo manyingi a ma ceri ncele.

Nhlamuselo: Loko vanhu vo tala va tirha ntirho wun'we, a swi yi emahlweni.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Makondlo	→ Vanhu
Manyingi	→ vo tala
A ma ceri	→ a va tirhi
Ncele	→ ntirho wun'we

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Makondlo ma pananisiwa na vanhu kasi makondlo manyingi ma pananisiwa na vanhu vo tala eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxihlovo xa vumbirhi swi pananisiwa na xitikoxikongomisiwa xo sungula na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. *A ma ceri* na *ncele* swi kongomisa eka makondlo lama swi nga kotekiki leswaku ma cela ncele wun'we loko ma tele. Leswi swi pananisiwa na vatirhi vo tala lava swi nga kotekiki leswaku va tirha ntirho wun'we hinkwavo hi nkarhi wun'we. Leswi swi paluxiwa hi xitikoxihlovo xa vunharhu na xitikoxihlovo xa vumune loko swi pananisiwa na xitikoxikongomisiwa xa vunharhu na xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Vanhu vo tala loko va tirha ntirho

wun'we a wu yi emahlweni swi tluriwa hi loko ntirho wa kona wu tirhiwa hi vanhu vantsongo kumbe munhu wun'we. Leswi va swi endla hikokwalaho ka leswi na loko loyi a va nyikeke ntirho o lava ku tiva lava va tirheki swi ga ta ka swi nga olovi ku va va kombana.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Hi ku languta xivuriso vanhu va dyondza leswaku ntirho wuntsongo a swi laveki leswaku wu tirhiwa hi vanhu vo tala hikuva a wu nga fambi kumbe ku hela. Nkucetelo wa xivuriso lexi i wa leswaku a swi fanelangi ku va ntirho lowu faneleke ku tirhiwa hi munhu un'we wu tirhiwa hi vanhu va khume hukuva a wu nga heli. Vatirhi va wona va ta vona wu ri wu tsanana kutani va koka milenge no phikizana hi mabulu ntirho wu hela wu nga tirhiwanga no fika emakumu. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Mathumba loko a ku: “ *too many cooks spoil*”. Hileswaku loko vanhu va tele va nga kwetlembetana leswi swi nga endlaka leswaku ntirho wu nga boxeketi no humelela. Swi tlhela swi seketeriwa hi mhaka ya leswaku a swi koteki leswaku vanhu vo tala va sweka poto rin'we, loko swi nga tshuka swi va tano swakudya swa kona swi nge nandzihi hikuva un'wana na un'wana u ta lava ku kombisa vuswikoti bya yena.

3.4.2.4. Nkongomelo wa swakudya na swakunwa

Swakudya na swakunwa ku kongomisiwa eka hinkwaswo leswi dyiwaka na leswi nwiwaka kunene, ku nga va vuswa na nyama, tinamuneti, madeleke, byalwa na swin'wana.

102. Xivuriso: Makondlo ma hanyisiwe hi tinsinga ta vayeni.

Nhlamuselo: Loko n'wini wa muti o hanyisiwa hi timbuva ta vaendzi hi nkarhi wa ndlala, a swi bihanga.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Makondlo	→ n'wini wa muti
Ma hanyisiwe	→ a hanyisiwa
Hi tisinga ta vayeni	→ hi timbuva ta vaendzi hi nkarhi wa ndlala

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxihlovo xa vumbirhi ku kombisiwa makondlo lama pananisiwaka na n'wini wa muti loyi a nga hanyisiwa kumbe ku kuma swilo leswi a nga ri na swona hi nkarhi wolowo. Leswi swi pananisiwa na leswi nga eka xitikoxikongomisiwa xo sungula na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhirhi. Tisinga ta vayeni eka xitikoxihlovo xa vunharhu ti pananisiwa na timbuva ta vaendzi hi nkarhi wa ndlala. Timbuva ku vuriwa swakudya leswi va ka swi khomiwile kumbe ku longiwa hi vayeni va longela lomu va endzelaka kona leswaku va nga fiki va karhatiwa hi ndlala hikuva swi nga endleka lomu va endzelaka kona ku ri hava swakudya swo ringana. Lava va endzeriwaka va kateka hi ku endzeriwa hi vayeni hikuva va kumeka va ri na swakudya leswi eku hetelelni va swi dyaka va tiphina hi swona tanihileswi a va ri ku sikeneni. Leswi swi endla leswaku vayeni va rhandziwa no khensiwa swinene erixakeni ra Vatsonga.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Xivuriso lexi xi tirha ku dyondzisa vanhu erixakeni leswaku a swi bihangi leswaku loko vayeni va tshuka va endzile emutini va kuma ku ri na ndlala va hanyisa vinyi va muti lowu va nga endzela eka wona. Xivuriso lexi xi na nkucetelo erixakeni ra Vatsonga ku

va va rhandza no tsakela vayeni hi ku tiva leswaku va ta dya swakudya swo hambanahambana leswi taka swi longiwile hi vayeni.

3.4.2.5. Nkongomelo wa swivilelo

Swivilelo ku kongomisiwa eka swirilo leswi munhu kumbe vanhu va vilelaka hi swona naswona swi ri karhi swi va vavisa timbilu no va vangela mabibi ya mbilu.

103. Xivuriso: Ku fela kondlo.

Nhlamuselo: Ku pfuna munhu u nga anakanya leswo ku ku ringa.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

Ku fela

→ ku pfuna munhu

Kondlo

→ u nga anakanya leswo ku ku ringa

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula *ku fela* swi pananisiwa na ku pfuna munhu hi swo karhi leswi swi n'wi tsandzaka kumbe ku nyika swilo leswi a nga riki na swona eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Eka xitikoxihlovo xa vumbirhi ku pananisiwa kondlo na munhu loyi u nga swi ehleketiki leswaku ku va u n'wi pfuna swi ta tlhela swi dlayisa wena kumbe a vona leswi u nga n'wi pfuna hi swona swi nga ri na nkoka ku fana wena u n'wi pfuneke. Swi pananisiwa na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi, hileswaku a va talanga vanhu lava loko u va pfunile va khensaka, vo tala a va khensi va vona onge a swo boha leswaku u va pfuna. Mahanyelo yo tano ya bihile swinene.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vanhu vo tala loko va pfuniwile a swi talangi leswaku va khensa vanhu lava va va pfuneke loko swilo se swi fambela kahle. Xivuriso lexi xi na nkucetelo erixakeni ra Vatsonga eka ku titoloveta ku tekela enhlokweni vanhu lava va va pfuneke ku ololoxa swiphiqo leswi va hlanganaka na swona. Nkucetelo wun'wana wa xivuriso i wa ku va vanhu va tivonela eka vanhu lava va va pfuneke hikuva van'wana loko va pfuniwile va hetelela hi ku ngenisa ekhombiyeni.

104. Xivuriso: Loko ximanga xi nga ri kona makondlo ma sala ma tlulatlula.

Nhlamuselo: Hosi loko yi sukile malandza a ma tirhi nchumu.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Ximanga	→ hosi
Xi nga ri kona	→ loko yi sukile
Makondlo	→ malandza
Ma sala ma tlulatlula	→ a ma tirhi nchumu

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula xi kombisa ximanga lexi pananisiwaka na hosi, murhangeri, mutswari na mufambisi wa swin'wana eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Kasi *xi nga ri kona* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi i ximanga lexi sukeke xi pananisiwa na hosi, murhangeri leyi nga ri ki kona hi nkarhi wolowo. Ximanga na kondlo i swiharhi leswi swi chavanaka swinene, kondlo a ri tshuneli laha ku nga na ximanga hikuva ri chava ku dlawa. Malandza ma xixima hosi swinene, loko yi ri kona ma tilondla swinene. Leswi swi paluxiwa hi xitikoxihlovo xa vunharhu na xa vumune leswi pananisiwaka na xitikoxihlovo xa vunharhu na vumune. Switikoswihlovo leswi na switikoswikongomisiwa swa kona swi

paluxa leswaku loko ximanga xi nga ri kona makondlo ma fambafamba hinkwako ma nga chavi nchumu. Kasi na hosi loko yi yile kun'wana malandza ma wisa. Varhangeri loko va nga ri kona mitirho yi sala yi nga fambi kahle hikuva vatrhi va sala va nga tirhi, kasi na vana loko va vona vatswari va nga ri kona ekusuhi va sala va endla xin'wana na xin'wana lexi va xi lavaka.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Ntirho wa xivuriso lexi i ku tirha ku tsundzuxa varhangeri leswaku loko va tshuka va sukile va swi tiva leswaku vatrhi va sala va koka milenge na ku ka va nga yisi mitirho ya vona emahlweni. Xi dyondzisa na tihosi leswaku loko ti tshuka ti fambile ku ya ematikweni man'wana ku ya khoma tihlengeletano a va fanelangi leswaku va ya tshama masiku mo tala hikuva va nga kuma swilo swa tiko swi onhakile. Vatswari va kuma xitsundzuxo eka xivuriso lexi xa leswaku va tshama va vekile tihlo eka vana va vona mikarhi hinkwayo. Vafambisi va mabindzu va dyondza ku tshama no kumeka laha ku nga na mabindzu ya vona hikuva loko va nga endli tano vatrhi va ta onhetela swilo no yiva swilo hambu ku ri ku yiva mali kutani mabindzu ma wa.

Vatswari va vana va kuceteleka ku famba na vana va vona loko va tshuka va ya tirhela ekule hikuva loko va sala va ri voxo va sala va hanya vutomi byo huma endleleni. Lava va xisati va tinghenelerisa eka timhaka ta rirhandzu va hetelela hi ku biha emirini kasi lava va xinuna va tinghenisa eka mhaka ya mabyalwa na swidzidziharisi xikan'we na vukhamba bya mitlawa. Varhangeri va swikolo va kuceteleka ku tshama eswikolweni va nga hambi va ku va ya etihleneletanwini hikuva vadyondzisi lava nga hansi ka vona va sala va nga tirhi hi ku tshembeka kutani swikolo swi wa na vana va feyila.

3.5 Nkatsakanyo na mikumisiso

Ndzima leyi yi langutanile na swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka swiharhi swa le nhoveni hi xikongomelo xo humesela ehandle mavonelo ya vutomi na mikhuva ya

Vatsonga. Ku langutiwile xivuriso, nhlamuselo ya xona, kutani xi xopaxopiwa ku suka eka xitikoxihlovo ku ya eka xitikoxikongomisiwa, ku tlhela ku kaneriwa nkoka na nkucetelo lowu xivuriso xi nga na wona erixakeni ra Vatsonga. Swivuriso leswi a swi tlhela swi xopaxopiwa ehansi ka mikongomelo yo hambanahambana ya vutomi erixakeni ra Vatsonga. Mikongomelo leyi ku xopaxopiweke swivuriso ehansi ka yona i ya mitirho, makhombo, swiyila, vun'wini, dyondzo, tinyimpi, nxaniseko, ndzalo, mahanyelo lamo biha, nhlonipho, milandzu na maahlulelo ya yona, vukungundzwana, sola, makurisele ya vana, rirhandzu na vukati, xikhohlwakholwana, vusiwana, ku rhangela no fuma vanhu, rifu, vutlhari, vulolo, nkateko, dyandza, vuxaka, swakudya na swakunwa na swivilelo.

Eka swivuriso leswi xopaxopiweke ku kumekile leswaku hambiloko tinhlamuselo ta swona ti nga fani leswi hetisekeke, naswona swi nga tshuriwangi ku suka eka swiharhi swo fana; swi nga weli ehansi ka mikongomelo yo fana, mitirho na mikucetelo ya swona swa yelana swi tlhela swi va na vuxaka swinene. Ku kumekile leswaku tinhlamuselo ta swivuriso swin'wana to hambananyana swintsongo leswi loko munhu o ka a nga swi xiyaxiyangi hi vurhon'wana a nga ta ka a nga koti ku lemuka ku hambana ka swona.

Ku kumekile leswaku swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka ndlopfu hi swona swi nga tala ngopfu eka ndzima leyi swi tlhela swi va na mikongomelo yo tala. Leswi swi paluxa mhaka ya leswaku ku na swilo swo tala leswi Vatsonga va kumaka nkucetelo lowu humaka eka ndlopfu kutani va antswisa mavonelo ya vutomi xikan'we na mahanyelo ya vona ya siku rin'wana na rin'wana. Ku kumisisiwile leswaku vukulu na mahanyelo ya ndlopfu swi vonaka swi ri swilo swa nkoka swinene leswi Vatsonga va hanyaka va ri karhi va xiyaxiya eka swona kutani va swi encenyeta, va hanya hi swona na ku va antswisa vutomi bya vona. Ku kumekile leswaku hi xivumbeko xa ndlopfu xa ku va yi kurile ku hundza swiharhi swo tala Vatsonga va xi fambelanisa na ntirho wo tala kumbe wu kulukumba lowu swi nga kotekiki ku va munhu a wu tirha a ri yexe. Ntirho wo tanihi nkosi, ku rima nsimu, ku aka yindlu na swin'wana a swi koteki ku va swi tirhiwa hi munhu un'we kambe swi lava vanhu vo tala va tirha hi ku pfunana no siyerisana leswaku va hatla va wu heta. Ku tlhela ku kumeka leswaku Vatsonga va twisisa mhaka ya leswaku munhu hambani a tiveka a ri wa matimba mikarhi yin'wana a nga tsandzeka ku

fikelela swin'wana a ri yexe loko a nga tirhisani na vanhu van'wani. Hi marito man'wana, a hi matimba ngopfu lama lavekaka eka ku humelela ka munhu na ntirho wo karhi, kambe i ntirhisano lowu nga endlaka leswaku vanhu va humelela ni ku boxeketa eka ntirho wo tika. Mhaka leyi yi paluxiwa kahle hi xivuriso xa *i ndlopfu ya hina hinkwerhu*, ku kula ka ndlopfu swi tlhela swi va xikombiso xa leswaku hambiloko yo dlayiwa, nyama ya yona yi nga ka yi nga hetivi hi munhu un'we ntsena hikuva yi ta va yi tele ngopfu kutani yi fanele ku averiwa vanhu vo tala leswaku yi hela.

Nakambe eka ndlopfu ku kumisisiwile na leswaku Vatsonga va xiyisisile nxakwa wa yona wu nga wona matimba ma yona hikuva wu tirha swilo swo tala swo tanihi ku wisa mirhi, ku nwa mati, ku khoma na swin'wana. Hikokwalaho ka sweswo tihosi, varhangeri na munhu un'wana na u'wana ku kumisisiwile leswaku ninamuntlha va ha kuceteriwa no landzelela leswi xivuriso xa *ndlopfu i nxakwa* xi hlamuselaka swona. Hileswaku a swi koteki ku va hosi yi nga tirha swilo swa tiko hi yoxe mumba yi ri yoxe kambe yi fanele ku tirhisana na malandza ma yona.

Hambileswi eka ndzima leyi ku ngo va na xivuriso xin'we ntsena xa mhala, ku kumisisiwile leswaku xivuriso lexi xi na nkucetelo lowukulu hikuva ninamuntlha xa ha tirhisiwa ku va vanhu va hatla va tiva no vona mahanyelo ya vatswari lama nga riki lamanene. Leswi swi paluxiwa ngopfu hi mahanyelo ya vana, ngopfungopfu loko vana va nga ri na mahanyelo lamanene, swi namba swi va xikombiso xa leswaku *ko va ku tlula ka mhala ku nga letela n'wana wa le ndzeni*. Xivuriso lexi xi tshama xi ri karhi xi tirhisiwa hikuva mahanyelo ya vana ya tshama ya ri karhi ya xiyaxiyiwa siku na siku, hikokwalaho ka sweswo ku kumiwile leswaku xi tshama xi ri na nkucetelo erixakeni ra Vatsonga. Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka mangwa a swi talangi swo va swimbirhi ntsena, kambe ku kumekile leswaku swi tshama swi ri karhi swi tirhisiwa hikuva swi wela ehansi ka mikongomelo leyi fambelanaka na ku sola mahanyelo lamo biha lama hanyiwaka siku na siku.

Mhunti hi xin'wana xa swiharhi swa le nhoveni lexi ku nga kumisisiwa leswaku ku tshuriwile swivuriso swo tala leswi ringanaka khumetsevu naswona ku na mikongomelo yo tala eka swona. Leswi swi paluxa leswaku Vatsonga va dyondza swo tala no

kuceteriwa hi swin'wana eka yona. Hambiswiritano eka swivuriso leswi swa makumenharhu a swi tshami swi ri karhi swi tihrisiwa siku na siku kambe swi kona leswi swi tirhisiwaka ngopfu. Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka mhunti leswi swi tirhisiwaka ngopfu hi leswi welaka ehansi ka mikongomelo yo sola na leswi khumbaka milandzu ni maahlulelo ya yona, ku nga swivuriso swa *mhunti yo tlulatlula mangulwe wa yi siya, mhunti va yi ba ya ha ri na mahika. Loko u ri ni vulongeta, yi sukele, mhunti va yi bela endhawini, i mhunti yo fela etinyaweni, amhunti yo chucha yi phasiwa hi lisinga na mhunti yo fambela emasin'wini yi andza ku phasiwa.*

Ku kumisisiwile leswaku Vatsonga loko va vona no anakanya mhisi va kuceteleka ku va va tirha nchumu wun'wana ni wun'wana hi matimba no tikarhata, hikokwalaho va rhandza ku tirhisa xivuriso xa: *ntamu wa mhisi i ku hlota*. Swiharhi swo tanihi mpfundla na kondlo hambiloko swi ri leswintsongo swinene ku kumisisiwile leswaku ku na swivuriso swo tala leswi Vatsonga va kumaka mikuctelo eka swona. Leswi swi paluxa mhaka ya leswaku xiharhi xin'wana ni xin'wana xi tekiwa xi ri xa nkoka erixakeni ra Vatsonga, xi nga va xi ri lexikulu ku kotisa ndlopfu kumbe xi ri lexintsongo ku kotisa kondlo eka vona hinkwaswo swi na nkoka hikuva va dyondza swo tala eka swona leswi eku heteleleni swi antswisaka vutomi bya swona. Hileswaku ku kumisisiwile leswaku Vatsonga va na vuxiyaxiya eka xiharhi xin'wana ni xin'wana, va kuma mikucetelo eka xivumbeko, swiendlo na mahanyelo ya xiharhi xolexo kutani swi va pfuna ku antswisa vutomi bya vona bya siku rin'wana ni rin'wana.

Ehansi ka swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka swiharhi swa le nhoveni hi ku angarhela ku ri karhi ku nga langutiwi leswaku hi leswi dyaka swimilana ntsena, leswi dyaka swimilana na nyama kumbe leswi dyaka nyama ntsena. ku kumisisiwile leswaku mikongomelo leyi swi welaka ehansi ka yona i yo fambelana na mitirho, yin'wana yi fambelana na ku dyondzisa, yin'wana i yo tshinya vanhu ku va va papalata mahanyelo lamo biha kasi yin'wana yi pfuna ku ololoxa swiphiso eka milandzu ni maahlulelo ya yona. Leswi swi vangwiwa hikokwalaho ka leswi mikongomelo leyi yi khumbaka vutomi lebyi Vatsonga va hanyaka byona siku na siku.

NDZIMA YA 4

SWIVURISO LESWI TSHURIWEKE KU SUKA EKA SWIHARHI SWA LE KAYA (SWIFUWO)

4.1 Manghenelo

Eka ndzima leyi ku xopaxopiwa swivuriso leswi vulavulaka hi swiharhi swa le kaya (swifuwo) hi xikongomelo xo kombisa hilaha swi paluxaka hakona mavonelo ya vutomi na mikhuva ya Vatsonga. Ndzima leyi yi avanyisiwile hi swiyenge swiharhu. Xiyenge xo sungula hi lexi xi vulavulaka hi swivuriso swa swiharhi swa le kaya (swifuwo) leswi dyaka swimilana ntsena. Xiyenge xa vumbirhi xi kongomisa eka swivuriso swa swiharhi swa le kaya leswi dyaka nyama ntsena. Kasi xiyenge xa vunharhu xi kana hi swivuriso swa swiharhi swa le kaya leswi dyaka swimilana na nyama. Xiyenge xo sungula xi tlhela xi avanyisiwa hi swiyengentsongo swiharhu leswi landzelaka: Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka homu, mbuti na leswi tshuriweke ku suka eka huku. Xiyenge xa vumbirhi xi na xiyengentsongo xin'we xa swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka mbyana. Kasi xiyenge xa vunharhu xi tlhela xi avanyisiwiwa hi swiyengentsongo swimbirhi ku nga leswi: Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka nguluve na leswi tshuriweke ku suka eka ximanga.

Eka swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka homu ku xopaxopiwa swivuriso swa makumembirhi. Leswi tshuriweke ku suka eka mbuti ku xopaxopiwa nhungu. Swivuriso swo tshuriwa ku suka eka huku ku xopaxopiwa makumembirhimbirhi. Ku xopaxopiwa swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka mbyana swa makumenharhu. Eka swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka nguluve ku ta xopaxopiwa nkombo. Kasi leswi tshuriweke ku suka eka ximanga ku xopaxopiwa kaye. Nhlayo ya swivuriso leswi xopaxopiwaka eka ndzima leyi i 106 loko swi helerile.

Swivuriso leswi swi xopaxopiwaka eka xiyengentsongo xin'wana na xin'wana swi xopaxopiwa ku ya hilaha swi paluxaka hakona mikhuva na mavonelo ya vutomi ya Vatsonga ehansi ka mikongomelo yo hambanahambana ya vutomi yo tanihi rirhandzu

na vukati, vuvabyi na vutshunguri, rifu na swikhohlwakholwana swa rona, milandzu ni maahlulelo ya yona, mitirho, vusweti, ndzalo, vukhongeri, mavondzo, rivengo, vukungundzwana, madzolonga, dyondzo, vutlhari, makhombo, swihumelelo swa ntumbuluko, tinyimpi, makwanga, makuriselo ya vana, ndyangu/muti, ku rhangela no fuma vanhu, vulolo, vutikukumuxi, swakudya na swakunwa, ni swin'wana ni swin'wana.

4.2. Swivuriso swa swiharhi swa le kaya leswi dyaka swimilana ntsena

4.2.1. Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka homu

4.2.1.1. Nkongomelo wa madzolonga/timbholovo

Madzolonga i mpfilupfilu lowu vangiwa hi ku kwetlembetana eka swilo swo karhi kumbe ku vengana kutani ku hetelela ku va na nyimpi exikarhi ka vanhu volavo. Ku nga va ku ri nyimpi ya marito kumbe yo banana kunene hi mavoko na hi switlhavatlhavani.

105. Xivuriso: Tihomu exivaleni to gumulana.

Nhlamuselo: Vanhu va ndhawu yin'we va nga ka va nga tshiki ku tlokolana.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Tihomu	→ vanhu
Exivaleni	→ va ndhawu yin'we
To gumulana	→ va nga ka va nga tshiki ku tlokolana

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Tihomu eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxikongomisiwa xo sungula ti pananisiwa na vanhu. Exivaleni hi le ndlwini ya tihomu laha ku endliweke hi timhandzi to tiya leswaku ti nga humi hi ku olova ti huma ntsena loko ku susiwile timhandzi leti hingakayiwaka enyangweni. Xivala xi pananisiwa na yindlu kumbe ndyangu laha vanhu va yindlu yoleyo va tshamaka swin'we va kuma ku sirheleleka eka maxelo yo hambanahambana, ku wisa na ku etlela kona. Leswi swi paluxiwa hi xitikoxihlovo xa vumbirhi na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Xitikoxihlovo xo hetelela xi kombisa leswaku ku gumulana ka tihomu exivaleni swi pananisiwa na ku tlokolana ka vanhu endlwini yin'we kumbe endyangwini wun'we. Ku gumulana ka tihomu swi paluxa ku lwa ka tihomu endzeni ka xivala kasi ku tlokolana swi paluxa ku holova na ku banana ka vanhu lava tshamaka endhawini yin'we kumbe endyangwini wun'we.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Hi ku languta eka xivuriso lexi vanhu va kuma dyondzo ya leswaku a swi endleki leswaku vanhu lava va tshamaka muti wun'we na ndhawu yin'we va tshama va tsakile masiku hinkwawo ni mikarhi hinkwayo. Mikarhi yin'wana va holova na ku hambana hi marito ku kotisa tihomu leti ti gumulanaka loko ti ri etshangeni laha ti tshamaka kona masiku hinkwawo.

Wansati na wanuna lava akeke swin'we va kuceteleka ku hanya va ri karhi va tiva leswaku muti wun'wana na wun'wana tani hi le xivaleni xa tihomu ka hlanganiwa na swiphiko leswi swi nga ta va endla leswaku va pfa va hambana hi marito na mavonelo ya swilo. Swi fanerile leswaku va tshamisisa timhaka ta vona no tlhela va rivalelana va ri karhi va tiva leswaku ku hava ndyangu lowu nga ta tiya no kula loko ku ri hava swiphiko na ku pfa va gorombisana.

4.2.1.2. Nkongomelo wa ndyangu/muti

Ndyangu/muti i ndhawu leyi ku nga na tindlu to etlela eka tona laha ku tshamaka vatswari, vana na vanhu van'wana.

106. Xivuriso: Tihomu ta ka Sono ta godyana.

Nhlamuselo: Timhaka ta ndyangu.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Tihomu ta ka Sono → ta ndyangu

Ta godyana → timhaka

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxikongomisiwa xo sungula ku pananisiwa tihomu ta ka Sono na timhaka ta ndyangu. Hileswaku Sono yi yimela ndyangu wun'wana na wun'wana lowu nga na timhaka ta wona to karhi. *Ta godyana* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi ti pananisiwa na ku timhaka eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Ku godyana ka tihomu leswi pananisiwaka na ku lwa, ku holova na tlokolana ka vanhu lava hetelalaka hi ku banana no visana

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Nkoka wa xivuriso lexi i ku va Vatsonga va dyondza leswaku ndyangu wun'wana na wun'wana wu na timhaka ta wona leti ku holoveriwaka tona ti nga fanelangiki leswaku vanhu va le handle va nghenelela eka tona. Nkucetelo wa xivuriso lexi wu na vuxaka na ku nghenelelana na nkucetelo wa xivuriso lexi xa ha ku kaneriwaka laha henhla xa 105 hambileswi swi nga weriki ehansi ka mikongomelo yo fana. Nkucetelo wa xona

erixakeni i wa ku va hlohotela ku hanya va ri karhi va swi tiva leswaku a hi mikarhi hinkwayo swilo endyangwini swi nga ta tshama swi ri kahle. Wu kona nkarhi lowu vanhu va muti wun'we hambu ku ri nuna na nsati va nga ta pfa va tlokolana loko va nga kumi switshunxo eka swin'wana swa swiphiqo leswi va nga tshukaka va hlangana na swona.

Nkarhi lowu xivuriso lexi xi talaka ku tirhisiwa hi wona hi loko ku tengiwa timhaka ehubyeni na le kaya loko ku tshuka ku mangariwile nandzu. Wu kona nkarhi lowu vana va munhu va pfaka va holova hi xivona, wu kona nkarhi lowu vatswari va kumekaka va ri karhi va holova na vana va vona, wu kona nkarhi lowu vatirhikulobye ti pfaka ti gwabana no jamelana min'wala emitirhweni. Hikokwalaho, xivuriso lexi xi na matimba swinene eku ololoxeni ka swiphiqo swa muxaka wolowo na tinxaka ta timholovo tihi na tihi erixakeni.

107. Xivuriso: Tshanga ra tihomu a ri tiyi loko ku nga ri na tshanga ra marhole.

Nhlamuselo: Muti wo kala vana wa chavisa.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Tshanga ra tihomu → Muti

A ri tiyi → wa chavisa

Loko ku nga ri na marhole → wo kala vana

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Tshanga ra tihomu ku vuriwa xivala laha ku tshamaka tihomu ta xinuna na tihomu ta xisati na marhole. Marhole ku vuriwa vana va xinuna na vana va xisati va tihomu. Tshanga ra tihomu ri pananisiwa na muti lowu ku nga tatana, manana na vana va xisati na vana va xinuna eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxikongomisiwa xo sungula. Eka xitikoxihlovo xa vumbirhi na xitikoxihlovo xa vunharhu ku kombiswa leswaku tshanga ra

tihomu a ri tiyi loko ku nga ri na marhole. Leswi swi pananisiwa na ndyangu lowu chavisaka loko ku nga ri na vana eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi na xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Tshanga ra tihomu a ri kuli kumbe ku tala loko ku nga ri na marhole kasi na muti a wu tsakisi loko ku ri hava vana. Leswi swi endla leswaku vanhu va chava muti wolowo hi ku ka swi nga twisiseki leswaku swi nga va swi vangwiwa hi yini naswona muti lowu nga riki na vana a wu toloveleki.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Erixakeni ra Vatsonga va dyondza mhaka ya leswaku vana va na nkoka emutini wun'wana na wun'wana eka xivuriso lexi. Ku tinyungubyisa ka wanuna na wansati, ka nsati na nuna, ka vatswari ku le ka vana va vona hikuva va ta sala va yisa rixaka ra vona emahlweni loko se vona va hundzile emisaveni. Hileswaku vanhu va nga pfumala mali, switirhisiwa swihi na swihi swa nkoka evuton'wini kambe loko va ri na vana va titwa va hetisekile va nga ri na xiphiso. Leswi swi seketeriwa hi Mathumba (1988:151) loko a ku: *“ a family is not complete if there are no children”*

Hikokwalaho ka timhaka leti boxiweke laha henhla xivuriso lexi xi hlohlotella wansati na wanuna lava tekaneke leswaku va kuma vana vo tala hikuva muti a wu tekeriwi enhlokweni loko ku ri hava swihlangi naswona muti wu tiya hi vana. Ku va na vana swi tlhela swi pfuna vatswari ku kuma lava va nga ta va hlayisa loko se va nga ha koti ku titirhela loko se va kurile no dyuhala. Pinheiro (2014:04) u seketela leswi boxiweke laha henhla hi ndlela leyi:

“There is true happiness only where there are children. But children are not only a source of happiness. They are a great help to their parents. When parents become too old to provide for themselves, they pass into the care of their children and are provided for by them”.

Xivuriso lexi xi tlhela xi kucetela vavanuna na vavasati ku va va tirha swinene va hlayisa no kurisa vana va vona hi ndlela leyinene hi ku tiva leswaku vana va vona hi vona rifuwo ra vona xikan'we na rixaka ra mundzuku. Leswi swi seketeriwa hi Pinheiro

(2014:04) loko a boxa leswi: “*Thus children are the source of wealth to their parents and a valuable investment*”. Timhaka leti andlariweke laha henhla ti tiyisisa mhaka leyi humelelaka erixakeni ra Vatsonga tanihi leswi vana va salaka va yisa xivongo na ku ndlandlamuxa rixaka loko se vona tanihi vatswari va ta va hundzile emisaveni.

108. Xivuriso: Nkuzi yi bongela entlhambini.

Nhlamuselo: Wanuna u na ntamu emutini wakwe.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Nkuzi	→ Wanuna
Yi bongela	→ u na ntamu
Entlhambini	→ emutini wakwe

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula xi kombisa mhaka ya leswaku nkuzi yi nga pananisiwa na wanuna eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Nkuzi i homu ya xinuna leyikulu leyi nga phawuriwangiki leyi ku nga yona yi hlulaka tihomu letin’wana hinkwato ta xinuna hi matimba. Yi tekiwa tanihi n’wini wa xivala kumbe hosi hikuva tihomu hinkwato ta yi chava. Kasi wanuna hi yena n’wini wa muti loyi a nga languteriwa ku hlayisa no sirhelela ndyangu wa yena. *Yi bongela* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi yi pananisiwa na ku va wanuna a ri na ntamu eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Xitikoxihlovo na xitikoxikongomisiwa leswi swi tlhela swi kombisa mhaka ya leswaku ku bonga ka nkuzi ku kombisa ku rila ka yona loko yi lava ku lwa na yin’wana. Entlhambini hi le xikarhi ka tihomu letin’wana totala kasi emutini hi laha ku nga na vana na vatswari. Leswi swi paluxiwa hi xitikoxihlovo na xitikoxikongomisiwa swa vunharhu. Switikoswihlovo na switikoswikongomisiwa leswi swi paluxa mhaka ya leswaku wanuna u tindhundhuzela,

ku tiba xifuva no va na matimba emutini wa yena no va yena loyi a fanelaka ku wu sirhelela.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Eka xivuriso lexi vanhu va dyondza leswaku loko u ri wanuna u fanele u tikomba leswaku u na matimba swinene. Ku titwa ka wanuna na ku hloniphiwa ka yena hi vanhu van'wana hi loko a tirhela no sirhelela ndyangu wa yena hi nkarhi wa khombo. Hi xivuriso lexi vavanuna erixakeni ra Vatsonga va kuceteleka ku tirhela mindyangu ya vona no twisisa leswaku a ku na un'wana loyi a nga ta wu tirhela handle ka yena n'wini. Wanuna tanihi nhloko ya muti u fanele a vona leswaku migingiriko hinkwayo ya muti leyi faneleke ku tirhiwa hi wanuna wa yi fikelela. Emutini loko ko tshuka ku nghena nyoka na swigevenga, wanuna hi yena a faneleke ku teka goza ro sirhelela ndyangu wa yena ku nga ri ku yimela kule a rhangisa nsati na vana. Vavanuna va fanele ku tivambavamba emindyangwini ya vona hi ku yi endlela leswinene naswona va tsundzuxiwa ku ka va nga tshikeli vutihlamuleri bya vona ehenhla ka vavasati va vona.

4.2.1.3. Nkongomelo wa nhlonipho

109. Xivuriso: U nga pfuli nomu wa homu loko yi bonga.

Nhlamuselo: U nga vulavuli na hosi loko yi vulavula.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

U nga pfuli nomu

→ u nga vulavuli

Wa homu

→ na hosi

Loko yi bongana

→ loko yi vulavula

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

U nga pfuli nomu wa homu eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxihlovo xa vumbirhi swi pananisiwa na ku va munhu a nga fanelangi ku vulavula na hosi eka xitikoxikongomisiwa xo sungula na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. *Loko yi bongana* eka xitikoxihlovo xa vunharhu ku kongomisiwa eka loko homu yi bongana hikokwalaho ka ku va yi komba ku tsaka endzhaku ka loko yi dyile kumbe loko yi lava ku lwa na homu yin'wana. Ku bongana ka homu ku pananisiwa na ku vulavula ka hosi loko ku faneleke ku xiximiwa swinene hi malandza ma yona eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Hosi loko yi ri karhi yi vulavula exikarhi ka vanhu kumbe entshungwini ku hundzisa swin'wana a yi fanelangi ku kavanyetiwa, yi fanele ku yingiseriwa yi kala yi heta. Loko munhu a nghenelela loko hosi yi vulavula swi komba ku yi nyadza a nga xupuriwa no hlongoriwa etikweni ra yona.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Dyondzo ya xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga i ya leswaku hosi leyi rhangelaka no fambisa tiko ya xiximiwa loko yi vulavula na vanhu va yona, a va fanelangi va yi kavanyeta no yi nghena enon'wini loko yi vulavula, va fanele va yi tshika yi vulavula ku kondza yi fika emakumu hi kona va nga ta vulavula naswona loko swi fanerile. Eka xivuriso lexi Vatsonga va kuceteleka ku chava no hlonipha tihosi leti ti va fumaka na vanhu lava va rhangelaka eka swiyenge swo hambanahambana swo tanihi le ntirhweni na le kaya. Xi tlhela xi va kucetela ku yingisela vanhu lava va nga va kulukumba eka vona hi vukhale etikweni na laha va tshamaka kona leswaku loko va ri karhi va vulavula va va yingisela swinene vona va miyerile. Hambiloko vayingiseri na malandza ya hosi va ri na vutivi bya xiyimo xa le henhla, va ri na mavonelo lama ma nga tisaka ku cinca etikweni na le tindhawini leti ku rhangelaka van'wana; swi fanerile ku ka va nga kavayeti mbulavulo loko wa ha ri xikarhi, va ta nyika mavonelo ya vona loko va hetile.

Leswi swi na nkucetelo wa leswaku loko na vona va ta va varhangeri va ta kota ku yingiseriwa no hloniphiwa. Ku kavanyeta munhu loko a ri karhi a vulavula swi komba ku yeyisa no delela, hikokwalaho xivuriso lexi xi kucetela vanhu erixakeni ku ka va nga deleli. Maendlelo lama mo nghena vanhu enon'wini ma tikomba kahle epalamende ya rixaka, ngopfu loko murhangeri wa tiko ra Afrika-Dzonga a vulavula mavandla mo kaneta ma nghenelela leswaku a nga ha yi emahlweni na mbulavulo wa yena.

4.2.1.4. Nkongomelo wa milandzu na maahlulelo ya yona

110. Xivuriso: Homu a yi tswaleli entlhambini.

Nhlamuselo: La nga na timhaka ta xihundla a nge ti kaneleli exihlungwanini.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Homu → timhaka ta xihundla

A ti tswaleli → a ti kaneriwi

Entlhambini → Exihlungwanini

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Homu eka xitikoxihlovo xo sungula yi pananisiwa na timhaka ta xihundla eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Timhaka ta xihundla i timhaka leti ti nga faneriki ku tiviwa hi vanhu van'wana hikuva loko to tshuka ti tiveka swi endla leswaku vinyi va timhaka va khomiwa hi tingana kumbe va nga ha xiximiwi hi vanhu van'wana lava va tshamaka no hanya na vona. *A yi tswaleli* na *entlhambini* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi na xitikoxihlovo xa vunharhu swi pananisiwa na *a ti kaneriwi* na *exihlungwanini* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi na xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Homu loko yi lava

ku veleka xirhodyana ya suka laha ku nga na tihomu tin'wana yi kuma ndhawu ya yona yi ri yoxe laha yi nga ta ka yi nga voniwi no kavanyetiwa hi tihomu letin'wana. Entlhambini ku vuriwa tihomu to tala leti dyelaka no kumeka endhawini yin'we kasi exihlungwanini ku vuriwa ehenhlahenhla ka yindlu laha ku voniwaka hi munhu un'wana na un'wana.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Nkoka wa xivuriso lexi i wa ku va vanhu va dyondza leswaku timhaka leti ti nga khoma mindyangu a ti fanelangi ku kaneriwa laha ku nga na vanhu lava ti nga va khumbiki hikuva va ta famba va ti hangalasa. Timhaka leti nga fanelangiki ku tiviwa hi ntshungu ti fanele ti tumbetiwa swinene hambiloko vanhu va tshuka va hlundzuka a va fanelangi ku rheta va ti vula. Xivuriso lexi xi tlhela xi tisa dyondzo eka vatswari leswaku hambiloko vo holova swinene a va fanelangi va hlundzuka ku fikela laha va boxaka na swihundla va boxela vana. Ku fana na loko se vana va boxeriwa leswaku n'wana un'wana a hi wa kona emutini naswona a nga tivisiwangi ekusunguleni loko va nga si holova.

Ku na nkucetelo lowukulu eka xivuriso lexi wa ku hlohlotela vanhu ku ka va nga kaneli no vulavula timhaka ta xihundla leti nga faneriki ku tiviwa hi vana na munhu un'wana na un'wana na vahundzi va ndlela hikuva ti nga hangalaka no tiviwa hi tiko. Nkucetelo wun'wana i wa leswaku eka rixaka ra Vatsonga loko ku ri na timhaka ta xihundla a ti vulavuriwi kun'wana na kun'wana, ti fanele ti vulavuriwa endlwini loko ku ri ekaya, ti fanele ti vulavuriwa ehofisini loko ti ri leti khumbaka swa ntirho laha vatirhi lavan'wana va nga fanelangiki ku twa ni ku ti tiva. Timhaka ta xihundla ti fanele ti vulavuleriwa ehubyeni laha ku ngo laveka tihosi na tindhuna ntsena na lava va faneleke ku tengisiwa loko swi fambelana na milandzu ya ndyangu ni ya tiko. Nkucetelo wa xivuriso lexi wu fana swinene na nkucetelo wa xivuriso lexi xi nga toloveleka swinene erixakeni ra Vatsonga xa 125 xa *Mbuti ya xihaha a yi tswaleri entlhambini.*

111. Xivuriso: Ku senga homu hi rimatsi.

Nhlamuselo: Ku sungula mhaka hi ku biha.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Ku senga homu → ku sungula mhaka

Hi ri matsi → hi ku biha

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxihlovo xa vumbirhi *ku senga homu hi rimatsi* swi pananisiwa na ku sungula mhaka hi ku biha eka xitikoxikongomisiwa xo sungula na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Ku senga homu swi vula ku kama masi ma homu leswaku vanhu va tiendlela xixevo, ku nwa na ku endla xithuvi. Rimatsi ku vuriwa ku tirhisa voko ra ximatsi ku senga homu, leswi swi nga na khombo swinene hikuva voko ra ximatsi a ri na matimba ngopfu ku fana na leri ra xinene. Musengi wa homu loko o ka a nga ri na vuxiyaxiya a nga tikuma a rahiwile hi homu masi ma halaka na yena a tikuma a vavisekile swinene.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Hi xivuriso lexi Vatsonga va dyondza ku sungula timhaka loko ti ri karhi ti tengiwa hi moya wa kahle leswaku ti nga engeteleli nyimpi no nyanyisa xiyimo lexo biha. Xi tlhela xi va dyondzisa ku ka va nga yimi na munhu kambe va yima eka ntiyiso wa mhaka. Mhaka loko yi ri karhi yi tengiwa a yi fanelangi yi tengiwa hi ndlela ya mboyamelotlhelorin'we, ku fanele ku langutiwa loyi a nga na nandzu eka mhaka yoleyo kutani a rihisiwa nandzu lomu swi nga fanela na ku tshinyiwa.

Va kuceteleka eka leswaku loko ku tengiwa timhaka ta nkoka leswaku loko va nga ti sunguli kahle ti nga teka xivumbeko xin'wana xintshwa lexi a xi nga ri kona loko ta ha sungula. Vanhu va nga tikuma va banana no vavisana hikokwalaho ko tsandzeka masungulelo na matengelo lamanene ma timhaka. Vanhu lava va vaka va nyikiwile matimba yo tengisa na ku lulamisa timhaka va fanele va va va ri na ntokoto na vutivi bya maahlulelo ya muxaka wa timhaka toleto. Nkucetelo wun'wana i wa leswaku loko ku tengiwa timhaka va fanele va vonisisa leswaku a ti siyi madzolonga ku fanele ku va na ku rhula, ntirhisano na ku rivalelana eku heteleleni.

4.2.1.5. Nkongomelo wa tinyimpi

112. Xivuriso: Homu ya ntshiva a yi na vurhena.

Nhlamuselo: Munhu wo kariha a nga na matimba.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Homu ya ntshiva	→ munhu wo kariha
A yi na vurhena	→ a nga na matimba

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Homu ya ntshiva eka xitikoxihlovo xo sungula yi pananisiwa na munhu wo kariha eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Homu ya ntshiva i homu ya nkanu yo karhata swinene, a yi riseki naswona a yi paneki hi ku olova. Munhu wo kariha i munhu wo leva na nkanu swinene. Mikarhi yin'wana a nga swi lavi ku rhumiwa no tsundzuxiwa. *A yi na vurhena* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi yi pananisiwa na munhu wo ka a nga ri na vurhena. Vurhena ku kongomisiwa eka ntshiva kumbe nkanu, vanhu lava va karihaka swinene hi xitalo a va na matimba mo tilwela loko swi fanela leswaku va lwa.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Eka xivuriso lexi Vatsonga va dyondza mhaka ya leswaku loko va tshama na munhu wo lewa ngopfu hambi ku ri ku hlangana na yena endhawini yo karhi va nga chavisiwi hi huwa ya yena. Nhlamuselo ya xivuriso yi va dyondzisa leswaku munhu wa pongo a nga na vutihlamuleri, o tirhisa pongo ku heta vanhu matimba. Leswi hi swona swi endlaka leswaku eka swiyimo swo tano Vatsonga va tirhisa xivuriso lexi: *thini leri baka huwa a ri na nchumu endzeni*. Hileswaku munhu loko a nga ri na vutivi eka swilo u na huwa swinene ku tlula lavo rhula va miyelaka va tikomba hi mitirho.

Hi xivuriso lexi Vatsonga va kuceteleka ku ka va nga vi na vutoya eka vanhu vo kariha ngopfu hi ku va ehleketelela leswaku va nga va va ri na matimba yo ba ngopfu, va fanele va kuceteleka eka mhaka ya leswaku vanhu vo ba huwa ngopfu a va na matimba ko va ndlela leyi va ringetaka ku tisirhelela hi yona.

Vanhu vo kariha va swi tiva leswaku loko munhu wo kala u n'wi karihela wa chava a tlhentlhela endzhaku swi vonaka onge hi yena a nga na matimba na vutivi kasi a swi tano mikarhi yo tala vanhu vo rhula hi vona va nga na matimba swinene. Leswi swi paluxeka kahle loko ku lwiwa, vanhu vo vulavula ngopfu va tala ku hluriwa. Vatsonga va tala ku byela vanhu vo kariha va ku: *“u tshemba nomu kambe tinkokola ku hava”*.

4.2.1.6. Nkongomelo wa swakudya na swakunwa

113. Xivuriso: Homu yo famba hi ndlela a yi hetu nsimu.

Nhlamuselo: Muhundzi a nga hetu swakudya.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ Xitikoxikongomisiwa

Homu yo famba hi ndlela

→ Muhundzi

A yi hetu nsimu

→ a nga hetu swakudya

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Homu yo famba hi ndlela eka xitikoxihlovo xo sungula yi pananisiwa na muhundzi wa ndlela eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Homu yo famba hi ndlela i homu leyi yi ngo tifambela kutani kwala ndleleni ya yona yi hundza yi khaputanyana mavele etlhelu ka nsimu ku nga ri endzeni ka nsimu. Kasi muhundzi ku vuriwa munhu loyi a ngo hundza hi le mutini a ndzawuta kutani a nyikiwa swakudya. Eka xitikoxihlovo xa vumbirhi ku kombisiwa leswaku homu yo hundza hi ndlela a yi hetu nsimu leswi pananisiwaka na muhundzi wa ndlela loyi a nga hetiki swakudya. Munhu loyi a ngo tihundzela hi ndlela hambiloko mo n'wi nyika swakudya a nge hetu swakudya hinkwaswo swa le mutini.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Nkoka wa xivuriso lexi i wo dyondzisa vanhu ku ka va nga tsoni vayeni swakudya. Xi va dyondzisa na ku amukela munhu un'wana na un'wana loyi a ngenaka emutini wa vona. Va nyikiwa matimba ya ku tivona va ri vanhu vo kateka loko va endzeriwa hi vayeni. Nhlohlotelo wa xona i wa ku va vanhu va nga faneli ku vengela vahundzi va ndlela na vayeni naswona va nga va tsoni swakudya tani hileswi va ngo hundza va nga teriki ku tshama. Hi ntshaho lowu nga laha henhla vatswari van'wana hikokwalaho ko tsona ngopfu va swi kota ku hlongola vana va le mitini va vula leswaku vana va vona va lava ku hlamba kumbe va vula leswaku lava va le mitini a va yi eku hlambeni se ri perile. Nkarhi wun'wana va kombisa leswaku va lava ku ya kun'wana kasi va lava ku sala va dya. Munhu loyi a hetaka swakudya hi loyi a ngo tela ku tshama a nga fambi

hikuva mi ta fanela no boheka ku n'wi phamela masiku hinkwawo. Kasi loyi a ngo hundza hi ndlela a ngo kombela mati ntsena.

4.2.1.7. Nkongomelo wa mitirho

114. Xivuriso: Ta yin'we ta dya ni ta timbirhi ta dya.

Nhlamuselo: Munhu un'we a nga tirhi swo n'wi pima, na vambirhi swo va pima.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Ta yin'we ta dya → munhu un'we

Ni ta timbirhi → Vambirhi

Ta dya → va tirha swo va pima

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxihlovo xa vumbirhi ku pananisiwa homu yin'we na munhu un'we. Ku tlhela ku pananisiwa tihomu timbirhi na vanhu vambirhi eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. *Ta dya* eka xitikoxihlovo xa vunharhu ku vuriwa tihomu leti pananisiwaka na *tirha swo va pima* eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Hileswaku munhu un'we a nga fanelangi a nyikiwa ntirho wo n'wi pima hikuva a nga tirha a tlhela a pfumala xo xi tirha, u fanele a nyikiwa ntirho wo n'wi hundza leswaku a nga tshami a nga endli nchumu. Swi tano na homu loko yo nyikiwa swakudya swo yi ringana yi nga dya yi heta kutani endzhaku ka xinkadyana yi tlhela yi lava swin'wana.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Eka xivuriso lexi ku kumeka dyondzo ya leswaku loko vanhu va nyika munhu ntirho wo karhi a va n'wi nyike ntirho lowu a wu tivaka ngopfu naswona a va wu hundzisenyana leswaku a nga teriwi hi vulolo loko se a hetile ku wu tirha. Swi tano na loko ntirho wa kona wu ri wa vanhu vambirhi wu nga tsongahatiwi hikuva va ta hatla va heta kutani va sungula mabulo no kavanyeta van'wana.

Hi xivuriso lexi Vatsonga va kuceteleka ku nyika munhu ntirho lowu pimanyisiwaka na matimba na vuswikoti bya yena hikuva loko o ka a nga nyikiwi hi ndlela yoleyo ntirho wu ta n'wi nonon'hwela no va a tirha a nga ri na nkhinkhi. Vanhu va fanele va nyikiwa ntirho lowu va nga na ntokoto eka wona na lowu va nga wu dyondzela. Leswi swi endla leswaku va tirha hi ku tshembeka no endla leswaku va wu tsakela ku ya emahlweni. Xivuriso lexi xi tlhela xi tisa nkucetelo wa leswaku loko ntirho wu fanele ku tirhiwa hi munhu un'we a wu pimiwe hi ndlela yo ringanela ku tirhiwa hi munhu un'we leswaku a ta kota ku wu heta hikuva loko va n'wi nyika ntirho wo pima vanhu vambirhi a nge wu hetu.

115. Xivuriso: Homu ya ntswele a yi taleriwi hi nambu.

Nhlamuselo: Munhu la navelaka xanchumu, kumbe ku endla xanchumu, u ta swi kota, kambe u fanele ku tirha.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

Homu ya ntswele

→ munhu la navelaka xanchu/ku endla xanchumu

A yi taleriwi hi nambu

→ u ta swi kota

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Homu ya ntswele eka xitikoxihlovo xo sungula yi pananisiwa na munhu la navelaka xanchumu kumbe ku endla xanchumu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *A yi taleriwi hi nambu* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi i homu leyi pananisiwaka na *u ta swi kota* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Homu ya ntswele i homu ya xisati leyi yi nga mbeka ko tala. Munhu loyi a nga na ku navela ku endla xanchumu xa nkoka u endla matshalatshala hinkwawo ku fikelela ku navela ka mbilu ya yena a kala a swi endla swi humelela. Hambiloko a hlangana na swirhalanganyi wa tiyisela ku huma eka swona leswaku a hela hi ku endla leswi a swi endlaka.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Xivuriso lexi xi na nkoka swinene erixakeni ra Vatsonga hikuva xi va tisela dyondzo ya leswaku xilo xin'wana na xin'wana lexi va xi tsakelaka evuton'wini va fanele ku xi chivirikela leswaku va xi kuma no tinyungubyisa hi xona eku heteleleni. Swi khomisa tingana ku tiba xifuva hi swilo leswi munhu a nga swi tirhelangiki ku nga ku kanganyisa vanhu no va yivela. Xi tlhela xi dyondzisa vanhu leswaku ku hava swilo swa kahle evuton'wini leswi taka tanihi masalamusi, hinkwaswo leswinene swi kumiwa endzhaku ka ku juluka nyuku.

Leswi swi boxiweke laha henhla hi swona swi tisaka nkucetelo wa leswaku loko vanhu va navela nchumu wo karhi na loko wu lava mali yo tala va tirha hi matimba va hlengelela leswaku va hetisisa ku navela ka vona. Vanhu lava eka vutomi bya namuntlha va navelaka tiyindlu ta manyunyu na mimovha leyo durha ya xiyimo xa le henhla va tikarhata swinene hi ku tirha vusiku na nhlikani leswaku eku heteleleni va fikelela mitorho ya vona. Vanhu lava va nga na mabindzu lama ma nga duma swinene va kotile ku fikelela ku navela ka vona hi ku va va tikarhata swinene. Leswi swi tisa nkucetelo eka lava va nga na ku navela mabindzu yo tano ku wa va pfuka leswaku va ta kota ku fikelela.

4.2.1.8. Nkongomelo wa dyondzo

116. Xivuriso: Homu, ku pfuxiwa leyi tipfuxaka.

Nhlamuselo: Tipfune, va ta ku pfuna.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Homu → Munhu

Ku pfuxiwa → va ta ku pfuna

Leyi tipfuxaka → Tipfune

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Homu eka xitikoxihlovo xo sungula yi pananisiwa na munhu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Eka xitikoxihlovo xa vumbirhi *ku pfuxiwa* yi pananisiwa na *va ta ku pfuna* ku nga munhu loyi a ringetaka ku tiendlela xanchumu evuton'wini hambiloko swi languteka swi tika. Leyi tipfuxaka eka xitikoxihlovo xa vunharhu ku kongomisiwa eka homu leyi loko yi etlele yi tikeriwaka hi ku pfluxa miri wa yona kambe yi endla matshalatshala yo tipfuka yi kala yi swi kota. Homu leyi yi pananisiwa na munhu loyi a ringetaka ku tiantswisa hi ku tiendlela swin'wana evuton'wini bya yena. Ku va munhu a endla swin'wana ku antswisa vutomi bya yena swi endla leswaku na vanhu van'wana va kota ku n'wi pfuna loko va vona a tikarhata.

Nkoka na ntirho wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Xivuriso lexi xi na nkoka erixakeni ra Vatsonga hikuva loko va languta eka xona va dyondza leswaku ku na vanhu van'wana lava va nga swi kotiki ku tisungulela xan'wanchumu. Yi tlhela yi va dyondzo eka vanhu leswaku va nga languteli ku pfuniwa

loko sungulangi nchumu. Hileswaku vanhu a va swi koti ku nyika munhu mali va ri karhi va nga swi tivi leswaku u fanele a yi tirhisa yini. Va lava munhu a nyika swibumabumelo leswi seketelaka xikombelo xa yena leswi heleketiwaka hi mitirho ya yena leyi a yi kombisaka.

Nkucetelo wa xona i wa leswaku loko munhu a kala a va na ku navela ku humelela evuton'wini a nga fanelangi ku tshama hi mavoko, u fanele ku tirha hi matimba leswaku na vanhu van'wana va kota ku n'wi pfuna. Ku na vana va xikolo lava va tikarhataka swinene etidyondzweni ta vona kambe va ri swisiwana, va ri hava mali yo va yisa emahlweni no va va kota ku xava switirhisiwa leswi va faneleke ku swi tirhisa. Hikokwalaho ka ku tikarhata ka vona swi endla leswaku va pfuniwa hi vanhu lava va nga na mabindzu hi ku va yisa eswikolweni. Va kuma na mpfuno lowu nyikelaka vana lava humaka emindyangwini leyi nga swela, va kuma na mali ya tibasari.

Eka lava va nga na mabindzu lamantsongo loko va tikarhata swinene eka mabindzu ya vona va kuma mali yo va pfuneta ku ndlandlamuxa mabindzu lama. Nkarhi wun'wana va lombiwa mali leyi va yi kumaka hi mitlawa leyi va languteriwaka ku yi ttherisa na ntswalo wa le hansi swinene, ku ri ndlela yo va pfuna eka ku tikarhata ka vona.

4.2.1.9. Nkongomelo wa makuriselo ya vana

117. Xivuriso: Rhole ri nge kohli mana wa rona.

Nhlamuselo: N'wana wa munhu a nge kohli mana wa yena.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Rhole → n'wana wa munhu

Ri nge kohli → a nge kohli

Mana wa rona

→ mana wa yena

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Rhole eka xitikoxihlovo xo sungula ri pananisiwa na n'wana wa munhu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *Rhole* i n'wana wa homu kasi n'wana wa munhu i n'wana loyi a landzelelaka mitila ya mana wa yena masiku hinkwawo tanihi *rhole* leri landzelelaka mana wa rona leswaku ri ta kota ku mama ri ta va na matimba yo kota ku hanya. *Ri nge kohli* mana wa rona i *rhole* leri pananisiwaka na n'wana eka mutswari loyi a nga ta ka a nga kohli mana wa yena. Ku *kohla* swi kongomisiwa eka ku rivala, leswi swi paluxiwa eka xitikoxikoxihlovo xa vumbirhi na xitikoxihlovo xa vunharhu na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi na xitikoxikongomisiwa xa vunharhu.

Nkoka na ntirho wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Eka xivuriso lexi Vatsonga va dyondza leswaku n'wana u'wana na u'wana a nga fanelangi a rivala mutswari. Xi tlhela xi dyondzisa vana ku ka va nga rivali vatswari va vona lava weke va pfuka loko va ha va kurisa kutani loko se va humelerile va nga ha va hlayisi. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Amate (2011:68) hi ndlela leyi: “ *Parents bring up their children and their children help their parents in their old age*”

Xivuriso lexi xi nga tirhisiwa swinene loko vana va tsandzeka ku endla leswi swi nga fanela eka vatswari va vona. Hi xivuriso lexi Vatsonga va kuceteleka ku teleka enhlokweni vatswari.

4.2.1.10. Nkongomelo wa mahanyelo lamo biha

118. Xivuriso: Tihomu ti dya xivala, ti kala wo ti dyisa ku riseni.

Nhlamuselo: Vanhu va yiva hi ku tsoniwa.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Tihomu	→ Vanhu
Ti dya xivala	→ va yiva
Ti kala wo tidyisa ku riseni	→ hi ku tsoniwa

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Tihomu eka xitikoxihlovo xo sungula ti pananisiwa na vanhu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *Ti dya xivala* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi swi komba ku va ti vavisana, ti pananisiwa na *va yiva* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Eka xitikoxihlovo xa vunharhu *ti kala wo tidyisa* leti pananisiwaka na *hi ku tsoniwa* eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Leswi swi paluxa ku va vanhu va yiva swilo eka ndhawu leyi va tshamaka no tirha eka yona hikokwalaho ko va va tsoniwa va ri karhi va swi vona leswaku swi kona, kutani va kala va vona swi fanerile ku yiva kunene ku ri na ku yimela ku nyikiwa.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Eka xivuriso lexi Vatsonga va dyondza ku nyika vanhu swilo leswi swi nga kona swi faneleke ku nyikiwa no phakeriwa vanhu, va tshika vuciva hikuva loko va nga va nyiki va ta va yivela kunene. Va tlhela va hlohloteleka eka mhaka ya leswaku munhu a nga fanelangi a yiva switirhisiwa swihi kumbe swihi laha a tirhaka kona loko a nga nyikiwanga hi vafambisi na varhangeri. Hileswaku vanhu a va fanelangi ku tsoniwa swilo loko swi ri kona hikuva swi nga va tisela miehleketo yo yiva.

4.2.1.11. Nkongomelo wa vukanganyisi

Vukanganyisi ku kongomisiwa eka ku hlula munhu kumbe vanhu van'wana hi ndlela yo va tirhisela vutlhari byo karhi ngopfungopfu bya vuxisi. Ku nga va ku xenga vanhu, ku tlharihela vanhu van'wana kumbe ku va tirhisela vumbabva eka ka ku kuma kumbe ku va tekela swilo swa vona.

119. Xivuriso: Amba ku nona ka yona, ku fa ka yona hi ku twile.

Nhlamuselo: U hi byela swo biha, a ku hi byeli swo saseka.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Amba nona ka yona	→ swo saseka
Ku fa ka yona	→ swo biha
Hi ku twile	→ hi byele

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Amba ku nona ka yona ku vuriwa homu eka xitikoxihlovo xo sungula leyi pananisiwaka na leswo saseka ku nga timhaka to tsakisa, leswi swi pananisiwa eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Eka xitikoxihlovo xa vumbirhi *ku fa ka yona* ku kongomisiwa eka homu leyi pananisiwaka na leswo biha eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. *Hi ku twile* eka xitikoxihlovo xa vunharhu ku pananisiwa na *hi byele* eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Eka switikoswihlovo leswi na switikoswikongomisiwa leswi ku paluxiwa mhaka ya leswaku loko ku humelerile leswo biha swo tanihi rifu loko ri twakarile, eka lava va nga tshunela kumbe ku ya kona va fanele va hlamusela leswi swi nga endlekisa swona swona. Swilo swi nga va swi humelerile hi ndlela yo saseka kumbe yo biha swi fanerile leswaku swi vuriwa leswi swi nga endlekisa xiswona.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Eka xivuriso lexi Vatsonga va dyondza ku vula no hlamusela swilo leswi swi nga humelela hambiloko swilo swa kona swi bihile. Mhaka hambiloko yi lo bihisa ku yini loko yi kala yi vulavuriwa hi vanhu yi twala yi nga ha chavisi ngopfu naswona vanhu va kota na ku ringeta ku pfuna lomu swi feneleke na ku ya chavelela hi ndlela leyi nga ta siya lava tshovekeke va ri na matimba mo yisa vutomi emahlweni.

Nkucetelo wa xivuriso lexi i wa leswaku loko vanhu va tsutsumerile lomu a ku ri na nghozi na rifu va fanele va vuya va hlamusela lava va nga tsandzeka ku ya fika leswi swilo va nga swi vonisa swona no swi twisa swona. Xivuriso lexi xi tlhela xi va na nkucetelo wa ku va vanhu va nga chavi ku hlamusela swilo hambiloko swi ri leswo biha na loko swi ri leswinene. Swi endla leswaku loko va hlangana na ku tikeriwa evuton'wini va nga chavi ku kombisana no hlamusela vanhu van'wana leswaku va kuma ku pfuneka no chaveleleka eku heteleleni. Kasi nkucetelo wun'wana i wa ku hlohlotela vanhu ku seketelana na ku tshunelelana loko swilo swi nga fambi hambiloko ku tsakiwile.

120. Xivuriso: Hi ta khensa hi twile tihomu ta le mpfuleni.

Nhlamuselo: Hi ta khensa ku lulama ka xilo loko hi xi vonile.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

Hi ta khensa hi twile

→ hi ta khensa ku lulama ka xilo

Ta le mpfuleni

→ loko hi xi vonile

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Hi ta khensa hi twile tihomu eka xitikoxihlovo xo sungula swi pananisiwa na *hi ta khensa ku lulama ka xilo* eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *Ta le mpfuleni* ku kongomisiwa eka tihomu eka xitikoxihlovo xa vumbirhi leti pananisiwaka na *loko hi xi vonile* eka

xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. *Loko hi xi vonile* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi ku kongomisiwa eka xilo kumbe nchumu wo karhi. Switikoswihlovo na switikoswikongomisiwa leswi swi paluxa leswaku vanhu va nga tshemba ntsena swilo leswi va byeriwaka loko swi ta va swi humelerile hikokwalaho ka leswi muvuri wa swona a nga riki na ntiyiso mikarhi yo tala loko a vula swilo. Vanhu a va ha swi koti ku tshemba munhu loyi a toloveleke ku va xisa no va byela mavunwa eka swilo va nga tshemba ntsena loko swi ta humelela va swi vona hi mahlo.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Xivuriso lexi xi na nkoka eixakeni ra Vatsonga hi ku va dyondzisa ku vulavula ntiyiso mikarhi hinkwayo leswaku va ta kota ku tshembiwa hi vanhu van'wana. I mhaka yo biha ku va munhu a tiveka a ri muhembu na mukanganyisi. Nkucetelo wa xona wu kongomisa ngopfu eka vanhu lava va toloveleke ku hamba na ku va vanhu va se va swi tiva leswaku va hamba ngopfu leswaku va hundzuka va vulavula timhaka leti ti nga ta ntiyiso leswaku va ta tlhela va kuma ku tshembiwa nakambe. Hi marito man'wana loko vanhu va swi tiva no va va toloverile leswaku munhu wo karhi u hamba ngopfu, hambiloko siku rero na nkarhi wolowo a vulavula ntiyiso a nga ha tshembiwi hi munhu.

4.2.1.12. Nkongomelo wa rifu

121. Xivuriso: Ta rilana. Tihomu ta nkosi ta rilana.

Nhlamuselo 1: Tihomu a ti swi koti ku hundza laha ku nga fa yin'wana. Ti nga rili kwalaho.

Nhlamuselo 2: Vanhu va chavelelana.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Tihomu ta nkosi	→ vanhu
Ta rilana	→ va chavelelana

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Tihomu ta nkosi ti pananisiwa na vanhu eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxikongomisiwa xo sungula. Tihomu ta nkosi i tihomu leti loko homu yin'wana yi file ti bongabongaka ti ri karhi ti rhendzeleka kwala homu yin'wana yi nga fela kona ku ri ndlela yo kombisa ku rila no vaviseka. *Ta rilana* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi ku kongomisiwa eka tihomu leti pananisiwaka na *va chavelelana* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Ku rilana ka tihomu loko yin'wana yi file swi pananisiwa na ku rila ka vanhu loko ku hundzile un'wana wa munghana kumbe xaka ra vona emisaveni. Loko vanhu va ri karhi va rila loko ku loviwile ku na vanhu vo tanihi vafundhisi lava ntirho wa vona ku nga ku va chavelela hambiloko na vona va ri karhi va twa ku vava etimbilwini.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Hi xivuriso lexi Vatsonga va dyondza ku seketelana eka swiyimo swo hambanahambana swa vutomi loko va tshuka va hlangana na swona. Swiyimo swo tanihi mavabyi na mafu swa fanela leswaku loko swi tshuka swi humelela vanhu va seketelana no chavelelana. Leswi swi tiyisisiwa hi Mathumba (1988:38) loko a ku: “*those who are in mourning should comfort each other*”.

Ku kucetela ka xivuriso lexi erixakeni ku tikomba hi loko va hlohloteleka eka mhaka ya leswaku loko va humeleriwile hi khombo ro tanihi rifu, mavabyi, makhombo mo weriwa hi tindlu na loko va ri eswibedhlele va tshinelelana. Hi nkarhi wa nkosi vafundhisi,

vaakatiko, vamakhelwani, vanghana va kuceteleka ku ya chavelela vandyangu na maxaka ya mufi. Va yisa mali, swakudya, switirhisiwa swo hambanahambana leswi nga pfunaka na marito yo va tiyisa no va khutaza ku ya emahlweni na vutomi.

Leswi swi seketeriwa hi marito ya vafundhisi loko va ri karhi va chavelela vamuti va ku: “*a swi sunguli hi n’wina naswona a swi heteleli hi n’wina, tende leri hi nga tshama ehansi ka rona vhiki leri taka ri ya vambiwa kun’wana*”. Marito lama ma endla leswaku vanhu va chaveleleka na ku twisisa leswaku a va humeleriwi hi rifu hi ku va va endlile leswo biha kambe ro humelela hikuva ri humelela munhu un’wana na un’wana. Mikarhi yo tala loko munhu a ri exibedhlele maxaka, vanghana na vafundhisi va n’wi endzela ku ya n’wi pfluxela ku ri ndlela yo komba ku n’wi tiyisa no n’wi khutaza a byeriwa leswaku u ta hola na leswaku mavabyi i xiphemu xa vutomi bya munhu naswona munhu a hi nsimbi.

4.2.1.13. Nkongomelo wa vuxaka

122. Xivuriso: Tihomu ti natswana hi ku tivana.

Nhlamuselo: Vanhu va famba kun’we ni ku tshama kun’we hi ku twanana na rirhandzu.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Tohomu	→ vanhu
Ti natswana	→ va famba swin’we ni ku tshama swin’we
Hi ku tivana	→ hi ku twanana na rirhandzu

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Tihomu eka xitikoxihlovo xo sungula ti pananisiwa na vanhu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Eka xitikoxihlovo xa vumbirhi *ti natswana* ku kongomisiwa eka tihomu leti ti

tshamaka swin'we no dya swin'we mikarhi hinkwayo ti lakatselanaka loko ti nga ha ri ku dyeni hi ndlela yo komba ku va titsakelana no rhandzana. Leswi swi pananisiwa na vanhu lava va fambaka ni ku tshama swin'we mikarhi hinkwayo eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. *Hi ku tivana* eka xitikoxihlovo xa vunharhu swi pananisiwa na *hi ku twanana na rirhandzu* eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Vanhu lava va fambaka swin'we va tala ku tshama swin'we hikokwalaho ka ku va va twanana na ku va va kombana rirhandzu.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Nkoka lowu nga kona loko ku langutiwa eka xivuriso lexi i wa ku va vanhu lava va tirhaka swin'we no tshama swin'we va dyondza ku hanya hi ku twanana eka nchumu wun'wana na wun'wana lowu va wu endlaka no wu tirha. Leswi hi swona swi endlaka leswaku Vatsonga va tirhisa marito lama eka swiyimo swo hambanahambana swo tirhisana: *Ntwanano i matimba naswona vanhu vambirhi va tlula un'we*. Hileswaku loko vanhu va endla swilo no tirha ntirho va tele wu hatlisa wu hela ku tlula loko wu tirhiwa hi munhu un'we.

Eka xivuriso lexi vanhu va kuceteleka ku va va hanyisana kahle, ngopfu eka lava va nga vanghana, lava tirhaka swin'we, lava va nga akelana swin'we va fanele va twelana vusiwana, va hlayisana, va hanyisana na ku rhandzana. Loko vanhu va twanana no rhandzana ku hava nchumu wihi kumbe wihi na munhu wihi kumbe wihi loyi a nga va hambanyisaka. Swi tano na le ka nuna na nsati lava va rhandzanaka swinene, hambiloko vanhu va nga ringeta ku va holovisa a swi koteki ku va hambanyisa.

4.2.1.14. Nkongomelo wa vutlhari

123. Xivuriso: I vutlhari bya le tinhompfini.

Nhlamuselo: Swi vuriwa loko munhu a fambisiwa laha a nga ku laviki.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ Xitikoxikongomisiwa

I vutlhari

→ ku fambisiwa

Bya le nhompfini

→ laha munhu a nga ku laviki

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Vutlhari eka xitikoxihlovo xo sungula byi pananisiwa na ku fambisiwa eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *Bya le nhompfini* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi byi pananisiwa na *laha munhu a nga ku laviki* leswi paluxaka ndhawu leyi munhu a nga yi laviki na swilo leswi a nga swi laviki. Leswi swi pananisiwa na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Vutlhari bya le nhompfini i vutlhari byo tsana byo tlarihela swilo swo huma endleleni na leswi swo ka swi nga pfuni nchumu.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Hi xivuriso lexi Vatsonga va dyondza ku va na vutihlamuleri eka xilo xin'wana na xin'wana lexi va xi endlaka naswona a va fanelangi va pfumela ku endlisiwa swilo leswi va nga swi laviki no swi twisisa hambu ku ri ku yisiwa eka tindhawu leti va nga ti laviki leswaku ku humelela yini eka tona naswona va ya endla yini. Hi ku ka munhu a nga ri na vutihlamuleri a nga tikuma a yisiwile eka ndhawu leyi ku dyondziwaka timhaka ta vukhamba no dlaya, kutani va ya swi lemuka eku heteleleni loko se va tikuma va ri karhi va khomiwa.

Vanhu va kuceteleka ku va na vutihlamuleri eka tindhawu hinkwato leti va tikumaka va ri eka tona na tindhawu leti va fambisiwaka hi vanghana na vanhu van'wana. Va nga ti kumi eku heteleleni va ngenisiwile eka timhaka to tika leti nga ta hetelela ti va ngenisa ekhombyeni na le makhotsweni.

4.2.1.15. Nkongomelo wo rhangela no fuma vanhu

124. Xivuriso: Tinkuzi timbirhi a ti tshami etshangeni rin'we.

Nhlamuselo: Tihosi timbirhi a ti fumi ndhawu yin'we.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Tinkuzi timbirhi → tihosi timbirhi

A ti tshami → a ti fumi

Etshangeni rin'we → ndhawu yin'we

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Tinkuzi timbirhi eka xitikoxihlovo xo sungula ti pananisiwa na tihosi timbirhi leti nga faneriwa hi ku fuma no xiximiwa hi malandza ma tona na tihosi leti fumaka vanhu van'wana eka matiko man'wana eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Tinkuzi i tihomu letikulu ta xinuna leti nga tona ti chawiwaka hi tihomu letin'wana hinkwato hikokwalaho ka ku va na matimba mo tlula letin'wana. *A ti tshami* ku kongomisiwa eka leswaku a ti swi koti ku tshama leswi pananisiwaka na *a ti fumi* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Etshangeni rin'we hi le xivaleni xin'we laha ku tshamaka tihomu to tala, hileswaku hi le ndyangwini kumbe endlwini ya tihomu. Leswi swi pananisiwa na ndhawu yin'we laha vanhu va tshamaka kona kumbe endyangwini wun'we. Mhaka leyi boxiwe laha henhla yi seketeriwa hi Moyo (2010:49) loko a ku: *"No two bulls ever lowed in the same kraal/settlement"*.

Exivaleni xin'we loko ku kala ku va na tinkuzi timbirhi xivala xolexo a xi na ku rhula hikuva nkuzi leyin'wana yi tshamela ku pfuka leyin'wana ku kambela matimba ma yona loko ma tlula ma yona.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Tihosi na varhangeri va Vatsonga va dyondza ku xiximana hi ku languta eka xivuriso lexi na ku tiva mindzilekano ya vona leswaku yi helela kwihi. Hosi ya tiko rin'wana yi fanele yi xixima hosi ya tiko rin'wana. Hileswaku matimba ya hosi a ma tirhi ehandle ka tiko ra yona. Vatsonga va tirhisa xivuriso lexi eka swiyimo swo tsundzuxa tihosi leswaku hosi yin'wana a swi koteki leswaku yi fuma tiko ra hosi yin'wana hikuva mafumele ya tihosi yin'wana ya hambanile swinene na tihosi ta matiko man'wana. Nkucetelo lowu nga kona erixakeni ra Vatsonga hi xivuriso lexi i wa ku va va twisisa mhaka ya leswaku a swi koteki ku va vanhu vambirhi lava va ringanaka hi matimba va fambisa endhawini yo karhi ko tani hi le ntirhweni na le femeni na tiko hi ku angarhela. *Mhaka leyi yi boxiweke laha henhla yi seketeriwa hi Moyo (2010:45) loko a ku: "The image of two bulls simultaneously making an appearance make for cosmic disorder. It is unthinkable and unnatural. Two kings calling the shots at the same time creates two centres of power and is a receipe for anarchy and antagonism".*

Hileswaku a swi koteki leswaku ku va na varhangeri vambirhi endhawini yin'we hikuva a ku na loyi a nga ta xixima kumbe ku titsongahata eka un'wana, hikokwalaho ka sweswo etikweni ku na phuresidente yin'we ntsena leyi yi ngo va na xandla na vaseketeri lavan'wana. Eswikolweni ku na nhloko ya xikolo yin'we na lava va yi seketelaka, etikweni ku na hosi yin'we ntsena leyi seketeriwaka hi tindhuna na vatsundzuxi. Eka xivuriso lexi vanhu va tlhela va kuceteleka ku hlonipha vurhangeri bya ndhawu yin'wana na yin'wana hambiloko munhu a titiva a ri murhangeri eka ndhawu yin'wana.

4.2.2 Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka mbuti

4.2.2.1. Nkongomelo wa milandzu na maahlulelo ya yona

125. Xivuriso: Mbuti ya xihaha a yi tswaleli entlhambini.

Nhlamuselo: Munhu a nga faneri ku tisa timhaka ta xihundla emahlweni ka ntshungu wa vanhu.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Mbuti	→ Munhu
Ya xihaha	→ timhaka ta xihundla
A yi tswaleli	→ a nga faneri ku tisa timhaka
Entlhambini	→ emahlweni ka ntshungu wa vanhu

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxikongomisiwa xo sungula ku pananisiwa *mbuti* na *munhu*, kasi eka xitikoxihlovo xa vumbirhi ku pananisiwa *xihaha* na timhaka ta xihundla eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. *A yi tswaleli entlhambini* eka xitikoxihlovo xa vunharhu na xitikoxihlovo xa vumune leswi pananisiwaka eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu na xitikoxikongomisiwa xa vumune; swi pananisiwa na *munhu* loyi a nga faneriki ku tisa timhaka emahlweni ka ntshungu wa vanhu. Ku tswala i mhaka ya xihundla, hileswaku loko mbuti leyi loko yi lava ku tswala yi fanele yi tikhoma ku kondza yi hambana na timbuti letin'wana leswaku yi nga kavanyetiwi eka ntirho wa yona.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Eka xivuriso lexi Vatsonga va dyondza ku hlayisa xihundla. Va dyondza leswaku mhaka ya xihundla a yi vulavuriwi laha ku nga na vana na vanhu lava va nga riki maxakaxidzi ya vinyi va timhaka toleto. Vanhu lava va khumbekaka eka timhaka ta nkoka va tala ku ti hlayisa kasi lava ti nga va khumbeki va ti hangalasa ti tiviwa hi mani na mani. Mhaka leyi yi tiyisiswa hi Mathumba (1988:116) hi ndlela leyi: “*don't reveal secrets in public*”.

Vatsonga ninamuntlha va ha kuceteleka ku va na xihundla no tlhela va tikhoma loko va fanele ku vulavula timhaka leti nga fanelangiki ku twiwa hi ntshungu na vana na munhu ntsena loyi a nga khumbekiki hambi ku ri vahundzi va ndlela. Timhaka ta xihundla ti fanele ku vulavuleriwa endlwini laha ku nga na vatswatsi ntsena lava nga fanela na lava va khumbekaka va nga vona va nga ta hlayisa xihundla leswaku xi nga hangalaki xi tiviwa hi vana na munhu un'wana na un'wana.

4.2.2.2. Nkongomelo wa vukanganyisi

126. Ku hleka mbuti ya mavendze, loko yi file u ta yi dya.

Nhlamuselo: U nga kaneti mhaka loko yi ri kona, mundzuku loko yi vonakile erivaleni, u ta fanela ku yi pfumela.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Mbuti ya mavendze	→ mhaka loko yi ri kona
Ku hleka	→ u nga kaneti
Loko yi file	→ loko yi vonakile erivaleni
U ta dya	→ u ta fanela ku yi pfumela

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Mbuti ya mavendze eka xitikoxihlovo xo sungula yi pananisiwa na mhaka loko yi ri kona eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Eka xitikoxihlovo xa vumbirhi na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi ku pananisiwa ku hleka na ku kaneta mhaka yo karhi leyi nga si tikombaka kahle eka vanhu kambe van'wana va ri karhi va yi vona leswaku hi yona. *Loko yi file* eka xitikoxihlovo xa vunharhu ku kongomisiwa eka mbuti leyi

pananisiwaka na munhu loko mhaka leyi a yi kaneta ekusunguleni se yi humele erivaleni eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. *U ta dya* eka xitikoxihlovo xa vumune swi pananisiwa na *u fanele ku yi pfumela* eka xitikoxikongomisiwa xa vumune. Ku dya swi pananisiwa na ku pfumela mhaka yo karhi hikuva loko munhu a kala a dya nchumu wu ya tshama ekhwirini ra yena u pfumela leswaku nchumu wa kona wu nge n'wi dlayi no n'wi vabyisa.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Eka xivuriso lexi Vatsonga va dyondza ku hanya hi ntiyiso va nga landzuli timhaka leti va swi tivaka leswaku va ti endlile naswona a va ri kona loko ti humelela hikuva swi ta va khomisa tingana siku xihundla xi paluxekaka. Va kuceteleka ku ka va nga kaneti swilo leswi va swi tivaka leswaku va swi endlile hikuva va ta kumiwa kutani va khomiwa hi tingana loko swi paluxeka swi humela erivaleni. Mhaka yo tanihi ku biha emirini hambiloko munhu a yi kaneta yi ta humela erivaleni hikuva khwiri ri ta kula na n'wana a velekiwa. Munhu loyi a kanetaka ta vugevenga ti humela erivaleni loko se a laviwa no khomiwa hi maphorisa.

4.2.2.3. Nkongomelo wa rirhandzu na vukati

127. Xivuriso: Loko timbuti ti lahleka, ti tlhela ti vuya.

Nhlamuselo: Wansati loko a famba handle ka nandzu u ta tivuyela.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

Timbuti

→ Wansati

Ti lahleka

→ loko a famba handle ka nandzu

Ti tlhela ti vuya

→ u ta tivuiyela

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Timbuti eka xitikoxihlovo xo sungula ti pananisiwa na wansati eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *Ti lahleka* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi ku kongomisiwa eka timbuti leti pananisiwaka na ku famba ka wansati evukatini handle ka nandzu eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Kasi eka xitikoxihlovo xa vunharhu ku pananisiwa *ti ta tlhela ti vuya na u ta tivuyela* eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Mhaka yin'wana i ya leswaku loko wansati suka evukatini kambe a nga hlongoriwangi u ta tlhela a vuya hi yexe a nga landziwangi. Mikarhi yo tala loko wansati a hlongoriwile evukatini a ri hava xihoxo u tala ku tlhela a vuya hikuva loko ko sala ku tekiwa un'wana u tala ku ka a nga endli swilo swa kahle loko a pimanyisiwa na loyi wa khale. Hikokwalaho ka sweswo wanuna u hlongola loyi a nga sala a n'wi teka a landza nsati wa yena wa khale hikuva a swi vonile leswaku u n'wi hlongorile ku ri hava nandzu.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Eka xivuriso lexi Vatsonga, ngopfu vatekani, va dyondza ku tiyiselana hambiloko swilo swi tikomba swi nga fambi kahle eka mikarhi yin'wana. Vavanuna va dyondza ku ka va nga hlongoli no kholela vavasati va vona hikuva a swi olovi ku kuma wansati un'wana loyi a nga ta ku tiyisela loko u hlongola nsati wa wena. Vavasati lava kumekaka va rhandzana na wanuna yoloye vo tilavela ntsena swa le mandleni ku nga ri rirhandzu ra ntiyiso tani hi nsati wa ntiyiso.

Nkucetelo wa xona erixakeni ra Vatsonga i wa ku tiyisa vavasati leswaku hambiloko wanuna o tshuka a n'wi hlongola evukatini a ri hava nandzu u ta tlhela a vuya emutini wa yena. Nkucetelo wun'wana wa xivuriso lexi wu kongomisa eka vavanuna ku va dyondzisa no va tsundzuxa ku ka va nga hlongoli vavasati va vona handle ka nandzu hikuva swi khomisa tingana eka vona loko a tlhela a vuya. Vavanuna vo tala va

hlongola vavasati va vona hikokwalaho ko hlohloteriwa hi swigangu va vona onge swi tlula vavasati va vona hi mahanyelo kasi a hi ntiyiso ko va mhaka ya leswaku loko rirhandzu ri ri ro tumbela ri tala ku tikomba ri nandziha swinene.

4.2.2.3. Nkongomelo wa vukungundzwana

128. Xivuriso: Mbuti yi dya laha yi nga khungiwa kona.

Nhlamuselo: Munhu u tala no tsakela leswi nga kwala a nga kona.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Mbuti	→ Munhu
Yi dya	→ u tala no tsakela
Laha yi nga khungiwa kona	→ leswi nga kwala a nga kona

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Mbuti yi pananisiwa na munhu eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxikongomisiwa xo sungula. *Yi dya* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi yi pananisiwa na munhu loyi a talaka ku dya kumbe ku tsakela swakudya swo karhi eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. *Laha yi nga khungiwa kona* eka xitikoxihlovo xa vunharhu ku kongomisiwa eka mbuti leyi yi nga khungiwa yi nga kotiki ku rhendzeleka laha yi tsakelaka ku ya dya kona, kambe hikokwalaho ka ku va yi khungiwile yi boheka ku rhendzelekarhendzeleka kwala mukhungo wu yi pfumelelaka ku dya yi fika kona ntsena. Leswi swi pananisiwa na *leswi swi nga kwala a nga kona* ku nga swilo leswi a nga pimeriwa swona kwala a nga kona a faneleke ku tirhisa swona ntsena. Leswi swi pananisiwa na leswi swi boxiwaka eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Hi xivuriso lexi Vatsonga va dyondza ku hlayisa, ku tsakela no sirhelela swilo leswi va tirhaka hi swona na vanhu lava va tirhaka na vona hikuva hi swona leswi va langutanaka naswona siku rin'wana na rin'wana. Vanhu lava munhu a tirhaka na vona hi vona lava va nga ta n'wi yimelela no n'wi sirhelela no n'wi seketela hi siku ra khombo ku tlula vanhu va le handle. Va kuceteleka ku tirhisa swilo leswi va vaka va ri na swona laha va tirhaka kona, laha va tshamaka kona, na ku tshemba vanhu lava va nga kusuhi na vona ku tlula lava va nga kule.

4.2.2.4. Nkongomelo wa mahanyelo lamo biha

129. Xivuriso: Mbuti ya ritshungu (kumbe rikwekwe) yi tinwayela timhandzini ta xivala.

Nhlamuselo: Munhu wo yiva, kumbe wo onha, u rhandza ku tihlantswela nandzu hi ku lumbeta van'wana.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Mbuti ya ritshungu/rikwekwe	→ munhu wo yiva/ku onha
Tinwayela	→ ku tihlantswela nandzu
Timhandzi ta xivala	→ ni ku lumbeta van'wana

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Mbuti ya ritshungu kumbe ya rikwekwe eka xitikoxihlovo xo sungula yi pananisiwa na munhu wo yiva no onha eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Eka xitikoxihlovo xa vumbirhi ku pananisiwa *tinwayela* na *ku tihlantswela nandzu* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Ku tihlantswela nandzu i ku va munhu a lava ku tibasisa eka nandzu lowu a

wu tivaka leswaku hi yena a nga wu endla kambe a lava leswaku ku lumbetiwa vanhu van'wana. Eka xitikoxihlovo xa vunharhu ku pananisiwa *timhandzini ta xivala na ku lumbeta van'wana* eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Timhandzi ta xivala i timhandzi leti nga tirhisiwa ku endla xivala ku nga yindlu ya timbuti. Loko mbuti yi hlohlonyiwa emirini yi titshuva hi ku yisa nhlana kumbe ndhawu leyi hlohlonyaka etimhandzini yi tikhuhlakhuhla hi tona.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Eka xivuriso lexi Vatsonga va dyondza leswaku loko va onhile swin'wana ku nga va entirhweni na le kaya laha va tshamaka no hanya na vanhu van'wana va nga lumbeti vanhu van'wana. Loko vanhu va onhile swin'wana va fanele va tihumesela erivaleni leswaku va ta kota ku pfuneka lomu va nga tsana no tsandzeka kona hikuva loko swo tshuka swi kumiwa endzhaku ka loko swi lo lavisisiwa swi khomisa tingana swinene.

Hi xivuriso lexi Vatsonga va kuceteleka ku tshika moya wo onha swilo va tshemba ku lumbeta vanhu lava va tshamaka na vona, vanhu va le kusuhi na vanhu lava va akelaneke na vona. Xi va kucetela leswaku loko va tshuka va onhile va humela erivaleni hi ndlela yo kombela ku rivaleriwa eka vinyi va swilo leswi onhiweke. Mikarhi yin'wana ku yiva swa vanhu u tumbela swi na khombo swinene. Eka mikarhi liya ya khale loko munhu a yiva a nga humeli erivaleni vinyi va nhundzu a va ku fambela va ya tirhelela leswaku u hlangana na makhombo, mavabyi mo karhi, rifu hambu ku ri ku penga.

4.2.2.5. Nkongomelo wa dyondzo

130. Xivuriso: Mbuti ya mugundzu yi tluleta hinkwato.

Nhlamuselo: Mbuti yin'we yo vabya yi nga onha ntlhambi hinkwawo, munhu un'we wo biha a nga onha vo tala.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ Xitikoxikongomisiwa

Mbuti ya magundzu

→ mbuti yin'we yo vabya/munhu un'we wo biha

Yi tluleta hinkwato

→ yi nga onha ntlhambi hinkwawo/a nga onha vo tala

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Mbuti ya magundzu eka xitikoxihlovo xo sungula yi pananisiwa na mbuti yin'we yo vabya kumbe munhu un'we wo biha eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Mbuti yo vabya ku vuriwa mbuti leyi yi nga khomiwa hi mavabyi yo karhi kasi munhu wo biha ku kongomisiwa eka munhu un'we wa mahanyelo lamo biha lama soriwaka hi vanhu van'wana. *Yi tluleta hinkwato* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi ku pananisiwa na *yi nga onha ntlhambi hinkwawo* kumbe *a nga onha vanhu lavotala* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Ntlhambi wa timbuti ku kongomisiwa eka timbuti leto tala leti dyaka endhawini yin'we kumbe leti tshamaka no etlela exivaleni xin'we. Swa olova leswaku loko yin'wana yi vabya mavabyi ma hatla ma tlulela eka timbuti letin'wana kutani na tona ti vabya. Kasi na munhu loyi a nga na mahanyelo lamo biha swa olova swinene leswaku a chela moya eka lava a tshamaka na vona masiku hinkwawo leswaku na vona va tekelela no encenyeta mahanyelo ma yena.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Rixaka ra Vatsonga ri dyondza mhaka ya leswaku loko ku kala ku va na xifuwo xin'we lexi nga na mavabyi mo karhi xi fanele xi susiwa laha ku nga na swifuwo swin'wana leswaku xi nga swi tluleti. Xivuriso lexi xi tlhela xi va na dyondzo ya leswaku loko ku ri

na munhu loyi a chelaka no byala moya wo biha eka vanhu lavo tala lava endlaka leswinene u fanele a hambinyisiwa na vanhu volavo.

Hi xivuriso lexi Vatsonga va kuceteleka ku papalata mhaka yo tshungula no titshungurisa eka mavabyi lama ma vaka ma va khomile leswaku va nga tluleti vanhu lava va tshamaka na vona, vanhu lava va nga kusuhi na vona, vanhu lava va nga akelana na vona, mindyangu ya vona na varhandzani va vona. Eka vutomi bya namuntlha ku na mavabyi yo tanihi HIV/AIDS lama vanhu va ngo famba va tluleta van'wana va ri karhi va swi endla hi vomu, van'wana vo famba va ri akrhi va pfinya vanhu hi ku sindzisa.

131. Xivuriso: Loko u dya ntswamba wa mbuti u ta va mbheveve.

Nhlamuselo: Loko u tshama u nga vulavuli, siku u hlundzukaka, u ta dlaya munhu.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ Xitikoxikongomisiwa

Ku dya ntswamba wa mbuti

→ ku tshama u nga vulavuli

U ta va mbheveve

→ siku u hlundzukaka u ta dlaya munhu

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Ku dya ntswamba wa mbuti eka xitikoxihlovo xo sungula swi pananisiwa na ku tshama u nga vulavuli eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Eka xitikoxihlovo xa vumbirhi *u ta va mbheveve* leswi vulaka ku va munhu a tswariwile a nga koti ku vulavula swi pananisiwa na *siku u hlundzukaka u ta dlaya munhu* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Munhu loyi a nga velekiwa a ri karhi a nga vulavuli u pananisiwa na munhu wo tshama mikarhi hinkwayo a nga vulavuli hambiloko swilo swi ri kahle na loko swi nga ri kahle. Ku ka munhu a nga vulavuli loko swilo swi nga n'wi khomi kahle swi endla leswaku a vaviseka embilwini ya yena kutani siku a hlundzukaka a tsundzuka hinkwaswo leswi swi nga

tshama swi n’wi vavisa kutani a hlundzuka ku tlula mpimo ku fikela laha a vavisaka vanhu lava n’wi pfukaka hi nkarhi wolowo hikokwalaho ka swilo leswi a nga swi fundza nkarhi wo leha a nga swi humesi.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Nkoka wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga i wa leswaku va dyondza ku phofula no vulavula swilo leswi swi va vavisaka timbilu loko swi endliwa no vulavuriwa hi vanhu van’wana. Swi nga yi hi ku swi vuriwile na leswaku swi endliwile hi mani, hileswaku ku miyela na swilo swa dlaya ku tlula loko munhu a swi humesela erivaleni swi oloxiwa. Nkucetelo wa xona erixakeni ra Vatsonga i ku va hlohlotela ku vulavula na vanhu van’wana lava va nga kusuhi na vona naswona lava va va tshembaka loko ku ri na leswi swi va khunguvanyisaka no ka swi nga va khomi kahle. Munhu loko ku ri na leswi swi n’wi vavisaka mbilu nkarhi wo leha swi endla leswaku a tshama a hlundzukile no n’wi vangela mavabyi ya mbilu lama eku heteleleni ma nga koxaka vutomi bya yena. Vanhu lava va nga kombisiki ku vaviseka ka vona va na khombo swinene hikuva siku va hlundzukaka va vavisa no dlaya.

4.2.2.6. Nkongomelo wa nxaniseko

132. Xivuriso: Xinyimpfana a xi tilwisi.

Nhlamuselo: Wo tsana a nga tiponisi khombyeni.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Xinyimpfana	→ wo tsana
A xi tilwisi	→ a nga tiponisi ekhombyeni

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xinyimpfana eka xitikoxihlovo xo sungula xi pananisiwa na munhu wo tsana ngopfu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Xinyimpfana i nyimpfu leyi yi nga muxaka wa mbuti swo hamabnyisiwa hi ku va nyimpfu yi ri na ncila wo bumbula naswona mahanyelo ma yona a ma fani na ma mbuti hikuva nyimpfu i xifuwo xo rhula swinene loko yi pimanyisiwa na mbuti. Nyimpfu loko yi dlayiwa a yi rili ku kotisa mbuti hikokwalaho yi nyikiwaka swihlawulekisi swo va yi rhurile. Eka xitikoxihlovo xa vumbirhi a xi *tilwisi* i xinyimpfana lexi pananisiwaka na munhu loyi a tsandzekaka ku tiponisa loko a hlangana na khombo eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Vanhu vo tsana va tala ku vavisiwa swinene etimbilwini hikokwalaho ko va va nga swi koti ku boxa leswi swi va vavisaka eka lava va tshamaka ni ku hanya na vona. Van'wana va hela hi ku lumbetiwa na swilo leswi va nga swi endlangiki hikuva va tsandzeka ku tivulavulela ni ku tisirhelela.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Eka xivuriso lexi Vatsonga va kuma dyondzo ya leswaku munhu un'wana na un'wana u fanele a yimela timhaka ta yena hambiloko a titiva leswaku u tsanile hikuva vanhu va nga onhetela swilo va kombetela vona kambe va nga ri na nandzu. Nkucetelo wa xona i ku hlohlotela vanhu vo tsana ku tidyondzisa ku vulavula no tiyimela loko swilo swi bihile na loko va lumbetiwa eka swilo leswi va nga swi endlangiki no swi onha. Vanhu lavo tsana va tala ku vavisiwa no lumbetiwa swi nga fanelangi hi ku tiva leswaku a va nga kaneti no tivulavulela.

4.2.3 Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka huku

4.2.3.1. Nkongomelo wa vutoya

Vutoya ku vuriwa ntalo wa nchavo lowu kumekaka emunhwini, nkarhi wun'wana hi nga vula vutoya leswaku i ku va munhu a ri na rhumbyana hikuva i nchavo lowu wu

khumbaka na marhumbu, hileswaku ku chuwa ku sukela endzeni ka khwiri hi ku swi endla onge marhumbu mo tlakuka.

133. Xivuriso: Munhu loyi i huku.

Nhlamuselo: I toya.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Munhu loyi i huku → i toya

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Munhu i huku eka xitikoxihlovo xo sungula hileswaku huku yi pananisiwa na munhu wa toya eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Toya i munhu wo chava swinene naswona u chava na swilo swo ka swi nga nyawuli. U chava na vanhu lavo tsana va nga riki na matimba yo n'wi tlula.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Hi xivuriso lexi vanhu Vatsonga va dyondza ku ka va nga chavisiwi hi nchumu eka vutomi bya vona bya siku na siku, hambu ku nga va munhu kumbe xiyimo xo biha va fanele va nga rhurhumeli va langutana na xiyimo xolexo. Loko munhu a nga chavisiwa hi swiyimo swa vutomi nkarhi na nkarhi swi endla leswaku vanhu van'wana va n'wi tekela ehansi va n'wi chavisa hambiloko ku nga ri na lexi a fanele a xi chava. Nhlohlotelo wa xona i ku ka vanhu va nga chavisiwi hi nchumu wun'wana na wun'wana hambu ku ri munhu un'wana na un'wana. Va fanele va titoloveta ku yima va tiya va tlhela va va na xivindzi eka xiyimo xihhi kumbe xihhi lexi va hlanganaka na xona evuton'wini. Kasi xin'wana hileswaku vanhu va fanele ku swi tiva leswaku vanhu va hambana, ku na va xivindzi na matoya. Se swi lava hi va amukela no dyondza ku hanya na vona.

4.1.3.2. Nkongomelo wa mitirho

134. Xivuriso: Ku kenkela a hi ku veka tandza.

Nhlamuselo: Ku tirha ku tlula ku vulavula.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Ku kenkela → ku vulavula

Ku veka tandza → ku tirha

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula *ku kenkela* ku pananisiwa na ku vulavula eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Ku kenkela ka huku ya mbaha loko yi lava ku tshikela mandza, eka xitikoxihlovo xa vumbirhi ku pananisiwa na ku veka tandza ka huku na ku tirha ka vanhu. Loko vanhu va ri karhi va tirha loko va vulavula ntirho a wu fambi swi tluriwa hiloko va tirha va miyerile. Huku hambiloko yo kenkela njhani loko se yi fanele ku veka tandza ya miyela hikuva ku veka tandza i ntirho lowukulu swinene ku tlula ku kenkela. Ku veka tandza i nchumu wa nkoka hikuva ku na vutomi bya xihukwana lexi xi nga ta tlhotlhorwa endzeni ka tandza.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Nkoka wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga i ku va dyondzisa leswaku loko va nyikiwa ntirho mhaka ya mabulo yi fanele yi papalatiwa hikuva yi dya nkarhi. Vanhu loko va tsakisiwa hi mabulo va tshika ku tirha va nyika swikombiso swa mabulo ya vona hi mavoko. Kasi na mhaka yo phakatana mavoko loko mabulo ma nandziha swi yimisa ntirho leswaku wu nga yi emahlweni, hikokwalaho nkarhi lowu a wu veke riwe ntirho

wolowo swi fika laha wu hundzaka. Hi dyondza na leswaku hi xitalo munhu wo vulavula ngopfu a nga rhandzi ku tirha.

Hi xivuriso lexi Vatsonga va kuceteleka ku loko va ri na ntirho lowu va faneleke ku wu tirha va fanele ku tirha hi nkinkhi va tshika ku vulavula ngopfu hikuva loko vanhu va vulavula ngopfu loko va ri ku tirheni ntirho wa kona a wu fambi. Xivuriso lexi xi tlhela xi va na nkucetelo wa leswaku loko munhu ku ri na leswi a faneleke ku swi tirha na leswi a swi tirhaka a nga swi vulavuleli kunene hi nomu eka vanhu kambe va fanele va vona hi swiendlo na ku va ku ri na leswi swi tikombaka swo tanihi mbuyelo wa ntirho wolowo.

135. Xivuriso: Huku yi hanya hi ku handza.

Nhlamuselo: Munhu u hanya hi ku tirha.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Huku yi hanya → munhu u hanya

Hi ku handza → hi ku tirha

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxihlovo xa vumbirhi *huku yi hanya* na *hi ku handza* swi pananisiwa na *munhu u hanya* na *hi ku tirha* eka xitikoxikongomisiwa xo sungula na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Huku a yi swi koti ku hanya loko yi nga tihandzeli swakudya hi yoxe. Yi fanele ku handzahandza lomu mataleni ya vanhu leswaku yi kota ku kuma swakudya swo tihanyisa. Ku handza ka huku ku pananisiwa na ku tirha ka munhu. Hileswaku a nga ka a nga swi koti ku tihanyisa loko a nga titirheli.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Hi xivuriso lexi Vatsonga va dyondza mhaka ya leswaku ku hava nchumu lowu munhu a nga humeleshaka eka wona loko a nga wu yimelangi hi milenge. Vanhu va fanele ku gingirikela ku humelesa ka vona hikuva loko va nga endli tano va tshama va ri na swisoloko eka nhluvuko wa swilo swa vanhu van'wana. Ku kuma tidyondzo ta le henhla swi humelesa ntsena loko munhu a tikarhata. Va kuceteleka no hlohloteleka ku va loko va fanele va va na swilo swa kahle evuton'wini va titoloveta ku swi chivirikela no swi tirhela hi matimba. A ku na nchumu wa kahle lowu vaka kona eka munhu kumbe a wu kumaka evuton'wini a nga wu hitekelangi, hileswaku xin'wana na xin'wana lexi vuyerisaka vanhu xi kumiwa hi ku tinyiketela no tirha. Hikokwalaho ka nkucetelo wa xivuriso lexi Vatsonga va tala ku tirhisa marito lawa ku hlohlotela rixaka ra vona: “A xi kona lexinene laha misaveni xi nga ta ta u etlele, lexi taka loko u etlele i malanga ntsena ematihlweni na *swixalu emilon'weni*”.

136. Xivuriso: Ka byandlani ni vurhongo eka huku yo fa hi mafurha.

Nhlamuselo: Swi vuriwa naswona loko u kumile ntirho lowu u nga kumiki ku soriwa hi wona endzhaku.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

Ka byandlani ni vurhongo

→ u kumile ntirho

Huku yo fa hi mafurha

→ lowu u nga kumiki ku soriwa hi wona

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxihlovo xa vumbirhi *ka byandlani ni vurhongo* na *huku yo fa hi mafurha* swi pananisiwa na ku va munhu a kumile ntirho lowu a ngo tirha hi ndlela leyi a swi lavaka hayona ku ri hava loyi a n'wi solaka loko a wu tirhile. Leswi swi

pananisiwa na xitikoxikongomisiwa xo sungula na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi *u kumile ntirho* na *lowu a nga kumiki ku soriwa endzhaku*. Huku yo fa hi mafurha i huku leyi yi nga nona swinene yi nga na mafurha mo tala lama endlaka leswaku yi nga koti ku fambafamba hi ku olova hikokwalaho ko tikiwa hi miri wa yona. Ku nona ka yona swi endla leswaku yi va na vulolo yi tshama yi etlele mikarhi yo tala.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Eka xivuriso lexi Vatsonga va dyondza ku tirha hi ku hiteka naswona va tshunxekile eka mitirho leyi va nga kumiki ku soriwa eka yona. Va gingirika swinene ku fika laha varhangeri va vona va va tlakusaka no va endla varhangeri va ntirho wolowo hi ku vona ntokoto lowu va wu kumaka eku gingirikeneni ka vona. Xivuriso lexi xi na nkucetelo eka vanhu lava va nga kuma mitirho laha va tirhaka va nga salasariwi endzhaku va ngo tirha hi ku rhandza, hi vuswikoti na matimba ya vona. Vanhu lava va tirha hi ku tshembeka no tinyiketela hi ku tiva leswaku va tshembiwa swinene hi vathori na varhangeri va vona.

4.2.3.3. Nkongomelo wa ndyangu/muti

137. Xivuriso: Nhwanyana i huku yo khomela vayeni.

Nhlamuselo: Nhwanyana loko a tekiwa u ta siya muti exivundzeni, a famba. U fana na huku leyi u yi khomelaka vaendzi, kasi u pimisile ku tidyela hi vukhwatsi.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

Nhwanyana

→ nhwanyana loko a tekiwa

I huku yo khomela vayeni

→ u siya muti exivundzeni

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Nhwanyana un'wana na un'wana u pananisiwa na huku yo khomela vayeni loko a tekiwile ku nga n'wana wa xisati eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxikongomisiwa xo sungula. Huku yo khomela vayeni eka xitikoxihlovo xa vumbirhi yi pananisiwa na nhwana loyi a siyaka muti exivundzeni eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Vayeni i vanhu lava va ngo ta emutini va nga teli ku tshama nkarhi wo leha, va ngo tshamanyana siku rin'we kumbe mambirhi kumbe va nga peti na dyambu. Vayeni loko va fikile va dlayeriwa huku va dya ku ri ku komba ntsako wa ku endza ka vona, huku leyi khomiwaka yi siya tihuku tin'wana exivundzeni naswona a ta ha ringani hi nhlayo ya tona.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Hi xivuriso lexi vatswari va dyondza leswaku ku va na vana va xisati na va xinuna swi na nkoka swinene hikuva eka lava va xisati va tisa rifuwo kasi lava va xinuna va yisa xivongo emahlweni na ku ndlandlamuxa ndyangu. Vatswari va Vatsonga va kuceteleka hi matlhelo mambirhi, eka nkucetelo wo sungula vatswari a va hlohloleleki loko va kuma vana va vanhwanyana ntsena hi ku tiva leswaku loko se va kurile va ta tekiwa va famba kutani va sala va dlawa hi xivundza no pfumala vo rhuma no va hlayisa. Swi endla na leswaku vana va vanhwanyana va nga tsakeriwi no endleriwa swilo swa nkoka loko va ri karhi va kula hambu ku ri ku dyondzisiwa xikolo hi ku ehleketa leswaku loko se va tirha va kuma mali va ta ya va ya hlayisa va le vukatini bya vona ntsena ku nga ri vatswari va vona. Nkucetelo wa xivuriso lexi wu tlhela wu endla leswaku ku tsakeriwa ngopfu vana va xinuna hi ku ehleketa leswaku hi vona va nga ta yisa xivongo xa muti emahlweni. Tlhelo lerin'wana ra nkucetelo wa xivuriso lexi hileswaku loko emutini ku tswariwile vanhwanyana lavotala vatswari va tsaka va tsakela rifuwo leri va nga ta ri kuma hi tlhelo ra xuma ku nga mali na tihomu.

138. Xivuriso: A ndzi tswalanga huku, ndzi tswale munhu.

Nhlamuselo: Mukon'wana la talaka vukweni wa soriwa hi rito leri. Vatswari va nhwanyana va ku: Ku lava tihuku to phamela mukon'wana siku rin'wana na rin'wana, swa karhata. *"A teke nsati wakwe, a famba!"*.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

A ndzi tswalanga huku

→ tihuku to khomela mukon'wana

Ndzi tswale munhu

→ Nsati

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

A ndzi tswalanga huku eka xitikoxihlovo xo sungula swi pananisiwa na tihuku to khomela mukon'wana eka xitikoxikongomisa xo sungula. Ndzi tswale munhu eka xitikoxihlovo xa vumbirhi swi pananisiwa nsati wa munhu eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Huku i xifuwo lexi xi tirhisiwaka emutini ku xeva hi xona kumbe ku dlayela vayeni ngopfungopfu mukon'wana loko a tshuka a va endzerile.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Lava va nga vakon'wana va dyondza mhaka ya leswaku evukon'wanini a ku fanelangi ku toloveriwa ku kotisa eka munghana. Vakon'wana va fanele va endzela evukon'wanini loko swi fanerile na loko swi boha naswona u fanele a hatlisa a lovola a ta hlomisa nsati wakwe. A swi fanelangi leswaku mukon'wana a kala a voneriwa no tiveriwa ku tsana ka yena hikuva swi ta endla leswaku va n'wi tekela ehansi na ku ka va nga tshembi leswaku u ta swi kota ku hlayisa n'wana wa vona. Nkucetelo lowu nga kona i wa leswaku lava va nga vakon'wana loko va nga si lovola va hlohloleka ku ka va nga tati mikondzo ya vona evukon'waneni hikuva va hetela vinyi va muti swakudya no va kama

mali yo xava swilovolovo leswi nyikiwaka mukon'wana. Nkucetelo wun'wana wu kongomisa eka wanuna leswaku loko a lovorile nsati a hatlise a hetisa ku lovola a tshika leswi swo tshamela ku n'wi endzela eka vona hikuva va ta kala va tolovelana ngopfu na lava va le vukweni kutani a nga ha xiximiwi hambu ku ri ku tlulana milenge va tikuma va ri karhi va holova.

4.2.3.4. Nkongomelo wa milandzu na maahlulelo ya yona

139. Xivuriso: U nga hlongoli huku u tamele munyu mandleni. Kumbe wo tsutsumela huku ni munyu.

Nhlamuselo: U nga hatlisi ku avanyisa mhaka yi nga si vupfa.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
U nga hlongoli	→ u nga hatlisi ku avanyisa
Huku	→ Mhaka
U tamele munyu emandleni	→ yi nga si vupfa

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

U nga hlongoli eka xitikoxihlovo xo sungula swi pananisiwa na *u nga hatlisi ku avanyisa* eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Eka xitikoxihlovo xa vumbirhi huku yi pananisiwa na mhaka yo karhi eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. *U tamele munyu emandleni* swi pananisiwa na mhaka leyi yi nga ku chukiweni kambe yi nga si vupfaka leswaku yi hundziseriwa eka vanhu van'wana va yi tiva hambu ku ri ku avanyisiwa. Leswi swi pananisiwa eka xitikoxihlovo xa vunharhu na xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Munyu i

nchumu lowu tirhisiwaka ku lungu xixevo leswaku xi nandziha. Huku yi hlongorisiwa hi xikongomelo xa ku va yi ta dlayiwa yi dyiwa tanihi xixevo.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Eka xivuriso lexi Vatsonga va dyondza ku tikhoma ku kondza nkarhi lowu pimiweke wa swilo wu fika. Xi tlhela xi va dyondzisa ku ka va nga hatliseli ku boxa timhaka loko ti nga si vupfa na loko ti nga si tiyisiwa. Nkucetelo wa xona erixakeni ra Vatsonga i wa leswaku loko va ri karhi va tenga na ku avanyisa timhaka ehubyeni va nga tekeleli ku teka swiboho loko mhaka ya kona yi nga si twisiseka no pfumala vumbhoni byo khomeka. Mhaka yi fanele yi rhanga yi lavisisiwa no koxometiwa hi kona yi tsemiwaka hikuva yi nga ha vanga madzolongu ku ya emahlweni loko yi hatlisisiwa.

Xivuriso lexi xi tlhela xi va na nkucetelo wa leswaku loko munhu a ri na makungu yo endla swo karhi na ku va a tshembisiwile swin'wana a nga fambi a byela vanhu leswaku se u swi kumile kumbe u na swona a nga si swi khoma hi mavoko no swi vona hi mahlo. Xivuriso lexi xi tlhela xi va na nkucetelo eka vavasati wa leswaku loko va bihile emirini va nga hatliseli ku xava swambalo swa n'wana loko a nga si velekiwa hikuva swi nga endleka a velekiwa a lovile. A swi fanelangi leswaku vanhu va boha makungu na ku tiyisisa leswaku swilo swi ta endleka onge va tiva makungu ya Xikwembu kumbe leswi swi nga ta humelela mundzuku.

4.2.3.5. Nkongomelo wa vuxaka

140. Xivuriso: Huku yi tidzunisa hi muxaka wa yona.

Nhlamuselo: Munhu un'wana na un'wana u dzunisa hi rixaka ra ka vona leswaku hi rona rixaka lerinene.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ Xitikoxikongomisiwa

Huku

→ munhu un'wana na un'wana

Yi tidzunisa

→ u tidunisa

Hi muxaka wa yona

→ hi rixaka ra ka vona leswaku hi rona rixaka lerinene

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Huku yi pananisiwa na munhu un'wana na un'wana eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxikongomisiwa xo sungula. *Yi tidzunisa* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi swi komba huku leyi tindhundhuzelaka ku fana na munhu loyi a tithemendhelaka. *Hi muxaka wa yona* eka xitikoxihlovo xa vunharhu yi pananisiwa na *rixaka ra ka vona leswaku hi rona rixaka rinene* eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Munhu un'wana na un'wana u tithemendhela hi rixaka ra ka vona hi ku kombisa no vula leswaku hi rona rixaka lerinene ku tlula tinxaka letin'wana.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Eka xivuriso lexi Vatsonga va dyondza ku tshemba na ku tlakusa vanhu lava va tshamaka na vona, lava va tirhaka na vona ku tlula vanhu lava va nga riki na vuxaka na vona. Varhangeri na valeteri va tinyungubyisa hi vanhu lava va nga va komba ntirho ku tlula vanhu lava va nga si tshamaka va tirha na vona, hikokwalaho va swi kota na ku nyika vumbhoni lebyi bumabumelaka ku humelela ka munhu loyi va n'wi leteleke.

Hi xivuriso lexi Vatsonga va kuceteleka ku tindhundhuzela hi rixaka ra vona leswaku hi rona ri nga kahle ku tlula tinxaka letin'wana. Xi tlhela xi va na nkucetelo wo va va tindhundhuzela hi ndhavuko wa vona leswaku wu sasekile ku tlula mindhavuko ya

tinxaka timbe. Xivuriso lexi xi tlhela xi va na nkucetelo eka vatswari na vana ku va va hlohloleka ku tshemba no tinyungubyisa vatswari na vana va vona leswaku hi vona va nga na nkoka na vuswikoti ku tlula vanhu van'wana laha misaveni. Hileswaku xivuriso lexi xi nyika vanhu erixakeni nhlohlotelo wo va va tekela swilo swin'wana na swin'wana leswi khumbaka vona ehenhla ku tlula vanhu van'wana. Naswona a va fanelangi va titekela ehansi exikarhi ka vanhu van'wana na tinxaka timbe.

4.2.3.6. Nkongomelo wo sola

141. Xivuriso: U nga koti bya huku, u dya u ri karhi u sula nomu. Kumbe: U nga dyi ku kota bya huku.

Nhlamuselo: U nga nyikiwi xilo u ri karhi u sola, kumbe ku kalala. Naswona: U nga kaneti xilo lexi u xi endleke; loko u dya u sula nomu i ku kaneta.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ Xitikoxikongomisiwa

U nga koti bya huku

→ munhu

U dya u karhi u sola

→ u nga nyikiwi u ri karhi u sola

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

U nga koti bya huku eka xitikoxihlovo xo sungula swi paluxa huku leyi pananisiwaka na munhu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *U dya u ri karhi u sola* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi swi pananisiwa na *u nga nyikiwi xilo u ri karhi u sola* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Huku loko yi nyikiwa swakudya yi tala ku dya hi ku hlawula swin'wana yi dya yi tshika swin'wana yi nga dyi leswi kombaka leswaku swakudya leswi yi nga dyiki swi tekiwa leswaku ya swi sola.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Nkoka wa xivuriso lexi i wa leswaku loko Vatsonga va nyikiwa nchumu wo karhi a va fanelangi ku amukela nchumu wolowo va ri karhi va sola hikuva swi endla leswaku lava va va nyikaka va hela matimba naswona swi endla leswaku va nga ha tsakeli ku va nyika nchumu eka mikarhi yin'wana leyi landzelaka. Xivuriso lexi xi tlhela xi va na nkoka hikuva vanhu va dyondza mhaka ya leswaku loko munhu a onhile nchumu wo karhi a nga yimeli ku vutisiwa hi vanhu van'wana, xikan'wekan'we u fanele a tivokarisa leswaku hi yena muonhi wa nchumu wolowo.

Eka xivuriso lexi Vatsonga va kucteleka ku ka va nga soli swilo leswi va nyikiwaka hi vanhu van'wana. Va hlohloleka ku khensa eka swilo leswi va nyikiwaka swona hikuva swilo swin'wana a swo boha leswaku va nyikiwa hi vanhu, van'wana va va nyika hi kuva va va tsakela no va khensa eka leswinene va swi tirheke na leswi va swi tirhaka. Vanhu va hlohloleka ku va va twisisa leswaku nyiko i nyiko a swi fanelangi ku langutiwa leswaku yi humesiwile hi mani naswona i nyiko ya muxaka muni. Hileswaku nchumu wun'wana na wun'wana lowu munhu a nyikiwaka hi munhu un'wana hi ku tsakela munyikiwa swi fanerile leswaku a khensa hi mbilu ya yena hinkwayo a nga kombi ku kanakana ni ku sola.

4.2.3.7. Nkongomelo wa dyondzo

142. Xivuriso: Ku handzela endzhaku tani hi huku.

Nhlamuselo: Ku cukumeta mali yaku, u nyika lava nga ta ku tshika khombyeni emahlweni.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

Ku handzela

→ ku cukumeta mali yaku

Endzhaku tani hi huku

→ u nyika lava va nga ta ku tshika khombyeni emahlweni

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxikongomisiwa xo sungula ku pananisiwa *ku handzela na ku cukumeta mali yaku*. Endzhaku *tani hi huku* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi swi pananisiwa na *u nyika lava va nga ta ku tshika khombyeni emahlweni* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Huku loko yi ri karhi yi tilavela swakudya yi handza kunene emataleni ya vanhu naswona loko yi handza a yi handzeli emahlweni kambe yi handzela endzhaku. Hileswaku swilo swa huku loko swi endliwa ko tala a swi yi emahlweni kambe swi ya endzhaku. Munhu loko a teka swilo swa nkoka swo tani hi mali a nyika vanhu lava va nga ta ka va nga n'wi pfuni hi siku ra khombo swi fana swinene na leswi endliwaka hi huku swo tidyela nkarhi.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Eka xivuriso lexi Vatsonga va dyondza mhaka ya leswaku munhu a nga fanelangi a teka switirhisiwa swa nkoka a nyika vanhu lava va nga na swona hikuva a swi nga va pfuni nchumu handle ka ku swi tshika swi onhaka hi ku pfumala ntirho. Hileswaku xivuriso lexi xi na nkucetelo erixakeni ra Vatsonga hi ku va hlohlotela ku pfuna vanhu lava na mundzuku ka siku va nga ta tlhela va va pfuna loko va ri eku tikeriweni na loko va tshuka va hlangana na makhombo. Xi tlhela xi hlohlotela vanhu lava va nga fuma va nga na mali leswaku va nyika no pfuna maxaka na lava va nga kusuhi na vona hikuva hi vona va nga ta boheka ku tshunela siku ra khombo. Ku pfuna vanhu lava va nga riki kusuhi na wena naswona va nga ri maxaka loko mali yo tshuka yi hela na vona va nyamalala kutani u sala u langutanile na maxaka ntsena.

143. Xivuriso: Huku fela mandzeni.

Nhlamuselo: Loko u hlwela ku tlula mpimo, u tilavela mhangu.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Huku	→ ku hlwela ku tlula mpimo
Fela mandzeni	→ u tilavela mhangu

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula ku pananisiwa huku na munhu loyi a hlwelaka ku tlula mpimo eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Huku i xifuwo xo endla swilo hi ku nonoka swinene naswona a yi yi emahlweni swilo swa yona yi swi endla hi ku tlhelela endzhaku hikuva yi handzela endzhaku. *Fela emandzeni* swi pananisiwa na *u tilavela mhangu* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Huku loko yi hisiwa hi mandza swi endla leswaku yi nga tshamiseki.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Hi xivuriso lexi Vatsonga va dyondza ku endla swilo xikan'wekan'we loko va nyikiwile ntirho lowu va fanelaka va wu fikelela hi nkarhi lowu vekiweke wu nga se hundza. Ku tsandzeka ku tirha ntirho nkarhi wa ha ri kona swi nga fika laha munhu loko a tshuka a hlangana na swirhalanganyi a nga ta ka a nga ha koti ku boxeketa eka ntirho wolowo. Nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga i wa leswaku munhu loko a endla nchumu wo karhi a nga fanelangi ku hlwela ku tlula mpimo bya huku, u ta kala a hlangana na khombo a nga si endla ntirho wa yena. Swi kahle leswaku loko munhu a nyikiwa ntirho a wu tirha xikan'wekan'we ku nga se va na leswi swi nga ta n'wi kanganyisa no n'wi sivela. Huku loko yi fela emandzeni swi na khombo swinene hikuva

mandza ya na vutomi lebyi faneleke byi tumbuluxiwa tani hileswi ma nga na swihukwana, leswi swi vula leswaku huku yi ta fa na swihukwana swo tala ku tlula loko yi tifela yi ri yoxe.

4.2.3.8. Nkongomelo wo vilela

144. Xivuriso: Huku yi hisiwe hi tandza.

Nhlamuselo: La nga kotiki ku vula swa yena, u hisa mbilu.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

Huku

→ munhu la nga kotiki swa yena

Yi hisiwe hi tandza

→ u hisa mbilu

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Huku eka xitikoxihlovo xo sungula yi pananisiwa na munhu loyi a nga kotiki swa yena eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Huku yi tiveka tanihi xifuwo lexi tsandzekaka eka swilo swo tala, na munhu loko vo kala va n'wi vula huku swi paluxa leswaku a nga koti nchumu eka swilo swo karhi leswi endliwaka. *Yi hisiwe hi tandza* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi yi pananisiwa na *u hisa mbilu* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Huku loko yi kala yi hisiwa hi mandza swi endla leswaku yi nga tshamiseki hi kuva ya tshwa.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Nkoka wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga i ku va dyondzisa leswaku loko munhu a tshama na timhaka leti n'wi dyaka embilwini ya yena swi na nghozi swinene ya ku endla

leswaku a venga vanhu no khomiwa hi mavabyi ya mbilu. Naswona swi endla leswaku a nga ha koti ku fikelela mitirho ya yena hi ndlela leyi languteriweke na ndlela leyi nga fanela. Ku vaviseka ka mbilu swi na xiave lexikulu xa ku tsanisa miri wa munhu leswi hungutaka magingirikelo ma yena na ku va a nga koti ku hlamula kahle vanhu lava a tshamaka no tirha na vona. Eka xivuriso lexi Vatsonga va kuceteleka ku vulavula no tlhela va boxa timhaka leti ti va vavisaka etimbilwini ta vona hikuva loko va nga tiboxi ti nga va vangela mabibi ya mbilu kutani va hela hi ku khomiwa hi mavabyi ya mbilu lama nga helaka hi ku koxa vutomi bya vona. Vanhu lava tshamaka na timhaka leti va hisaka timbilu va tala ku tshama va hlundzukile no karihela munhu un'wana na un'wana na loyi a nga ri ku na nandzu, hikokwalaho Vatsonga va hlohloleleka ku ka va nga miyeli loko va hlangana na ku tikeriwa.

4.2.3.9. Nkongomelo wo rhukana

Ku rhukana ku kongomisiwa eka ku tirhisa marito ma ndzhukano eka munhu kumbe vanhu van'wana naswona a ma amukeleli. Ku rhukana ku nga ha vuriwa ku tirhisa marito ma ndzhukano.

145. Xivuriso: Ndzi ta ku byela swo mita hi huku.

Nhlamuselo: Ku rhukana.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

Swo mita hi huku

→ ku rhukana

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula lexi paluxaka *ku byela swo mita hi huku* swi pananisiwa na ku rhukana eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Huku yi handzahandza no swilo swo tala leswi munhu a nga ha swi tiveki leswaku i swakudya muni leswi rhandziwaka hi huku.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Hi xivuriso lexi Vatsonga va dyondza ku ka va nga tshuneleli vanhu lava va tikombaka va hlundzukile va sungulaka ku rhukana ku ri ndlela yo papalata ku rhukaniwa. Mikarhi yin'wana na loko va nga sukanga ekusuhi na vona va tirhisa maendlelo yo miyela va nga hlamuli nchumu eka ku rhukana ka vona ku ri ndlela yo va miyeta no va heta vukarhi. Nkucetelo lowu wu nga kona i wa leswaku Vatsonga va hlohloleka ku kota ku tiva no twisisa mahlundzukelo ya munhu. Hileswaku loko munhu a hlundzukile ku fikela laha a vulaka marito ya xivuriso lexi, swi namba swi tikomba leswaku u hlundzukile swinene hikokwalaho ka sweswo vanhu va fanele va vonisisa leswaku va miyela na ku tlhenthela endzhaku eka munhu yoloye hikuva a nga va rhuketela a va byela swilo leswi va nga ta ka va nga ha swi rivali na siku na rin'we. Xivuriso lexi xi va hlohlotela ku tshika munhu loyi a hlundzukeke a rhanga a horisa moya hi kona va nga ta burisana na yena, hikuva marito ya xivuriso ya kombisa vukari lebyikulu.

4.2.3.10. Nkongomelo wa rifu

146. Xivuriso: Ku fa ka huku, mandza ma borile.

Nhlamuselo: Vana vo felwa hi manana a va kumi muhlayisi.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Ku fa ka huku	→ vo felwa hi manana
Mandza	→ vana
Ma borile	→ a va kumi muhlayisi

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Ku fa ka huku eka xitikoxihlovo xo sungula swi pananisiwa na *vo felwa hi manana* leswi kongomisiwaka eka vana eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Mandza na vana swa pananisiwa eka xitikoxihlovo xa vumbirhi na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi hi leswi mandza ma nga na swihukwana endzeni ka wona kasi vana i mihandzu ya manana wa vona. *Ma borile* ku kongomisiwa eka mandza lama swihukwana leswi swi nga endzeni ka wona swi nga fa swi nga ha riki na vutomi. Leswi swi pananisiwa na *a va kumi muhlayisi* eka xitikoxihlovo xa vunharhu na xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Huku leyi nga tshikela mandza loko yi kala yi fa na mandza lama yi nga ma tshikela ma bola hikuva a ma nga ha fukameriwi ku fika eka nkarhi wo tlhotlhorwa. Loko mandza ma nga fukameriwi swi endla leswaku ma bola, swi tano na vana lava va loveriwaka hi mana wa vona va sala va pfumala manana loyi a nga ta va letela no va kombisa mahanyelo lamanene.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Eka xivuriso lexi Vatsonga ngopfu vatswari va xisati va dyondza ku tihlayisela vana va vona loko va ha nyikiwile vutomi hi ndlela leyi faneleke hi ku tiva leswaku ku hava manana loyi a nga hlayisaka n'wana wa yena tanihi yena n'wini. Leswi swi endla leswaku va tihlayisa swinene hi ndlela yo papalata mavabyi lama vona vinyi va nga

tekaka xiave xo tivangela rifu eka wona leswaku ma nga va khomi. Ku ka munhu a nga tikhomi eka swiendlo swin'wana swa vutomi swi na xiave xo hunguta vutomi hambileswi ku nga riki na munhu loyi a swi tivaka leswaku u ta hundla rini emisaveni.

Hi xivuriso lexi Vatsonga va kuceteleka eka ku hanya vutomi lebyinene ngopfu eka vamanana va nga tinghenisi eka ku hanya vutomi byo hangalaka lebyi nga hetelalaka hi ku va ngenisa emakhombyeni ya mavabyi kutani va hatla va hundza emisaveni. Eka vutomi bya sweswi ku na mavabyi yo tala lama kumekaka loko vanhu va tinghenisa eka timhaka ta masangu va nga tisirhelelangi. Kutani vamanana loko va tinghenisa eka swona va hatla ku hundza emisaveni va siya vana lava nga riki na manana loyi a nga ta va hlayisa. Vamanana va hlohoteleka swinene ku va va papalata mhaka yo tirivala leswaku va na xiave lexikulu eku kuriseni ka vana va ti xixima leswaku va nga khomiwi hi HIV/AIDS na mavabyi man'wana ya tingana.

4.2.3.11. Nkongomelo wo tikurisa

Ku tikurisa i ku va munhu a tivona a ri wo antswa kumbe a ri wa matimba ku tlula vanhu van'wana lava a kumekaka a ri na vona naswona a swi endla hi ndlela ya manyunyuno no bombisa. Ku tikurisa swi fambelana swinene na ku tikukumuxa exikarhi ka vanhu.

147. Xivuriso: Loko tihuku ti mile meno.

Nhlamuselo: Loko munhu a tikurisa leswaku u ta endla swo karhi, kasi a swi endleki, va n'wi hlamula hi marito lawa. A swi koteki! A swi nga endleki na siku na rin'we.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

Tihuku

→ Munhu

Ti mile meno

→ a ti kurisa leswaku u ta endla swa kahle

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Tihuku ti pananisiwa na munhu eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxikongomisiwa xo sungula. Eka xitikoxihlovo xa vumbirhi *ti mile meno na a ti kurisa leswaku u ta endla swa kahle* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Tihuku a ti mili meno na munhu loyi a tikurisaka a nga swi koti ku endla swilo swa kahle hambiloko a tindhundhuzela leswaku u ta endla leswa kahle. Munhu loyi a tikurisaka hi ku tithemendhela leswaku u ta endla swa kahle u hetelela hi ku ka a nga swi endli na siku na rin'we.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Mhakankulu leyi andlariwaka eka xivuriso lexi i ya leswaku loko munhu a ri na makungu ya ku sungula na ku endla swilo swo karhi a nga fanelangi a vulavula no tiba xifuva. Lexi a fanelaka ku xi endla i ku tirha kutani vanhu va vona hi mihandzu ya ntirho wolowo hikuva loko munhu a rhangisa nomu swi na khombo ngopfu loko a nga tshuka a tsandzeka ku fikelela eka ntirho wolowo. Vatsonga va kuceteleka ku ka va nga tikurisi no tikukumuxa loko va fanele ku endla nchumu wo karhi leswaku na loko va nga tshuka va tsandzeka va kuma vanhu lava va nga ta va pfuna va tshuxekile.

4.2.3.12. Nkongomelo wa nhlonipho

148. Xivuriso: Mikuku yimbirhi a yi yimbi nkarhi wun'we.

Nhlamuselo: Venyi va muti va fanele ku landzana hi nawu ni xichavo.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Mikuku yimbirhi → venyi va muti

A yi yimbi nkarhi wun'we

→ va fanele ku landzana hi nawu na xichavo

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Mikuku yimbirhi yi pananisiwa na venyi va muti eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxikongomisiwa xo sungula. Mikuku ku kongomisiwa eka tihuku letikulu ta xinuna leti ku nga tona ti lawulaka tihuku hinkwato ta xinuna na ta xisati exihahlwini xin'we. Kasi venyi va muti ku kongomisiwa eka vavanuna lava va rhangelaka kumbe ku fambisa muti. *A yi yimbi nkarhi wun'we* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi swi pananisiwa na *ku landzana hi nawu na xichavo* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Ku yimba i ku ya exikolweni xa ndhavuko ku vuriwaka engomeni laha vavanuna va yaka va ya dyondzisiwa no leteriwa hi mahanyelo ya vavanuna.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Nkoka wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga i wa leswaku lontsongo swi fanerile leswaku a hlonipha lonkulu hi vukhale na ku velekiwa hambu ku ri eka swiyenge swin'wana swa vutomi. Emitirhweni swi fanerile leswaku lava va nga rhanga va thoriwa va hloniphiwa xikan'we na lava va rhangelaka. Lavakulu na vona swi fanerile leswaku va hlonipha lavantsongo eka vona leswaku ku va ni ku tirhisana hi kona swilo swi nga ta famba hi ndlela yo olova.

Nkucetelo wa xona erixakeni ra Vatsonga i wa leswaku endyangwini a swi fanelangi leswaku loyi a nga nkulukumba hi vukakhale a ya yimba na lontsongo hi vukhale loyi a nga velekiwa endzhaku ka yena. Nkucetelo wun'wana lowu paluxiwaka hi xivuriso lexi i wa ku xiximana endyangwini na le rixakeni wa leswaku loko lonkulu na lontsongo vo yimba nkarhi wun'we swi ta endla leswaku lontsongo a nga vi na xichavo eka lonkulu eka yena, swilo swi fanele swi famba hi nawu na xichavo emindyangwini ya Vatsonga.

4.2.3.13. Nkongomelo wo nyika matimba

Ku nyika matimba i ku hlohotela munhu hi ndlela yo n'wi pfuna ni ku n'wi letela ku va a antswisa no endla leswinene eka leswi a va ka a ri ku swi endleni hi nkarhi wolowo na nkarhi lowu taka.

149. Xivuriso: Hambi wu nga ringi nkuku, ri ta xa.

Nhlamuselo: Hambi xanchumu xi nga humeleli, u nga heli mbilu, vutomi bya ha ya emahlweni.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

Hambi wu nga ringi nkuku

→ hambu xi nga humeleli xa nchumu

Ri ta xa

→ u nga heli mbilu

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Hambi wu nga ringi nkuku eka xitikoxihlovo xo sungula wu pananisiwa na *hambi xi nga humeleli xanchumu* eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Nkuku wu ringa loko dyambu ri ya ekuxeni, loko nkuku wu ringa vanhu lava va faneleke va vindzukela eku tirheni va tsundzuxiwa leswaku va sisimuka evurhongweni leswaku va tilulamisela eka migingiriko ya vona ya siku na siku. *Ri ta xa* ku kongomisiwa eka dyambu leswaku ri ta tlhava leswaku ku famba munyama ku sala ku vonakala ka dyambu eka xitikoxihlovo xa vumbirhi. Leswi swi pananisiwa na *u nga heli mbilu vutomi bya ha ya emahlweni* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Hileswaku hambiloko nkuku wo ka wu nga ringi swa boha leswaku dyambu rixa, swi tano na le ka vutomi bya munhu hambiloko a endla swin'wana hi ndlela yo tikhata kambe a nga humeleli a nga fanelangi a lan'wa vutomi u fanele a tiyisela a ya emahlweni na vutomi siku rin'wana leswi a swi tsakelaka swi ta endleka.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Eka xivuriso lexi Vatsonga va dyondza mhaka ya leswaku evuton'wini ku nga vi na nchumu lowu faneleke wu va heta matimba na timbilu loko va wu navela ku va na wona na ku wu fikelela loko wu nga humeleli. Ku na swilo leswi evuton'wini vanhu va nga riki na matimba yo swi humelerisa no swi hatlisisa kasi swi kona leswi va nga kotaka ku swi humelerisa.

Xivuriso lexi xi na nkucetelo erixakeni ra Vatsonga lowu va hlohlotelaka leswaku loko va ri karhi va ringeta ku endla swilo swi nga fambisi swona leswi va swi lavisaka no swi naverisa swona a va fanelangi ku hela timbilu. Loko vutomi byi ri karhi byi famba va tikarhata va yisa emahlweni na ku ringeta ka vona siku rin'wana ku navela ka vona ku ta humelela hikuva vutomi byi lehile swinene. Xivuriso lexi xi tlhela xi va na nkucetelo eka vanhu lava va vaka va ri karhi va kayakaya va lava mitirho leswaku va nga tshiki ku endla swikombelo va ta humelela eku heteleleni. Leswi hi swona swi endlaka leswaku Vatsonga va tirhisa marito lama loko va hlangana na swiyimo swo tano: *xilo xin'wana na xin'wana xi na nkarhi wa xona*. Leswi swi endla leswaku Vatsonga va va na vulehisa timbilu loko va endla no langutela swilo swa vona.

4.2.3.14. Nkongomelo wa makurisele ya vana

150. Xivuriso: Nkuku a wu hlayisi swikukwana. Kumbe: Nkuku a wu hleteli, ku hletela mbhaha.

Nhlamuselo: Wanuna a nga tivi ku wundla vana, n'wana u wundliwa hi wansati.

Xigego

Xitikoxihlovo

Nkuku

Xitikoxikongomisiwa

→ wanuna

A wu hleteli	→ a nga tivi ku wundla
Swikukwana	→ vana
Ku hletela	→ va wundliwa
Mbhaha	→ hi wansati

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Nkuku eka xitikoxihlovo xo sungula wu pananisiwa na wanuna eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Nkuku i huku ya xinuna leyikulu eyi nga yona yi rhangelaka tihuku letin'wana exihahlwini kasi wanuna ku kongomisiwa eka n'wini wa muti a nga yena a rhangelaka nsati na vana emutini. *A wu hleteli* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi i nkuku lowu pananisiwaka na *a nga tivi ku wundla* ku kongomisiwa eka wanuna eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Ku hletela swi pananisiwa na ku wundla leswi hinkwaswo swi kongomisaka eka ku hlayisa ku nga ku kurisa na ku letela. Swikukwana eka xitikoxihlovo xa vunharhu swi pananisiwa na vana eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Eka xitikoxihlovo xa vumune na xitikoxihlovo xa vuntlhanu *ku hletela mbhaha* leswi pananisiwaka na *va wundliwa hi wansati* eka xitikoxikongomisiwa xa vumune na xitikoxikongomisiwa xa vuntlhanu. Nkuku hambiloko wu ri kona a wu swi koti ku hletela swikukwana, hambiloko mbhaha wo tshuka wu file wu tama wu nga swi koti ku yisa emahlweni wu hletela swikukwana. Wanuna hambiloko a ri yena nhloko ya muti a endla hinkwaswo ku singilela muti wa yena a nga swi koti ku wundla vana, vana va wundliwa hi wansati, loko wansati o tshuka a hundzile emisaveni vana va sala va xaniseka wanuna a ri kona.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Eka xivuriso lexi Vatsonga ngopfu vavasati va kuma dyondzo ya leswaku ku hava wanuna loyi a nga swi kotaka ku wundla vana. Wanuna a nga kota ntsena ku tirha a

hola mali leyi nga ta tirhisiwa ku xava hinkwaswo leswi nga pfunaka eku kuriseni ka vana kambe ku nga ri ku va swekela no va languta eka migingiriko hinkwayo leyi va yi endlaka. Mhaka leyi boxiweke laha henhla yi seketeriwa hi Thwala (2016:21) loko a ku: *“It is well known that mothers are more tender and sympathetic towards their children. A mother is proficient of making great sacrifices for the wellbeing of her children, whereas a father may not care so much”*. Nkucetelo lowukulu erixakeni ra Vatsonga hi xivuriso lexi i ku va xi hlohlotela vavasati ku va va tshama evukatini va nga thali vukati va siya vana va vona na wanuna, va fanele ku swi tiva leswaku hi vona va nga na xiave lexikulu eku kuriseni ka vana ku nga ri wanuna. Xi tlhela xi va na nkucetelo eka vavanuna leswaku va nga kholeli no hlongola vavasati va vona hikuva loko va tshika vukati va nga ka va nga swi koti ku sala va hlayisa vana ku nga ri na wansati. Leswi swi tiyisisiwa hi Thwala (2016:21) loko a ku: *“The role of a mother is significant in any household”*.

Hi marito man’wana Thwala u tiyisisa mhaka leyi Vatsonga va tshembaka eka yona ya leswaku muti i wansati, hileswaku muti lowu nga riki na wansati a wu hetisekangi.

51. Xivuriso: Xikukwana xa yin’wana huku a xi hleteri hi yin’wana huku.

Nhlamuselo: A hi mfanelo ya wansati ku langutela n’wana wa wansati un’wana.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Xikukwana	→ n’wana
Xa yin’wana huku	→ wa wansati un’wana
A xi hleteri	→ ku langutela
Hi yin’wana huku	→ wansati un’wana

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xikukwana eka xitikoxihlovo xo sungula xi pananisiwa na n'wana eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *Xa yin'wana huku* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi xi pananisiwa na *wa wansati un'wana* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Eka xitikoxihlovo xa vunharhu *a xi hleter* xi pananisiwa na ku langutela eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. *Hi yin'wana huku* hi leswaku kuku yin'wana eka xitikoxihlovo xa vumune yi pananisiwa na *wansati un'wana* eka xitikoxikongomisiwa xa vumune. Ku hletela i ku kurisa na ku letela, huku yin'wana a yi swi koti ku hletela xihukwana xa huku yin'wana, kasi na wansati un'wana a nga ka a nga swi koti ku hlayisa n'wana wa un'wana wansati.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vavasati va kuma dyondzo ya leswaku ku hava wansati loyi a nga tinyiketelaka ku wundla n'wana loyi a nga velekiwa hi wansati un'wana. Hileswaku ku hava wansati loyi a twelaka n'wana wa un'wana wansati vusiwana handle ka n'wini wa yena, ko va mhaka ya ntumbuluko leswi wu nga xiswona. Xivuriso lexi xi na nkucetelo erixakeni ra Vatsonga ngopfu hi leswi xi va hlohlotelaka ku tihlayisela vana va vona hi voxela va nga tshembi eka ku hlayiseriwa vana hi wansati un'wana ngopfu loko vukati byi file va famba va siya vana. Xivuriso lexi xi hlohlotela vavasati ku tshama evukatini bya vona laha va nga ta kurisela vana va vona kona, na loko va nga tshuka vukati byi file xi va hlohlotela ku famba na vana va vona kwalomu va nga ta ya va tshama kona.

4.2.3.15. Nkongomelo wa rirhandzu na vukati

152. Xivuriso: Maguguru wa nkuku i ma etlela xihahlweni

Nhlamuselo: Swo vula nghwendza. La etlelaka endlwini a nga ri na nsati u fana na kuku wa khale.

Xigego

Xitikoxihlovo

Maguguru wa nkuku

I ma etlela exihahlweni

Xitikoxikongomisiwa

→ nkuku wukulu wa khale

→ wu onha kurhula exihahlwini

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Maguguru wa nkuku eka xitikoxihlovo xo sungula wu pananisiwa na nkuku wukulu wa khale eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Maguguru wa nkuku wu pananisiwa na wanuna lonkulu wa nghwendza loyi a tshamaka a ri yexe mikarhi hinkwayo. *I ma etlela exihahlweni* swi pananisiwa na *wu onha kurhula exihahlweni* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Exihahlweni hilaha ku tshamaka no etlela tihuku, hileswaku i yindlu ya tihuku. Wanuna loyi a tshamaka a ri yexe u tala ku chela moya wo biha eka vavanuna lavan'wana lava va tshamaka na vavasati va vona a va kucetela leswaku va tshika vavasati na vona ku fana na yena. Maendlelo ya wanuna loyi ya pananisiwaka na muxaka lowu wa nkuku swi endla leswaku ku nga vi na kurhula emindyangwini yin'wana.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vavanuna va dyondza leswaku ku teka nsati i mhaka ya nkoka. Hi xivuriso lexi Vatsonga va kuceteleka ngopfu vavanuna leswaku va fanele ku teka hikuva loko wanuna a ri hava nsati vutomi bya yena a byi saseki hambu ku ri muti lowu a tshamaka eka wona a wu tsakisi hikuva a ku na loyi a wu langutelaka na ku wu basisa. Wanuna loko a tshama a nga ri na nsati ndyangu wa yena a wu nga kuli hikuva a ku nga vi na vana lava va nga ta yisa xivongo xa yena emahlweni. Leswi hi swona swi endlaka leswaku Vatsonga va tirhisa ngopfu xivuriso lexi eka xiyimo xo tano: *i ndlopfu* leswi

nhlamuselo ya kona ku nga ku teka nsati. Hileswaku ku teka nsati i nchumu lowukulu swinene ku tlula swilo hinkwaswo eka wanuna laha misaveni.

4.2.3.16. Nkongomelo wa vukanganyisi

153. Xivuriso: U ndzi endle: “Xikukwana, etlela vurhongo!”.

Nhlamuselo: Hi loko ndzi kanganyisiwile, hambu mukanganyisi a ri munhu wo rhula. Ndzi ku: U nga ndzi mamisi rintihlo.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

U ndzi endle → munhu

Xikukwana etlela vurhongo → u ndzi kanganyisile

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

U ndzi endle eka xitikoxihlovo xo sungula swi pananisiwa na munhu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *Xikukwana etlela vurhongo* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi xi pananisiwa na *u ndzi kanganyisile* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Xikukwana i xihukwana lexintsongo leswi olovaka ku xi endla swin’wana na swin’wana ku fana na xin’wanana lexi swi olovaka ku xi hembela loko munhu a lava ku fikelela swin’wana. Ku va munhu a endliwa xikukwana etlela vurhongo hi loko a kanganyisiwa a nga swi lemukanga kambe a ya swi lemuka endzhaku ka nkarhi se swilo swi onhakile. Ku kanganyisa i ku hlula un’wana hi ku tirhisa vutlhari bya vuxisi.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Dyondzo ya xivuriso lexi i ya ku tirhisa vutlhari na vuxiyaxiya eka vanhu lava va tikumaka va ri karhi va hanya na vona hikuva van'wana va tiendla vanhu vo rhula kasi ko va ndlela yo onga. Hileswaku hambiloko munhu a languteka a rhurile a nga hela hi ku pfilungana miehleketo a ku ngenisa ekhombiyeni leri u nga tsandzekaka ku huma eka rona. Vatsonga va hlohloteleka ku tlhariha no tirhisa swinene miehleketo loko va hlangana na swiyimo swo hambanahambana evuton'wini leswaku va nga tikumi va kanganyisiwile no huhurisiwa hi vanhu lava va nga ri ku na vutlhari byo enela.

4.2.3.17. Nkongomelo wa makuriselo ma vana

154. Xivuriso: Huku ya xigongondzo yi tswala swigongondzokulobye.

Nhlamuselo: Gelegele a tswala magelegele.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Huku ya xigogondzo	→ Gelegele
Yi tswala	→ a tswala
Swigongondzo kuloni	→ Magelegele

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Huku ya xigogondzo eka xitikoxihlovo xo sungula yi pananisiwa na gelegele eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Huku ya xigongondzo i huku ya xiphukuphuku kasi gelegele i wansati wa xiphukuphuku wo ka a nga ri na matikhomelo ma kahle laha a hanyaka kona. *Yi tswala* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi yi pananisiwa na *a tswala* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Swigongondzo kuloni eka xitikoxihlovo xa vunharhu

swi pananisiwa na magelegele eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Wansati wa xiphukuphuku loko a tswala vana u va kurisa no va letela hi ndlela ya vuphukuphuku kutani vana va n'wi tekelela eka mahanyelo ma yena lamobiha.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vatswari va vana hambiloko va nga hanyi vutomi bya kahle va fanele va ringeta hi matimba ku komba vana va vona tindlela letinene ku nga ri leti vona va fambeke hi tona. Xikombiso xa kahle i xa vatswari lava va nga dyondzangiki xikolo lava va tsakelaka leswaku vana va vona va ya exikolweni ku ya fika emaningingingini leswaku vana va vona va nga xaniseki ku kotisa vona. Hileswaku swihoxo leswi endliweke hi vatswari swi fanele swi va dyondzo na swikombiso leswinene eka vana va vona.

eka xivuriso lexi Vatsonga va kuceteleka eka mhaka ya leswaku loko va fanele ku teka vavasati vatswari va vona va fanele va va pfuna ku hlawula mindyangu leyi vatswari va vana va nga na mahanyelo lamanene. Xi kucetela na vatswari ku va va swikombiso leswinene eka vana va vona hi ku hanya mahanyelo lama amukelekaka hi kuva va ta tsandzekisa vana va vona ku va va kuma leswinene hikokwalaho ka mahanyelo ma vona lamo hamboloka. Mikarhi yo tala vana va langutisiwa no avanyisiwa ku ya hi mahanyelo ya vatswari va vona, loko va nga endli tano vana va vona a va nga teki no tekiwa hi ku chava ku oka vutomi byo hamboloka.

4.3 Swivuriso swa swiharhi swa le kaya leswi dyaka nyama ntsena

4.3.1 Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka mbyana

4.3.1.1. Nkongomelo wa rirhandzu na vukati

155. Xivuriso: Mbyana yi vitiwa hi rikatla.

Nhlamuselo: Hileswaku munhu u phasiwa hi rirhandzu.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Mbyana	→ Munhu
Yi vitiwa	→ a phasiwa
Hi rikaka	→ hi rirhandzu

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Mbyana eka xitikoxihlovo xo sungula yi pananisiwa na munhu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *Yi vitiwa* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi yi pananisiwa na *a phasiwa* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Ku vitiwa ku kongomisiwa eka ku vitana nchumu wo karhi leswaku wu tshunela no ta ekusuhi kasi ku phasiwa hi loko xiharhi xi khomiwa no kumiwa endzhaku ka loko xi yo rhiyiwa kunene laha xi nga ha kotiki ku famba xi ya emahlweni naswona a xi swi koti ku chucha rigoda leri xi nga phasiwa hi rona. *Hi rikaka* eka xitikoxihlovo xa vunharhu ku kongomisiwa eka rhambu ra nyama leri pananisiwaka na rirhandzu eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Mbyana yi rhandza ngopfu nyama na marhambu ya yona kasi na yena munhu u rhandza no tsakela ku rhandziwa. Hikokwalaho loko wanuna kumbe wansati wo kala u n'wi onga hi rirhandzu hambiloko ri ri rirhandzu ra vuxisi a nge swi voni, kutani munhu wa swi kota ku fikelela swikongomelo swa yena hi ku phasa munhu hi rirhandzu.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Swi fanerile ku va vanhu va dyondza ku va na vuxiyaxiya eka vanhu lava va tikumaka va ri karhi va va tshunelela leswaku va nga va va ri karhi va tela ku va pfuna kumbe ku va xenga. Vanhu va rixaka ra Vatsonga va kuceteleka ku va va tivonela swinene eka vanhu lava va rhandzanaka na vona ngopfu loko ku ri rirhandzu ra le exihundleni hikuva

xikongomelo xa rirhandzu rolero a xi tiveki ngopfu no twisiseka leswaku i xa yini. Mikarhi yin'wana ri nga va rirhandzu ro endlela ku onga wanuna leswaku a ta dlawa tani hi leswi swi nga humelela ebibeleni swa xitori xa Samson wanuna wa matimba loyi a dlaweke hi ku ongiwa hi rirhandzu.

156. Xivuriso: Mbyana yi tlhelela emahlanteni ya yona.

Nhlamuselo: Hi loko munhu a nyenyile xilo, kutani a tlhela a xi endla, kumbe ku xi rhandza.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Mbyana	→ munhu
Yi tlhelela	→ kutani a tlhela a xi endla
Emahlanteni ya yona	→ a nyenyile xilo

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Mbyana yi pananisiwa na munhu eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxikongomisa xo sungula. *Yi tlhelela* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi i mbyana leyi pananisiwaka na *kutani a tlhela a xi endla* ku nga ku va munhu a tlhela a endla swilo leswi a a hlambanyile leswaku a nge he swi endli eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Eka xitikoxihlovo xa vunharhu *emahlanteni* ku pananisiwa na munhu loyi a a nyenyile nchumu wo karhi ku nga ku ka munhu a nga ha tsakeli nchumu wo karhi hi nkarhi wolowo. Mahlanta i swakudya leswi munhu a nga swi dya swi nga n'wi vilula timbilu kutani a swi humesa hi nomu naswona loko se swi humile swa nyenyetsa no nuhwa swinene. Wanuna kumbe wansati a nga rhandzana na munhu kutani a n'wi tshika hi ku vula leswaku a nga kahle kambe a tlhela endzhaku ka nkarhi a tlhelela eka wansati kumbe wanuna yoloye.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Dyondzo leyi kumekaka eka xivuriso lexi i ya ku va vanhu va titoloveti ku hlambanya exikarhi ka vanhu leswaku a va nga ha endli no nghenelela eka michumu yo karhi hikuva loko se vanhu va va vona va tlhelerile eka migingiriko yoleyo a va ha swi koti ku tinyungubyisa hi swona. Eka xivuriso lexi Vatsonga va kuceteleka ku ka va nga tshiki no hambana na swilo leswi va swi tivaka leswaku va swi tsakela no swi rhandza swinene hikuva loko se va voniwa va ri karhi va swi tirhisa na loko va ri na swona va ta khomiwa hi tingana. Eka varhandzani swi na nkoka leswaku loko un'wana a ha rhandza murhandziwa wa yena a swi fanelangi leswaku loko a vona swihoxo eka yena a famba a vulavula swo biha hi yena. Swi khomisa tingana loko vanhu va tlhela va n'wi vona a ri na yena kumbe a tshame a n'wi hlongola emutini a tlhela a n'wi landza a ta tshama na yena nakambe.

4.3.1.2. Nkongomelo wa mitirho

157. Xivuriso: Nyuku wa mbyana wu helela evoyeni. I nyuku wa mbyana.

Nhlamuselo 1: Loko mbyana yi khomile, n'wini wa yona u yi hlongolela kaya, yi to dya marhambu ntsena.

Nhlamuselo 2: Hileswaku nyuku wa nandza, ntirho wa yena wu nga ka wu nga khensiwi.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

Nyuku wa mbyana

→ ntirho wa nandza

Wu helela evoyeni

→ wu nga ka wu nga khensiwi

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Nyuku wa mbyana eka xitikoxihlovo xo sungula wu pananisiwa na ntirho wa nandza eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Eka xitikoxihlovo xa vumbirhi *wu helela evoyeni* wu pananisiwa na *wu nga ka wu nga khensiwi* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Munhu loko a tirha ntirho hi ku tinyiketela na hi matimba ma yena u badla nyuku ku nga ku xiririka ka mati emirini. Kasi nyuku wa mbyana a wu vonaki kumbe ku tikomba hikuva wu siviwa hi voya, leswi swi endla leswaku swi nga tikombi leswaku yi tirhile ngopfu, hikokwalaho ka sweswo a yi koti ku khensiwa. Nandza hi loyi a nga hansi ka hosi a rhumiwaka ku endla xin'wana na xin'wana handle ko ala leswi a lerisiwaka ku swi endla.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Dyondzonkulu eka xivuriso lexi i ku va vanhu va hlayisa vanhu lava va va tirhelaka na ku va pfuna hikuva hi vona xiave lexikulu xa ku humeleshaka vona. Vanhu va fanele va dyondza ku pfuna vanhu lava va nga ekusuhi na vona, swi ri karhi swi nga bihangji ku pfuna lava va nga ekule na wena. Xivuriso lexi xi na nkucetelo lowu nhlohlotelo vathori na tihosi erixakeni ra Vatsonga ku rhandza ni ku tekela malandza ya vona enhlokweni hikuva hivona xiave lexikulu xa ku humeleshaka na ku tlakusiwa ka vona.

4.3.1.3. Nkongomelo wa vusiwana

158. Xivuriso: I mbyana.

Nhlamuselo: Munhu i xisiwana, a nga dyi nchumu.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Mbyana → **munhu wa xisiwana**

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxikongomisiwa xo sungula ku pananisiwa mbyana na munhu wa xisiwana. Mbyana a yi tali ku va na muhlayisi na loko yi nyikiwa swakudya yo nyikiwa masalela ya swakudya na mahlahla loko vanhu va dyile nyama va siya marhambu. Munhu wa xisiwana hi loyi a pfumalaka muhlayisi naswona a nga na nchumu xa yena, na swakudya o siyeriwa sweswi vanhu va nga dya va siya hambiloko swi nga ha ri kahle.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Hi xivuriso lexi Vatsonga va dyondza ku pfuna vanhu lava va pfumalaka swin'wana leswi vona va nga na swona evuton'wini. Vanhu lava va nga dyondza swi fanerile ku pfuna lava tsakelaka no navela ku fikelela tidyondzo ta vona hi miehleketo na switirhisiwa leswi swi nga va pfunaka. Xivuriso lexi xi na nkucetelo erixakeni ra Vatsonga hi ku va hlohlotela ku hlayisa vanhu lava va nga swela hi ku twisisa leswaku a ku na munhu loyi a nga va hlayisaka. Vanhu lava va tshamaka ekusuhi na vanhu lava va nga twanana leswaku va nga swi endlisa ku yini ku va hlayisa hi ku va va avelana leswi va faneleke ku va endlela swona. van'wana va nga tihlawulela ku va xavela swakudya, van'wana va nga tihlawulela ku va xavela swambalo, van'wana va nga hlawula ku va xavela switirhisiwa na swingolongondwana sweswi swi faneleke ku tirhisiwa hi vanhu. Kasi van'wana va nga hlawula ku va yisa eikolweni na swin'wana swa nkoka leswi swi nga ta siya va pfunekile hi swona.

159. Xivuriso: Mbyana a yi koti ku langha vutshamo bya yona.

Nhlamuselo: Xisiwana a xi koti ku langha ndlela ya xona.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Mbyana → **Xisiwana**

A yi koti ku langha → a xi koti ku langha

Vutshamo bya yona → ndlela ya xona

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Mbyana eka xitikoxihlovo xo sungula yi pananisiwa na xisiwana eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *A yi koti ku langha* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi yi pananisiwa na *a xi koti ku langha* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Vutshamo bya yona ku kongomisiwa eka ndhawu leyi mbyana yi tshamaka no etlela eka yona eka xitikoxihlovo xa vunharhu byi pananisiwa na *ndlela ya xona* eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Ndlela ya xisiwana ku kongomisiwa eka leswi xisiwana xi lavaka leswaku swi fambisa swona kumbe leswi xisiwana xi swi tsakelaka a xi swi koti ku tihlawulela swona hikuva a ku na loyi a xi tekelaka enhlokweni.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Dyondzo leyi nga kona eka xivuriso lexi i ya leswaku swisiwana a swi fanelangi swi tshikiwa swi nga pfuniwi hi leswi va swi pfumalaka. Swi fanerile ku va vanhu lava va nga kusuhi na vanhu lava va hoxa xandla ku vona leswaku va hlayiseka. Vanhu va hlohloleleka ku twisisa swiyimo swa vanhu lava va tshamaka na vona ku va kota ku va pfuna hi miehleketo no va endlela swin'wana leswi swi nga va pfunaka hi ku va va tichava hikokwalaho ka vusweti lebyi va nga eka byona. Vanhu lava va nga swisiwana va tala ku ka va nga ri na vutihlamuleri kahle hi ku chava vanhu leswaku a va nga ha swi kotu ku va pfuna, hikokwalaho va kumeka va ri karhi va tshikeleriwa swi nga fanelangi.

4.3.1.4. Nkongomelo wo rhangela no fuma vanhu

160. Xivuriso: Matimba ya mbyana i ku yi hlotisa.

Nhlamuselo: Mufuniwa a pfumala matimba handle ka hosi ya yena.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

Matimba ya mbyana

→ handle ka hosi ya yena

I ku yi hlotisa

→ mupfuniwa a pfumala matimba

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Matimba ya mbyana eka xitikoxihlovo xo sungula ya pananisiwa na *handle ka hosi ya yena* eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *I ku yi hlotisa* ku kongomisiwa eka mbyana leyi leteriwaka ku ya lava swakudya swa loyi a yi fuweke eka xitikoxikoxihlovo xa vumbirhi. Leswi swi pananisiwa na *mupfuniwa a pfumala matimba* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Mupfuniwa i munhu loyi a nga kotiki ku tiendlela xanchumu loko a nga pfuniwanga hi vanhu van'wana kumbe loyi a n'wi fambisaka eka ntirho wo karhi.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Hi xivuriso lexi, vamatimba, lavakulu na vatswari va dyondza ku seketela vanhu lava va hanyaka na vona, lava va va rhangelaka na vana va vona ku va hlohlotela ku endla swilo swa leswi fambelanaka na vutomi bya vona no va pfuna lomu swi nga fanela. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Mathumba (1988:141) hi ndlela leyi: *“this proverb is advice given to young men to go out and mix with young women and demonstrate their virility”*.

Nkucetelo wa xona i wo hlohlotelaka, ku nyika matimba no khutaza vanhu lava va tikombaka va tsanile eka swiendlo swa vona swa siku na siku. Hileswaku ku na vanhu van'wana lava va nga swi kotiki ku fikelela ku navela ka vona loko va nga pfuniwanga hi vanhu van'wana lava va tshamakana vona, lava va tirhaka ehansi ka vona na lava va nga kusuhi na vona. Timhaka leti boxiweke laha henhla ta ha ri na nkucetelo ninamuntlha erixakeni ra Vatsonga. Leswi swi tikomba loko vatswari va yima hi milenge va pfuna vatekani lava va tikombaka va nonon'hweriwa hi ku kuma vana. Va va pfuna hi ku va yisa etin'angeni va ya kuma mirhi yo tiyisa vununa bya lowa xinuna na mirhi yo endla leswaku xivelekelo xa wansati xi nga pfi xi tshika ku khoma n'wana nkarhi wo bebula wu nga se fika.

4.3.1.5. Nkongomelo wa madzolongatimbholovo

161. Xivuriso: Loko mbyana yi vukula yi ntshike! I nyuku wa mbyana.

Nhlamuselo: Loko munhu a ku rhuketela, miyela! U ta ka a karhala.

Xigego

Xitikoxihlovo

Xitikoxikongomisiwa

Mbyana

→ Munhu

Loko yi vukula

→ a ku rhuketela

Yi tshike

→ miyela u ta karhala

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Mbyana eka xitikoxihlovo xo sungula yi pananisiwa na munhu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *Loko yi vukula* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi yi pananisiwa na *a ku rhuketela* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Ku vukula hi loko mbyana yi ri karhi yi hlurhuka yi

ba huwa swinene kambe ku ri hava nchumu lexi xi endlaka leswaku yi vukula. Kasi ku rhukana i ku va munhu a ri karhi a ba huwa hi ndlela yo holova a ri karhi a tirhisa marito ya ndzhukano. *Yi tshike* eka xitikoxihlovo xa vunharhu yi pananisiwa na *miyela u ta karhala* eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Mbyana loko yi vukula nkarhi wo leha yi ri karhi yi nga vukuli nchumu yi hela hi ku karhala yi miyela.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Nkoka wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga i wa leswaku loko munhu a kariha ngopfu a nga fanelangi a hlamuriwa nchumu vanhu vo fanela ku miyela va n'wi langutisa swi ta endla leswaku a hela vukari a miyela. Kambe loko vanhu va komba ku n'wi kaneta huwa ya yena a yi heli. Hi xivuriso lexi vanhu va kuceteleka ku miyela loko munhu a tshuka a va holovisa hi ku twisisa leswaku loko a karhele u ta miyela loko a vona no twa a nga hlamuriwi hi munhu. Ku miyela kolo munhu a ri karhi a rhukana swi n'wi hunguta vukarhi lebyi a vaka a ri na byona hi nkarhi wolowo kambe loko a hlamuriwa u nyanya ku hlundzuka.

4.3.1.6. Nkongomelo wo komba ku khunguvanyisa

162. Xivuriso: Ku ndzi pfuxela marhambu ya swimbyanyana.

Nhlamulo: Rito ro tshinya la pfuxaka swo vavisa swa khale mikarhi hinkwayo.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Ku ndzi pfuxela	→ la pfuxaka
Marhambu ya	→ swo vavisa
Swimbyanyana	→ swa kahle

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Ku ndzi pfluxela eka xitikoxihlovo xo sungula swi pananisiwa na *pfluxa* eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Ku pfluxa ku kongomisiwa eka nchumu lowu ku nga khale wu etlele kumbe munhu loyi ku nga khale a etlerile. Marhambu ya swimbyanyana eka xitikoxihlovo xa vumbirhi na xitikoxihlovo xa vunharhu ma pananisiwa na swilo swo vavisa mbilu eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi na xitikoxikongomisiwa xa vunharhu.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Nkoka wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga i ku va va kuma dyondzo ya leswaku loko munhu a tshame a vavisiwa hi swilo swo karhi a swi fanelangi leswaku a tlhela a tsundzuxiwa hi swona endzhaku ka nkarhi hikuva a nga tlhaveka. Vanhu va kuceteleka ku ka va nga pfuxi timhaka leto vavisa leti ti nga tshama ti va humelela khale hikuva ti nga tlhela ti pfluxa swivavi leswi holeke na madzolonga lama se ku nga khale ma rivariwile. Hileswaku mhaka leyi yi nga tshama yi holovisa vanhu yi fanele ku tekeriwa enhlokweni naswona yi nga ha pfuxiwi na siku na rin'we.

4.3.1.7. Nkongomelo wa vukanganyisi

163. Xivuriso: Mavala ya swimbyanyana.

Nhlamulo: Swi vula munhu la hlawulaka xilo hi leswi vonakaka ehandle, a nga xiyaxiyi.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Mavala ya swimbyanyana → leswi vonakaka ehandle

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Mavala ya swimbyanyana eka xitikoxihlovo xo sungula ya pananisiwa na swilo leswi swi vonakaka hi le handle kasi loko munhu a swi vonela kusuhi kumbe endzeni a kuma leswaku swi hambanile na leswi a swi vonisaka xiswona. Hileswaku mikarhi yo tala vanhu va hlawula swilo hi ku vona swi sasekile ehandle kasi loko se va vona vundzeni bya swona ku va ku ri na ku hambana swinene.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Eka xivuriso lexi vanhu va dyondza ku hlawula swilo hi vukheta, va fanele va rhanga va langutisisa vukahle bya swilo swoleswo ku nga ri ku tsakisiwa hi ku mihlovo leyi xi khaviseke. Loko va endla tano va nga tikuma va endla xihoxo loko va ya kuma leswaku nchumu wolowo a wu na swona leswi va swi languteleke. Vatsonga va kuceteleka ku va na vuxiyaxiya loko va lava swilo swa nkoka va nga languti muhlovo wa nchumu wo karhi kumbe nhlonge ya munhu. Xivuriso lexi xi tlhela xi va na nkucetelo eka lava va lavaka ku teka eka wanuna na wansati, wanuna loko a hlangana na nhwana a nga fanelangi a languta nghohe ya yena kambe u fanele a languta mbilu leswaku yi basile kena swiendlo swa munhu yoloye loko swi ri leswa kahle. Na le ka wansati swi tano a nga tsakisiwa hi ku saseka ka wanuna na ku va a ri na swa le mandleni leswi a nga swi tiveki leswaku u swi kuma njhani. Leswi hi swona swi endlaka leswaku Vatsonga va tala ku tirhisa marito lama: *“u nga avanyisi buku hi khavhara ra yona hikuva swi nga endleka yi hambana na leswi nga endzeni ka yona”* hileswaku munhu a nga kokiwa mahlo hi nchumu loko wu sasekile a ha wu vonela ekule kutani loko a tshunela ekusuhi na wona a kuma vona ku hambana.

164. Xivuriso: U tiendla mbyana yo lemeka.

Nhlamuselo: U tiendla xihota, kasi u ngengendza.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ Xitikoxikongomisiwa

U tiendla mbyana

→ xihota

Yo lemeka

→ ngengendza

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

U tiendla mbyana eka xitikoxihlovo xo sungula yi pananisiwa na munhu wa xihota ku nga munhu wa xigono loyi a nga kotiki ku famba na a nga kotiki kahle ku famba hi milenge ya yena. *Yo lemeka* ku kombisiwa eka ku va munhu tolovetiwile mahanyelo na maendlelo mo karhi hi vanhu lava atshamaka na vona. Ngengendza ku kongomisiwa eka i munhu loyi a vonakaka a tiyile naswona a nga vabyi. Hileswaku munhu wa swi kota ku tiendlisa onge i xilema kasi u hanyile kahle emirini wa yena o rhandza ku hanya hi vuxisi no vukanganyisi leswaku vanhu va n'wi twela vusiwana na ku n'wi pfuna hi kuva va ehleketa leswaku a nge koti ku tiendlela swilo.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Hi xivuriso lexi vanhu va dyondza leswaku munhu a hanya hi ntiyiso wa leswi swilo swi nga xiswona na leswi rihanyu ra yena ri nga xiswona. Loko munhu a ri mutsoniwa a nga fanelangi ku tirhisa vutsoniwa bya yena ku ka a nga tirhi yin'wana ya mitirho hambiloko a ta swi kota ku tirha kambe a tisirhelela hi vutsoniwa bya yena. Xi tlhela xi dyondzisa vanhu leswaku loko munhu a tiveka a ri movabyi a swi fanelangi leswaku na loko se a horile a tama a ha endla onge wa vabya hi ku chava ku endla yin'wana ya migingiriko leyi a faneleke a yi fikelela. Nkucetelo lowu paluxiwaka hi xivuriso lexi i wa leswaku loko munhu a ri movabyi no tiveka leswaku i xilema a swi fanelangi leswaku na loko se a nga ha vabyi a endla onge wa ha vabya. Vanhu loko se vulema byi herile a swi lavi leswaku swi iviwa hi vanhu hikuva va ha lava ku pfuniwa no endleriwa swilo hi vanhu van'wana.

4.3.1.8. Nkongomelo wa vuvabyi na vutshunguri

Vuvabyi ku kongomisiwa eka swivavi leswi kavanyetaka miri munhu kumbe wa xiharhi naswona byi hetelela hi ku wu hlakata kasi vutshunguri i ku lapha kumbe ku tshungula ku ri karhi ku ringetiwa ku dlaya swivavi leswi vaka swi hlaserile miri.

165. Xivuriso: I xilondza xa mbyana, xa hola hi ku natswiwa.

Nhlamulo: I vuvabyi bya nandza, bya hola loko a konya na loko a famba.

Xigego

Xitikoxihlovo	→	Xitikoxikongomisiwa
Xilondza	→	vuvabyi
Xa mbyana	→	bya nandza
Xa hola	→	bya hola
Hi ku nantswa	→	loko a konya na loko a famba

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xilondza xa mbyana eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxihlovo xa vumbirhi xi pananisiwa na vuvabyi bya nandza eka xitikoxikongomisiwa xo sungula na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. *Xi hola hi ku nantswiwa* eka xitikoxihlovo xa vunharhu na xitikoxihlovo xa vumune swi pananisiwa na *bya hola loko a konya na loko a famba* eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu na xitikoxikongomisiwa xa vumune. Xilondza ku kongomisiwa eka mbanga leyi yi nga emirini wa munhu kumbe wa xiharhi leyi vavaka swinene kasi nandza i munhu loyi a tirhaka ehansi ka vulawuri bya hosi. Hileswaku nandza hambiloko o twa ku vava swinene a nga tweriwi vusiwana, u ta ya hala ni hala a rhumiwa hi hosi a kondza a hola anga kumanga na nkarhi wo wisa, hileswaku a nga tweriwi vusiwana.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Varhangeri na tihosi va dyondza ku hlayisa malandza na vatirheli va vona loko va tshuka va nga pfukangi emirini na le moyeni. Swa fanela leswaku va pfuniwa hi tindlela hinkwato ta vutshunguri bya miri na bya moya. Varhangeri vo tala hikokwalaho ko tolovela ku tirheriwa swi fika laha va nga ha tekeriki enhlokweni vatirheli va vona naswona mhaka leyi yi bihile swinene. Xivuriso lexi xi na nkucetelo erixakeni ra Vatsonga wo sola maendlelo ma tihosi na vanhu lava va tirheriwaka ku ka va nga tweri vusiwana eka malandza ma vona loko ma tshuka ma vabya na ku tikeriwa. Va hlohloteriwa ku ku wisisa malandza ma vona loko ma twa ku vava ku nga ri leswi swo va tirhisa mitirho yo tika na ya ntolovelo na loko va ri ku vabyeni.

4.3.1.9. Nkongomelo wa makhombo

166. Xivuriso: Mbyana yo tsakama a yi na n'wini.

Nhlamulo: Loko munhu wa wena a onhile a wa ha n'wi tsakeli. Naswona: Munhu loko a ri ekhombyeni a nga tivi laha a nga yaka kona, kutani i wa vanhu hinkwavo. Munhu loko a ri xisiwana, a nga ha ri na xaka.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Mbyana	→ Munhu
Yo tsakama	→ loko a ri ekhombyeni
A yi na n'wini	→ a nga tivi laha a nga yaka kona

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Mbyana yo tsakama eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxihlovo xa vumbirhi yi pananisiwa na loko munhu a ri ekhomyeni eka xitikoxikongomisiwa xo sungula na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Mbyana yo tsakama i mbyana leyi yi nga neriwa hi mpfula yi tikombaka yi ri karhi yi rhurhumela hi ku twa xirhami. Munhu loko a ri ekhomyeni hi loko a hlanganile no humeleriwa hi swilo swo tika swi tlhela swi vava loyi a nga swi tiviki leswaku u fanele a endla yini eka xiyimo lexi a nga hlangana na xona. *A yi na n'wini* eka xitikoxihlovo xa vunharhu yi pananisiwa na *a nga tivi laha a nga yaka kona* eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Mbyana leyi nga riki na n'wini i mbyana leyi nga riki na muhlayisi hambiloko mpfula yi na a yi na ko tumbela kona.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Nkoka wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga i wa ku tshunelela na ku khutaza vanhu lava hi tshamaka na vona hambiloko va endla leswinene na loko va endla leswo biha. Vanhu lava endlaka leswinene loko va ndhundhuzeriwa swi va engetela matimba kutani va ya emahlweni na mitirho ya vona leyinene. Kasi lava va endlanga leswo biha na vona loko mi va kombisa vubihhi bya vona hi ndlela ya rirhandzu swi fika laha va cincaka eka mikhuva ya vona va encenyeta leswinene. Swi fanerile na leswaku va laveriwa na vanhu lava va nga na ntokoto wo pfuna vanhu hi miehleketo leswaku va hela hi ku cinca eka mitolovelo leyo biha.

Vanhu va kuceteleka ku seketela vanhu lava va nga ekusuhi na vona loko va twa no vona loko va hlangana na ku tikeriwa leswaku va ta titwa va seketeriwile. Xivuriso lexi xi tlhela xi tisa nhlohlotelolo wa leswaku hambiloko munhu loyi a nga kusuhi na wena swinene a tshuka a dyohele vanhu u nga n'wi tsan'wi, swi fanerile leswaku u n'wi seketela u ri karhi u n'wi komba ndlela leyinene ya vutomi. Hi ku endla tano swi ta endla leswaku a cinca hi ku famba ka nkarhi, van'wana loko va nga siketeriwi va tidlaya va lan'wa vutomi. Nkucetelo wun'wana lowu paluxiwaka hi xivuriso lexi i wa leswaku hambiloko vanhu va nga dlaya vanhu va khomiwa va ya ekhotsweni swi fanerile

leswaku va ya pfuxeriwa loko va vona ku seketeriwa va byeriwa marito lamanene va hela hi ku hundzuka.

4.3.1.10. Nkongomelo wa timbholovo/madzolonga

167. Xivuriso: Mbyana yi vukula, yi ta ko yi karhala.

Nhlamulo: Munhu la n'unun'utaka mikarhi hinkwayo, a holova, loko a nga hlamuriwi u ta ka a karhala.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Mbyana	→ munhu
Yi vukula	→ la n'unun'utaka/holova
Yi ta ko yi karhala	→ u ta ka a karhala

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Mbyana eka xitikoxihlovo xo sungula yi pananisiwa na munhu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *Yi vukula* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi yi pananisiwa na *n'unun'uta* kumbe *holova* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Ku vukula hi loko mbyana yi ri karhi yi ba huwa swinene kambe ku ri hava nchumu lexi yi endlaka leswaku yi vukula. Kasi ku holova i ku va munhu a ri karhi a ba huwa hi ndlela yo holova a ri karhi a boxetela na nhlamba a vulavula marito lama mo ka ma nga ri kahle eka munhu kumbe vanhu van'wana lava ava tivaka kumbe lava a nga va tiviki. *Yi ta ko yi karhala* eka xitikoxihlovo xa vunharhu yi pananisiwa na *u ta ka a karhala* eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Mbyana loko yi vukula nkarhi wo leha yi ri karhi yi nga vukuli nchumu yi hela hi ku karhala yi miyela, swi tano na munhu loko o ba huwa na ku rhuketela kambe a nga hlamuriwi hi munhu swi fika laha a karhalaka a miyela a nga miyewanga hi munhu.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Eka xivuriso lexi Vatsonga va dyondza leswaku loko munhu a ri na ntolovelo wo vulavula no hlevahlela lomu tikhoneni a nga boxi kahle mhaka ya yena yi twala a swi n'wi yisi helo u ta kala a karhala naswona vanhu a va fanelangi va n'wi yingisela. Munhu loko a ri na timhaka leti pfunaka vanhu van'wana na leti ti nga ta nkoka a nga fanelangi ku chava ku tiandlalela vanhu leswaku va nyiketana hi tona ku kuma xitshunxo eku heteleleni. Hi xivuriso lexi Vatsonga va kuceteleka ku ka va nga tekeli enhlokweni munhu loyi a tshamelaka ku gungula eka nchumu wun'wana na wun'wana lowu a hlanganaka na wona kumbe wu endliwaka hi ku tiva leswaku loko va nga n'wi hlamuli u hetelela hi ku miyela. Xi tlhela xi va hlohlotela ku miyela eka mimbulavulo leyo ka yi nga pfuni nchumu ku ri ndlela yo papalata huwa leyi nga helaka hi ku va holovisa ku ri hava nchumu wo khomeka.

168. Xivuriso: U hoxile rhambu etimbyaneni.

Nhlamuselo: U holovisa kumbe ku lwisa vanhu van'wana.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

U hoxile rhambu → holovisa/lwisa

Embyaneni → vanhu van'wana

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

U hoxile rhambu eka xitikoxihlovo xo sungula swi pananisiwa na ku holovisa na ku lwisa eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Etimbyaneni eka xitikoxihlovo xa vumbirhi ku pananisiwa na vanhu van'wana eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Timbyana ti rhandza swinene nyama na marhambu ma kona, hikokwalaho loko munhu o hoxa rhambu rin'we eka timbyana letotala swi endla leswaku ti holova hi ku lwela rhambu

rolero. Swi tano munhu un'we wa swi kota ku holovisa vanhu vo tala swinene yena a tlhela a yimela le kule onge a nga tivi nchumu.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Nkoka wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga i ku papalata vanhu lava va tsakisiwaka hi ku vona vanhu van'wana va ri karhi va holova siku rin'wana na rin'wana kutani va tihlawulela vanghana vantshwa lava va nga ta kombisana swilo na vona hi ndlela ya mafundza na rirhandzu. Vatsonga va kuceteleka ku va va tihambanyisa na vanhu lava va nga na mitolovelo yo holovisa vanhu hikokwalaho ka mavunwa ya vona. Xi va kucetela ku va na vuxiyaxiya eka vanhu vo vulavula ngopfu lava va tshamelaka ku vulavula hi timhaka vanhu van'wana leti hetelelaka ti va lwisa.

4.3.1.11. Nkongomelo wo kombisa ku khunguvanyeka

Ku khunguvanyeka swi kongomisiwa eka ku va munhu a kumeka a nga tsakangi emoyeni hikokwalaho ka ku va a nyangatsiwile hi marito lamo ka ma nga ri kahle ma vuriweke hi munhu kumbe vanhu van'wana kumbe a endleriwile xihoxo hi van'wana.

169. Xivuriso: U tiendla mbyana leyi lumaka.

Nhlamuselo: Heta ku hlundzuka.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
U tiendla mbyana	→ munhu u tiendla
Leyi lumaka	→ hlundzuka

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula *u tiendla mbyana* i munhu loyi a pananisiwaka na mbyana kumbe i munhu loyi a ecenyetaka mahanyelo ma mbyana leyi endlaka onge ya luma kasi a yi lumi. Leswi swi paluxiwa hi *leyi lumaka* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi lexi pananisiwaka na *hlundzuka* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Mbyana leyi lumaka yi tikomba leswaku ya luma hi ku tshama yi miyerile no hlundzuka.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Hi xivuriso lexi Vatsonga va dyondza leswaku loko munhu a kwatile swinene u fanele a nyikiwa nkarhi wo phofula hinkwaswo leswi swi n'wi karhataka embilwini ya yena loko se moya wa yena wu rhelerile u ta miyela. Munhu loyi a nga kwata loko mo n'wi kavanyeta loko a humesela ehandle ku vaviseka ka yena swi ta endla leswaku mi nga koti ku tiva swinene lexi n'wi karhataka. Mikarhi yo tala vanhu va kota ku tiva ku leswi munhu un'wana a swi tsakelaka na leswi a swi vengeke loko a tsakile swinene na loko a hlundzukile swinene. Va kuceteleka ku loko va tshuka va hlundzukile a va fanelaka va hlundzuka hi laha ku nga heriki va fanele va ehliisa moya leswaku va ta tlhela va kota ku hanya ku ya emahlweni na va tlhela va rivalela lava va nga endla leswaku va khunguvanyeka.

170. Xivuriso: Ndza ku dlayela mbyana.

Nhlamuselo: Ndzi ta ku hlolela.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

Ku dlayela mbyana

→ ku hlolela

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula *ku dlayela mbyana* ku pananisiwaka na ku hlolela munhu kumbe vanhu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Ku hlolela munhu i ku n'wi endlela kumbe ku n'wi byela leswi swo ka swi nga si endleriwa munhu naswona swiendlo swa kona swa vavisa swinene hikuva a swi amukeleki.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Nkoka wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga i wa ku va va dyondza leswaku loko munhu a hlundzukile swinene loko a kala a boxa marito ma xivuriso lexi va n'wi papalata hikuva ma komba ku hlundzuka ku tlula mpimo. Vatsonga loko va kala va twa munhu a vula marito ya xivuriso lexi va kuceteleka ku miyela va nga ha yi emahlweni na ku vulavula na munhu loyi a hlundzukeke hi ku chava ku byeriwa marito yo tika lama va nga ta pfuka va nga ma rivalanga na siku na rin'we.

4.3.1.12. Nkongomelo wa vutlhari

171. Xivuriso: U nga vitani mbyana u khome nhonga.

Nhlamuselo: U nga chavisi munhu loko u lava nchumu eka yena.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
U nga vitani	→ loko u lava nchumu eka yena
Mbyana	→ munhu
U khome nhonga	→ u nga chavisi

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

U nga vitani mbyana eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxihlovo xa vumbirhi swi pananisiwa na u nga chavisi munhu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. U khome nhonga eka xitikoxihlovo xa vunharhu swi pananisiwa na loko u lava nchumu eka yena eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Ku vitana hi loko munhu a lava leswaku nchumu wu tshunela kumbe ku ta ekusuhi na yena kasi ku chavisa ku kongomisiwa eka loko munhu a lava leswaku nchumu wolowo wu ya ekule kumbe wu nga tshuneli ekusuhi na wena. Mbyana i xifuwo lexi xi chavaka nhonga swinene loko wo yi vitana u khomile nhonga yi nga ka yi nga ti ekusuhi na wena hi ku ehleketa leswaku u lava ku yi ba. Munhu na yena loko wo n'wi vitana u ri karhi u n'wi chavisa hi marito yo karhi na ku tshembisa swin'wana swo biha a nga ka a nga tshuneli ekusuhi na wena, loko u lava xanchumu eka munhu wo fanela ku n'wi onga hi swin'wana leswi nga tsakisaka mbilu ya yena a vona onge wa n'wi rhandza.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Nkoka wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga i ku va va dyondza leswaku loko u lava nchumu wa nkoka no dyondzisiwa swilo swa risima eka munhu u fanele u n'wi nqengha leswaku mbilu ya yena yi tsaka no tshuxeka hi kona a nga ta ku endlela. Kambe loko mi nga tshuka mi n'wi karhata no n'wi heta matimba na yena u hetelela hi ku loloha ku mi endlela no mi nyika leswi mi swi tsakelaka. Kahlekahle loko mi lava nchumu eka munhu swi u titwa a ri wa le henhla swinene loko mi tilondla eka yena mi tlhela mi n'wi xavelela. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Amate (2011:70) loko a ku: *“One should not offend a person on whom one depends. If one offends his bread winner, he can easily retaliate. Do not bite the hand that feeds you”*. Amate(2011: 70) u ya emahlweni a a boxa leswi: *“This proverb is used to warn someone who is misbehaving towards his benefactor”*.

Vatsonga va kuceteleka ku xavelela munhu loko va lava nchumu wa nkoka eka yena, va kuceteleka ku n'wi endlela swilo leswi a swi tsakelaka ngopfu leswaku mbilu ya yena yi tshuxeka a ta kota ku va pfuna no va endlela leswai va swi lavaka. Munhu a nga

fanelangi ku karhatiwa no khunguvanyisiwa loko a fanela ku mi pfuna, loko a chavisiwa u hetelela hi ku ka a nga ha vi na ku tsakela ku humelerisa leswi mi swi navelaka.

4.3.1.13. Nkongomelo wa mahanyelo lamo biha

172. Xivuriso: Ncila wa mbyana loko wu tshovekile a wu na muolori.

Nhlamuselo: Mbilu ya munhu loko yi bihile, ku hava mululamisi.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Ncila	→ mbilu
Wa mbyana	→ ya munhu
Loko wu tshovekile	→ loko yi bihile
A wu na muolori	→ ku hava mululamisi

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Ncila wa mbyana wu pananisiwa na mbilu ya munhu eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxihlovo xa vumbirhi eka xitikoxikongomisiwa xo sungula na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Ncila wa mbyana hi wona vanhu va kotaka ku vona leswaku mbyana yi tsakile kumbe a yi tsakanga hikuva yi pulutela hi wona ku komba ntsako na ku hlundzuka. Vumunhu bya munhu byi tikomba hi mbilu ya yena loko yi ri leyinene na loko yi bihile. Eka xitikoxihlovo xa vunharhu na xitikoxihlovo xa vumune *loko wu tshovekile* na *ku hava mululamisi* leswi pananisiwaka eka xitikoxikongomisiwa xa vunnharhu na xitikoxikongomisiwa xa vumune *loko yi bihile ku hava mululamisi*. Hileswaku loko ncila wa mbyana wo tsemeka ku hava loyi a nga wu damarhelaka leswaku wu tlhela wu va

ncila wo lulama wu namba wu va wu ri xipulu kasi na mbilu loko munhu a tumbulukile a ri na mbilu yo biha ku hava loyi a nga yi cincaka.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vanhu va dyondza mhaka ya leswaku loko munhu a bihile mbilu a swi olovi leswaku mi n'wi cinca handle ka ku n'wi amukela sweswi a nga xiswona naswona a hi mfanelo ku va vanhu va n'wi venga. Vanhu lava va tshamaka no tirhisana na yena ku tivonela swinene eka swilo swa vona ku vonisisa leswaku a nga va pfilungani timbilu vo fanela va n'wi tolovela sweswi a nga xiswona.

Hi ku languta eka xivuriso lexi swi endla leswaku Vatsonga va kuceteleka eka mhaka ya leswaku loko va tiva munhu a bihile mbilu va nga n'wi tshineleli no va na mhaka na yena hambu ku ri ku endla swilo swa nkoka na yena hikuva a nga va tsandzekisa eka leswi a va fanele va humelela eka swona. Leswi swi vangwiwa hikokwalaho ka leswi mikarhi yo tala vanhu va timbilu leto biha va nga tsakeriki ku humelela ka swilo na ku humelela ka vanhu van'wana.

173. Xivuriso: Mbyana loko yi tsandzeka ku vukula, yi ni rhambu enon'weni.

Nhlamuselo: Loko munhu a tsandzeka ku tshinya un'wana hikwalaho ka swidyoho swa yena, u na swona na yena.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Mbyana	→ Munhu
Loko yi tsandzeka ku vukula	→ loko a tsandzeka ku tshinya un'wana
Yi ni rhambu enon'weni	→ hikokwalaho ka swidyoho swa yena, u na swona na yena

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Mbyana eka xitikoxihlovo xo sungula yi pananisiwa na munhu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *Loko yi tsandzeka ku vukula* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi swi pananisiwa na *a tsandzeka ku tshinya un'wana* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Ku vukula i ndlela yo vulavula ya mbyana eka vanhu, yi nga va yi va lemukisa eka leswaku ku na swo biha swo tanihi makhamba kumbe yi komba ku va yi tsakile yi tsakela swakuda leswi yi nga nyikiwa swona. Ku tshinya i ku tshikisa munhu mahanyelo mo ka ma nga amukeleki u n'wi komba ndlela leyinene. Eka xitikoxihlovo xa vunharhu *yi ni rhambu enon'weni* hi loko mbyana yi ri na swakudya leswi yi swi tsakelaka a yi bi huwa hi ku chava ku kavanyetiwa kumbe ku tekeriwa hi timbyana tin'wana. Munhu wa tsandzeka ku tshinya un'wana eka mitirho leyo biha na yena a yi endlaka hikuva u chava ku paluxiwa na yena, leswi paluxaka leswaku lanhu lava va endlaka manyala swin'we a va swi koti ku kombisana swihoxo.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Hi xivuriso lexi Vatsonga va dyondza ku ka va nga tshiki ku tsundzuxa vanhu loko va endla swilo swo huma endleleni hambiloko na vona va swi tiva leswaku leswi va swi endlaka na vona va tsandzeka ku huma eka swona. Eka xivuriso lexi Vatsonga va kuceteleka eka ku ka va nga tshiki ku tshinya vanhu van'wana loko va endla swilo swo huma endleleni hambiloko na vona va swi tiva leswaku na vona va na swiendlo swo tano. Hileswaku Vatsonga va hlohloleleka ku byela vanhu na vana va vona ntiyiso hambiloko vona va titiva leswaku a va hanyi hi ndlela leyi amukelekaka.

174. Xivuriso: Mbyana loko yi dya yin'wana a yi noni.

Nhlamuselo: U nga ka u nga vuyeriwi hi nchumu loko u vulavula swo biha hi makwerhu.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ Xitikoxikongomisiwa

Mbyana loko yi dya yin'wana

→ loko u vulavula swo biha hi makwerhu

A yi noni

→ u nga ka u nga vuyeriwi hi nchumu

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula *mbyana yi dya yin'wana* swi pananisiwa na *ku vulavula swo biha hi makwenu* eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *A yi noni* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi yi pananisiwa na *u nga ka u nga vuyeriwi hi nchumu* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Swi nga ka swi nga koteki ku va mbyana yi dya mbyanakuloni kasi na munhu a swi koteki leswaku a kuma xanchumu hi ku hehla makwenu, hileswaku ku hava hakelo ya ku va munhu a onhela munhu un'wana handle ka ku va na yena a humeleriwa hi swilo swo biha leswi a hehlaka un'wana hi swona.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Hi xivuriso lexi Vatsonga va dyondza ku ka va nga lumbeti vanhu van'wana hi vumbhoni byo hembra. Va kuceteleka ku ka va nga vulavuli timhaka to biha hi vanhu van'wana hi ku tiva leswaku va nga ka va nga vuyeriwi hi nchumu. Va tlhela va kuceteleka ku ka va nga kunguhati ku endla un'wana swo biha swo tani hi ku n'wi dlaya hi ku tiva leswaku a ku na hakelo leyi va nga ta yi kuma eku heteleleni. Va fanele va kunguhata swilo leswi swi nga ta va vuyeriwa rifuwo ro tani hi mali na leswi va nga ta tinyungubyisa hi swona emakumu.

4.3.1.14. Nkongomelo wa nhlonipho

175. Xivuriso: Mbyana loko yi vukula n'wana wa mufana, yi ta dyiwa hi mhisi.

Nhlamuselo: Ku vuriwa mufana loko a rhukana nuna lonkulu, kambe a ku: Ndzi ta ku ba! Swa yila, u ta vona khombo.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Mbyana	→ mufana
Loko yi vukula	→ loko a rhukana
N'wana wa mufana	→ nuna lonkulu
Yi ta dyiwa hi mhisi	→ u ta vona khombo

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Mbyana yi pananisiwa na mufana eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxikongomisiwa xo sungula. Eka xitikoxihlovo xa vumbirhi na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi ku pananisiwa ku vukula ku nga ku ba huwa ka mbyana na rhukana ku nga ku ba huwa ka munhu a ri karhi a vula nhlambha kumbe marito lamo biha eka vanhu van'wana. N'wana wa mufana eka xitikoxihlovo xa vunharhu u pananisiwa na wanuna lonkulu hi vukhale eka mufana eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. *Yi ta dyiwa hi mhisi* eka xitikoxihlovo xa vumune swi pananisiwa na *u ta vona khombo* eka xitikoxikongomisiwa xa vumune. Swa yila erixakeni leswaku munhu lontsongo a rhukana munhu lonkulu swi vangela makhombo lomu a fambaka kona a nga lulameriwi hi nchumu, hileswaku vanhu lavakulu va fanele ku xiximiwa hi kona swilo swi va fambelaka.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vatsonga va kuma dyondzo eka xivuriso lexi ya ku hlonipha vanhu lavakulu eka vona naswona va dyondzisiwa ku hlonipha va ha kula leswaku va ta kula na swona swi ri emiehleketweni ya vona. Lava va nga riki na nhlonipho va chavisiwa hi xiyila lexi xi nga kona erixakeni lexi vulaka leswaku loko munhu a nga hloniphi u ta humeleriwa hi makhombo yo chavisa. Hi xivuriso lexi Vatsonga va kuceteleka ku ka ku nga rhukaniwi eka lavakulu na lavantsongo hi vukhale. Xi hlohlotela ku xiximana erixakeni naswona vanhu va chavisiwa hi ndlela ya leswaku loko un'wana a tikuma a rhukanile lonkulu eka yena u ta hlangana na makhombo na leswo biha.

4.3.1.15. Nkongomelo wa mitirho

176. Xivuriso: Loko mbyana yi dyi marhambu ya kwahle, ya loloha.

Nhlamuselo: Munhu loyi a tshamelaka ku etlela u tirhambela mavabyi.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Mbyana → Munhu

Yi dya marhambu ya nkwahle → u tirhambela mavabyi

Ya loloha → a tshamela ku etlela

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Mbyana yi pananisiwa na munhu eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxikongomisiwa xo sungula. *Yi dya marhambu ya nkwahle* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi ma pananisiwa na *u tirhambele mavabyi* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. *Ya loloha* eka xitikoxihlovo xa vunharhu yi pananisiwa na *u tshamela ku etlela* eka xitikoxikongomisiwa

xa vunharhu. Ku loloha hi loko munhu a nga ri na tinghitsu a tshama a nga endli nchumu loko van'wana va ri karhi va yimayima va ya hala ni hala va gingirika yena a etlele. Ku etlela loko van'wana va ri karhi va gingirika va ya hala ni hala i xikombiso xa ku va munhu a ri ni vulolo. Loko munhu a etlela ngopfu a nga yimayimi u tivangela mavabyi hikuva miri wa munhu wu fanele wu tshama wu ri karhi wu tiolola leswaku ngati yi fambafamba kahle.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Hi xivuriso lexi Vatsonga va dyondza ku tshika no papalata vurhongo hikuva byi vanga vulolo na mavabyi. Eka xivuriso lexi Vatsonga va kuceteleka ku tshika moya wo tshama va etlele na loko ku nga ri nkarhi wo etlela hi ku tiva leswaku loko va tshama va etlele va ta khomiwa hi mavabyi. Ntiyiso wa kona hi leswaku munhu loyi a tshamelaka ku etlela i munhu loyi a lolohaka a nga laviki ku pfuka a tirha no gingirika na van'wana loko dyambu ri xile. Xivuriso lexi xi tlhela xi va na nkuceteleo wo chavisa vanhu lava tshamelaka ku etlela leswaku va fanele va swi papalata va titoloveta ku pfuka va ya hala ni hala leswi eku hetelel'ni swi va pfunaka ku tiolola miri ya vona.

4.3.1.16. Nkongomelo wa sandza/sola

177. Xivuriso: Rhurhela mbyana, yi ta ku luma.

Nhlamuselo: Munhu wa mona u sandza no lumbeta loyi a n'wi pfuneke.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Rhurhela → Pfuna

Mbyana → Munhu

Yi ta ku luma

→ u sandza no lumbeta loyi a n'wi pfuneke

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Rhurhela na pfuna swa pananisiwa eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxikongomisiwa xo sungula. Ku rhurhela hi loko munhu a nyika munhu un'wana ndhawu no amukela vayeni leswaku va wisela eka yona kumbe va endla swin'wana eka yona. Kasi ku pfuna i ku endla swin'wana leswi swi nga ta endla leswaku a vevukeriwa eka ntirho wolowo, munhu a nga pfuniwa hi ku tirha kumbe hi switirhisiwa swo tirha ntirho lowu a nga kongomana na wona. Eka xitikoxihlovo xa vumbirhi na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi ku pananisiwa mbyana na munhu. *Yi ta ku luma* eka xitikoxihlovo xa vunharhu yi pananisiwa na *u sandza no lumbeta loyi a n'wi pfuneke* eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Ku luma i ku dya nyama ya munhu ku sala xilondza naswona swa vava swinene kasi ku sandza kumbe ku lumbeta swi vula ku sola munhu loyi a ku pfuneke hi marito leswi hetelelaka swi n'wi tlhava mbilu no n'wi vangela xilondza xa le mbilwini lexi tekaka nkarhi xi nga holi.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Hi xivuriso lexi Vatsonga va dyondza ku vulavula leswinene hi vanhu lava va va pfuneke ku nga ri ku va sandza. Nkucetelo lowukulu wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga i wa ku va hlohlotela ku khensa vanhu lava va va pfuneke hi mikarhi yo tikeriwa na loko va hlangana na mahkombo. Xivuriso lexi xi tlhela xi va na nkucetelo erixakeni wo va vanhu va vulavula kahle hi vanhu van'wana lava va nga tshama vava pfuna loko va ri eku tikeriweni ku nga ri ku va sola no va hleva. Ku sola no hleva vanhu lava va nga tshama va ku pfuna hi karhi wa maxangu swi heta matimba swinene leswi swi endlaka leswaku loko munhu a tlhela a hlangana na swiphiqo a nga ha vi na vanhu lava va nga kotaka ku n'wi pfuna no n'wi seketela.

4.3.1.17. Nkongomelo wa dyondzo

178. Xivuriso: U nga teki mbyana, u sasela mfenhe.

Nhlamuselo: U nga teki n'wana wa wena u n'wi nyiketa valala.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

U nga teki mbyana

→ u nga teki n'wana wa wena

U sasela

→ u n'wi nyikela

Mu nga teki n'wana wa wenafenhe

→ Valala

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula *u nga teki mbyana* swi pananisiwa na *u nga teki n'wana wa wena* eka xitikoxikongomisiwa xo sungula, mbyana yi pananisiwa na n'wana. Ku sasela swi vula ku endla na ku nyika swin'wana kumbe nchumu wo karhi u nga komberiwanga hi munhu kambe munhu a titwela hi yexe ku nyika kumbe ku pfuna hikuva a vona swi fanerile pfuna. Swi pananisiwa na ku nyikela ku nga ku nyika nchumu wo karhi kambe u nga bohiwi no sindzisiwa hi nchumu eka loyi u n'wi nyikaka naswona u va a nga kombelana munhu o swi endla hi ku tsakela ka yena. Leswi swi pananisiwa eka xitikoxihlovo xa vumbirhi na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Mfenhe yi pananisiwa na valala eka xitikoxihlovo xa vunharhu na xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Valala ku vuriwa vanhu lava va lwaka swin'we va chavanaka, va nga taka va nga kumeki endhawini yin'we. N'wana i xiphemu xa nkoka xa vutomi bya wena, hikokwalaho a swi koteki ku teka swilo swa wena swa nkoka u nyika vanhu lava u nga tirhisaniki na vona.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vatsonga va dyondza ku ka va nga teki swilo swa vona swa nkoka va nyika valala va vona na vanhu lava va nga ri ku na ntirhisano na vona. Hi xivuriso lexi Vatsonga va kuceteleka ku ka va nga teki vana va vona va va hlanganisa na vanhu lava va nga valala na vona hikuva va nga tshuka va va dyondzisa mikhuva yo biha yo ka yi nga amukeleki. Ku tlhela ku va na nkucetelo wo va vatswari va va na vuxiyaxiya eka vanhu lava va tshamaka nkarhi wo leha na vava va vona ku kumisisa mhaka ya leswaku a va dyondzi mahanyelo lamo biha.

179. Xivuriso: Mbyana, u siyela mundzuku. Kumbe: Dyana u siyela mundzuku.

Nhlamuselo: U nga dyi hinkwaswo hi siku rin'we, hikuva mundzuku u ta fa hi ndlala.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Mbyana	→ munhu
U siyela	→ u nga dyi hinkwaswo
Mundzuku	→ mundzuku u ta fa hi ndlala

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Mbyana eka xitikoxihlovo xo sungula yi pananisiwa na munhu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *U siyela mundzuku* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi na xitikoxihlovo xa vunharhu swi pananisiwa na *u nga dyi hinkwaswo mundzuku u ta fa hi ndlala* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi na xitikoxikongomisiwa xa vunharhu.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Hi xivuriso lexi Vatsonga va dyondza ku hlayisa swilo va nga vi na vusopfa eka swilo leswi va nga na swona leswaku va nga swi tirhisi hi nkarhi wun'we hikuva swi ta hela xikan'we kutani va va vafumari eku heteleleni. Eka xivuriso lexi Vatsonga va kuceteleka eka leswu loko munhu a ri na swakudya swo tala a nga fanelangi ku dya hinkwaswo hi siku rin'we, u fanele a dya a siyela leswaku swi ta kota ku n'wi pfuna eka masiku lama landzelaka. Xivuriso lexi xi tlhela xi va na nkucetelo wa ku va vanhu erixakeni loko va tshuka va pfunile emasin'wini hi lembe rero va nga dyi swakudya hinkwaswo va fanele va dya va siyela lembe leri landzelaka. Swakudya swo tanihi mavele ma fanele ma hlayisiwa leswaku va ta kuma mbewu yo dzwala hi lembe leri landzelaka no kuma mugayo eka wona leswaku va ta wisa ku xava kunene emavhengeleni.

4.3.1.18. Nkongomelo wa nkarhi wa khale

Nkarhi wa khale i karhi lowu hundzeke wa khale swinene lowu wu nga ha tsundzukekiki leswaku ku nga va ku ri rini.

180. Xivuriso: Lembe ra ngoma ya timbyana.

Nhlamuselo: Khale, khale ngopfu.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Lembe ra ngoma ya timbyana → khale, khale ngopfu

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Lembe ra ngoma ya timbyana eka xitikoxihlovo xo sungula ri pananisiwa na *khale*, *khale ngopfu* leswi paluxaka ku va nkarhi kumbe lembe ra kona wu nga ha tiveni leswaku a ku ri rini.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Hi xivuriso lexi Vatsonga va dyondza ntsena mhaka ya leswaku loko vanhu va nga ha koti ku tsundzuka swilo leswi swi nga humelela khalekhale vo vula ntsena leswaku swi humelerile khale ka lembe ra timbyana. Hi xivuriso lexi Vatsonga va kuceteleka ku loko va nga ha tsundzuki swilo swo karhi leswaku swi humelerile rini va tirhisa marito ma xivuriso lexi. Leswi swi endla leswaku va nga ha kali va tipandzisa tinhloko hi ku lava ku tiva malembe ma kona va tiyela emahlweni na leswi va nga kongomana na swona.

4.3.1.19. Nkongomelo wa mavunwa

181. Xivuriso: U nga vukuri tshuka.

Nhlamuselo: U nga vuli mhaka leyi u nga yi tiviki swinene.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

U nga vukuri → u nga vuli mhaka

Tshuka → u nga yi tivi swinene

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi *u nga vukuri tshuka na u nga vulavuli mhaka u nga yi tivi swinene*. Ku vukula tshuka swi vula loko mbyana yi vukula kambe lexi yi vukulaka xona xi nga vonaki kasi na munhu a nga fanelangi ku vula mhaka loko a nga tivi vuxokoxoko bya yona o fanela a miyela.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vanhu va dyondza ku vulavula ntiyiso na ku nyika vumbhoni eka swilo leswi loko swi humelela a va ri kona. Xivuriso lexi xi na nkucetelo erixakeni ra Vatsonga wa ku va va vulavula hi timhaka leti va titivaka va nga tshama va ti vona, leti ti nga humelela va ri kona na leti va nga na vumbhoni na vuxokoxoko bya tona. Xivuriso lexi xi va na nkucetelo wa ku va nga hanyi hi mavunwa na ku hembela vanhu van'wana loko va nga ri na timhaka to khomeka leti va nga ti vulaka evanhwini.

4.3.1.20. Nkongomelo wa mahanyelo lamo biha

182. Xivuriso: Loko u ba mbyana hi nkombe, yi ta pfimba xikosi.

Nhlamuselo: Ku toloveta munhu swilo u hela hi ku lamala.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Loko u ba	→ ku toloveta
Mbyana	→ Munhu
Hi nkombe	→ Swilo

Yi ta pfimba xikosi

→ u hela hi ku lamala

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxihlovo xa vumbirhi ku pananisiwa ku ba mbyana na ku toloveta munhu swilo swo karhi eka xitikoxikongomisiwa xo sungula na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. *Hi nkombe* eka xitikoxihlovo xa vunharhu swi kongomisiwa na swilo swo hambanahambana eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Mbyana u nga yi nyika swakudya swo hambanahambana yi dya naswona a yi vileli yi dya hinkwaswo leswi yi nyikiwaka hi vanhu ntsena na vinyi va yona. Munhu na yena a ga nyikiwa swilo swo hambanahambana ku nga va swakudya na swin'wana leswi yena a vonaka swi ri swa nkoka. Eka xitikoxihlovo xo hetelela ku pananisiwa ku va mbyana yi pfimba xikosi na ku va munhu a tolovela ku endleriwa swilo swo karhi ku fikela laha yena n'wini a nga ha kotiki ku tiendlela swona.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Nkoka wa xivuriso lexi i ku dyondzisa no tsundzuxa vatswari ku ka va nga toloveti vana va vona ku va endlela swilo hambiloko se va kurile va kota ku ti endlela swona hi voxehikuva va ta tsandzeka ku va na vutihlamuleri taihileswi na vona va nga ta fanela ku tiyimela. Ku na vana lava va hlayiseriwaka mindyangu hambiloko se va tekile no teka va xaveriwaka swakudya na hinkwaswo swilaveko swa le mutini hi ku ka vatswari va nga va tshiki va tiendlela. Vatswari va kuceteleka ku cinca matshinyelo ya vana va vona lamo tshamela ku loko vana va endla xihoxo va va ba kunene va va tshinya hi ku va byela hi nomu naswona hi moya wa kahle. N'wana loko a kala a tolovela ku biwa swi fika laha se a lamalaka a nga swi teki swi ri nchumu. Kasi na loko n'wana a tshamela ku rhukaniwa no kariheriwa swi fika laha na swona a swi tolovelaka a nga ha swi tekeli enhlokweni.

4.3.1.21. Nkongomelo wa dyondzo

183. Xivuriso: Loko u nyika mbyana voya bya mpfundla yi ta khohlola.

Nhlamusele: U nga nyiki munhu nchumu lowu nga riki na nkoka a nge wu hlayisi.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

Loko u nyika mbyana

→ u nga nyiki munhu

Voya bya mpfundla

→ nchumu lowu nga riki na nkoka

Yi ta khohlola

→ a nge wu hlayisi

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Ku nyika munhu nchumu lowu nga riki na nkoka swi pananisiwa na ku nyika mbyana voya bya mpfundla. Leswi swi andlariwa eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxihlovo xa vumbirhi leswi pananisiwaka na xitikoxikongomisiwa xo sungula na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. *Yi ta khohlola* eka xitikoxihlovo xa vunharhu ku kongomisiwa eka mbyana leyi nga kumekaka yi ri karhi yi vabya loko yi dyile voya bya mpfundla leswi pananisiwaka na nchumu lowu nga riki na nkoka ku wu hlayisa hi kuva wu nga tisi ku pfuna eka munhu loyi a nyikiwaka wona.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Nkucetelo wa xivuriso lexi i ku va vanhu va hlohloteleka na ku dyondza ku nyika vanhu swilo leswi swi nga swa nkoka eka vutomi na ntirho wa vona hikuva loko swi nga va pfuni nchumu va ta swi cukumeta no ka va nga swi hlayisi. Xivuriso lexi i xitsundzuxo eka vatswari ku nyika vana va vona swilo leswi swi nga fanela no ringanela leswaku va va nyika swona ku ya hi nkarhi na malembe lama va nga ta kota ku swi hlayisa. ku na

vatswari lava va nyikaka vana mali yo tala va ha ri vantsongo laha va tikumaka va nga ha swi tivi leswaku va ta endla yini hi yona kutani va hetelala hi ku xava swidzidziharisi na mabyala. Mikarhi yin'wana vatswari va dyondzisa vana va vona ku chayela mimovha va ha ri lavantsongo swinene kutani va swi tolovela ku fika laha masiku man'wana va yivaka kunene va ya jikajika na vanghana va lombana kutani va hlangana na nghozi yo chayisiwa.

184. Xivuriso: Mbyana yi hoxiwa rhambu hi loyi a yi tivaka.

Nhlamuselo: Munhu u nyikiwa xanchumu xa nkoka hi loyi a n'wi tivaka.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Mbyana	→ munhu
Yi hoxiwa	→ u nyikiwa
Rhambu	→ xanchumu xa nkoka
Loyi a yi tivaka	→ hi loyi a n'wi tivaka

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Mbyana eka xitikoxihlovo xo sungula yi pananisiwa na munhu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *Yi hoxiwa rhambu* ku kongomisiwa eka mbyana eka xitikoxihlovo xa vumbirhi na xitikoxihlovo xa vunharhu leswi pananisiwaka na ku va munhu a nyikiwa xanchumu xa nkoka eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi na xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Rhambu i xakudya xa nkoka lexi loko u nyika mbyana yi dyaka yi tsaka swinene kasi xanchumu xa nkoka hi lexi loko munhu a xi nyikile munhu un'wana a tsakaka swinene. *Loyi a yi tivaka* eka xitikoxihlovo xa vumune yi pananisiwa na *hi loyi a n'wi tivaka* eka xitikoxikongomisiwa xa vumune. Loyi a tivaka mbyana i n'wini wa yona a

kotaka na ku yi nyika marhambu ku nga swakudya swa le henhla swa yona. Loyi a tivaka un'wana hi loyi a n'wi nyikaka no n'wi endlela leswa nkoka.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Hi xivuriso lexi Vatsonga va dyondza leswaku swilo leswinene u endleriwa hi vanhu lava va ku tivaka va nga va wena hi ku tiva leswaku loko munyikiwa na yena a kuma swilo swa risima u ta va nyika yi ri ndlela yo tlherisela malwandla lama a kombiweke wona. Vatsonga va kuceteleka ku nyika swilo swa nkoka eka vanhu lava va va tivaka xikan'we na maxaka ku tlula vanhu ntsena na vanhu lava va nga va tiveki. Leswi va swi endla hi xikongomelo xo tiva leswaku na vona va ta vuyeriwa no tlhela va tiphina hi swona tanihileswi va nga na vuxaka. Ku tlhela ku va na nkucetelo wo va Vatsonga va nyikana no nghenisana emitirhweni hi xixaka no tivana leswaku ku nga vuyeriwi vanhu va le handle.

4.4. Swivuriso swa swiharhi swa le kaya leswi dyaka swimilana na nyama

4.4.1. Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka nguluve

4.4.1.1. Nkongomelo wa swakudya na swakunwa

185. Xivuriso: Anguluve yi fambile ni meno ma yona.

Nhlamuselo: Hileswaku va nge tshiki ku dya, hi ku yimela loyi a fambeke, hikuva lomu a nga ya kona u ta fika a dya.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Anguluve → va nge tshiki ku dya

Yi fambile

→ hi ku yimela loyi a fambeke

Meno ma yona

→ lomu a nga ya kona u ta fika a dya

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Nguluve eka xitikoxihlovo xo sungula yi pananisiwa na munhu loyi a tsundzuxiwaka leswaku van'wana va nge tshiki ku dya swakudya eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *Yi fambile* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi yi pananisiwa na *hi ku yimela loyi a fambeke* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Ku va nguluve yi fambile yi pananisiwa na munhu loyi a fambeke a nga riki kona hi nkarhi wolowo laha ku nga na vanhu van'wana. Nguluve leyi fambeke na meno ma yona leswi paluxiwaka eka xitikoxihlovo xa vunharhu swi pananisiwa na munhu loyi a fambeke a ya kun'wana a nga ta kuma swakudya lomu a yeke kona.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Eka xivuriso lexi Vatsonga va dyondza leswaku loko munhu loyi mi tshamaka na yena loko a nga ri kona migingiriko a yi fanelangi yi yimisiwa kambe swi fanerile leswaku yi yisiwa emahlweni loyi a fambeke u ta vuya kutani va khomisana na yena ku ya emahlweni. Hi xivuriso lexi Vatsonga va kuceteleka eka mhaka ya leswaku loko munhu a nga ri kona vanhu a va fanelangi va tshika ku dya loko un'wana a yile ekule, loyi a fambeke u ta nyikiwa swakudya lomu a nga ya kona. Xi tlhela xi va na nkucetelo wa leswaku loko ku ri emitirhweni va fanele va dyondzisana ntirho leswaku loko un'wana a nga ri kona ntirho wu nga sali wu yima hikokwalaho ka munhu un'we. Varhangeri va kuceteleka ku dyondzisa malandza ma vona ntirho leswaku loko va nga tshuka va kavanyetiwa hi mavabyi va tsandzeka ku fika entirhweni no va mikarhi yin'wana va ya etnihlengeletanwini ntirho wu nga sali wu xaniseka.

186. Xivuriso: Nguluve yi etlele ni meno ma yona.

Nhlamuselo: Munhu loko a etlele a nga pfuxeriwi swakudya, kumbe a nga siyeriwi swakudya.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

Nguluve yi etlele

→ munhu loko a etlele

Ni meno ma yona

→ a nga pfuxeriwi swakudya

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Nguluve yi etlele eka xitikoxihlovo xo sungula yi pananisiwa na munhu loko a etlele eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *Ni meno ma yona* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi yi pananisiwa *a nga pfuxeriwi swakudya* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Hileswaku loko munhu a etlele u etlele a nga fanelangi leswaku loko ku fika nkarhi wo dya wu fika vanhu va fanele va dya naswona loko a etlele a nga pfuxeriwi.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Hi xivuriso lexi Vatsonga va dyondza leswaku loko va twa ndlala swi fanerile leswaku va dya swakudya hambiloko loyi a va fanele va dya na yena a nga ri kona ekusuhi na loko a rhumiwile ekule na le kaya. Nkucetelo wa xona erixakeni ra Vatsonga i wa leswaku loko munhu a hatlisile a ya eku etleleni loko lava van'wana va nga si etlele loko ku ri na leswi a swi ri ku swekiweni loko yena a nga si etlele a va fanelangi va n'wi pfuxa va fanele va n'wi tshikisa sweswo a etlele.

187. Xivuriso: Nguluve yo nona yi ungula vudyangwana.

Nhlamuselo: Munhu wo xurha a nga ha naveli ku dya, wa hangalasa swakudya.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ Xitikoxikongomisiwa

Nguluve yo nona

→ munhu wo xurha

Yi angula vudyangwana

→ a nga ha naveli ku dya wa hangalasa

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Nguluve yo nona eka xitikoxihlovo xo sungula yi pananisiwa na munhu wo xurha eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *Yi angula vudyangwana* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi yi pananisiwa na *a nga naveli ku dya wa hangalasa* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Vudyangwana i makapa lama peperhiwaka loko ku kandziwa mavele naswona i swakudya swo nandziha swa nguluve leswi kombaka leswaku loko yi kala yi byi angula swi komba ku va yi xurhile yi nga ha lavi ku dya naswona loko nguluve yi kala yi xurha yi hangalasa swakudya leswi nga sala. Leswi swi pananisiwa na munhu loyi loko se a xurhile a hangalaselaka swakudya no ka a nga swi hlayisi u swi tsundzuka ntsena loko se a twa ndlala nakambe.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Eka xivuriso lexi vanhu va rixaka ra Vatsonga va dyondza ku pima swakudya loko va phamela munhu ku endlela leswaku a ta dya a swi heta hikuva loko va swi tata ngopfu swi hela hi ku ka swi nga ha dyeki endzhaku ka nkarhi naswona a swi nga ha pfuni nchumu. Hi xivuriso lexi Vatsonga va kuceteleka eka mhaka ya leswaku loko munhu a xurhile a nga fanelangi a ha nyikiwa swakudya swin'wana hikuva a nga ka a nga ha koti ku swi dya u ta swi tshika swi bola kutani swi cukumetiwa. Nkucetelo wun'wana i wa leswaku loko munhu a ri na swilo swo karhi vanhu a va fanelangi va tlhela va n'wi nyika swona hikuva a nge vi na ntirho wa swona ku tlula loko va nyika loyi a nga riki na swona a nga ta vona swi ri na nkoka.

188. Xivuriso: Lexi noniseke nguluve a xi tiviwi.

Nhlamuselo: Xisiwana xi dya xihi na xihi, kambe a xi ondzi, xi nonile.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Lexi noniseke	→ xi nonile kambe a xi ondzi
Nguluve	→ xisiwana
A xi tiviwi	→ xi dya xihi na xihi

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxihlovo xa vumbirhi ku pananisiwa *lexi noniseke nguluve* na *xisiwana xi nonile kambe a xi ondzi* eka xitikoxikongomisiwa xo sungula na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Nguluve yi pananisiwa na munhu wa xisiwana, munhu wa xisiwana a nga na n'wini loyi a n'wi langutelaka no n'wi endlela swilo no n'wi nyika swakudya. Xisiwana xi tikuma xi ri karhi xi nyikiwa no kuma swilo eka vanhu vo hambanahambana hikuva un'wana na un'wana a xi twela vusiwana. Nguluve yi tala ku dya xakudya xin'wana na xin'wana lexi yi nyikiwaka naswona a yi hlawuli leswaku yi dya swihi. Leswi swi seketeriwa hi Thwala (2016:23) loko a ku: *“A pig is an omnivorous animal which eat everything ... It is not known what made the pig fat”*.

Hi marito man'wana eka swakudya swo hambanahambana leswi dyiweke hi nguluve a swi tiveki leswaku hi swihi leswi swi nga yi endla leswaku yi nona.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Eka xivuriso lexi Vatsonga va dyondza leswaku loko munhu a ri xisiwana a nga fanelangi a nyenyela tanihi leswi a faneleke a pfuniwa hi vanhu eka leswi a lavaka ku

swi fikelela. Swisiwana swi kuma dyondzo leyikulu ya leswaku swi nga vi na manyunyu loko swi nyikiwa swilo, swo fanela ku amukela handle ka ku kanakana. Vatsonga va kuceteleka ku hlayisa swisiwana swinene hi ku swi nyika swilo swo hambanahambana swo tanihi swambalo, swakudya, switirhisiwa swo hambanahambana na mali. Vatsonga va dyondza no kuceteleka ku ka va nga hlawuli swilo leswi va nyikiwaka swona hi vanhu van'wana va fanele va tidyondzisa ku amukela, handle ka swona va nga titsonisa na leswo tala swa kahle. Leswi swi tiyisisiwa hi Thwala (2016:23) loko a ku: *“This expression is used of a person who is selective, who wants to pick and choose instead of accepting that what is placed before him. He who is selective will starve and die, but he who is not fastidious will not go hungry”*.

Hi marito man'wana vanhu lava va nyenyaka no tsakela ku hlawula swilo leswi va nyikiwaka no endleriwa hi van'wana swi na khombo eka vona hikuva va nga kayela swo tala hambi ku ri ku dlawa hi ndlala. Hi maendlelo lama swi endla leswaku swisiwana swi nga pfumali nchumu.

189. Xivuriso: Nguluve yi nona hi thyaka, kambe mbilu “hwa”!.

Nhlamuselo: Munhu a nga nyuheri hi mafehlefehle, kambe hi ku horisa mbilu. A nga ri na mikarhateko.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Nguluve yi nona	→ munhu a nga nyuheri
Hi thyaka	→ hi mafehlefehle
Kambe mbilu “hwa”	→ kambe hi ku horisa mbilu, a nga ri na mikarhateko

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Nguluve yi nona eka xitikoxihlovo xo sungula yi pananisiwa na *munhu a nga nyuheri* eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Eka xitikoxihlovo xa vumbirhi na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi ku pananisiwa thyaka na mafehlefehle. Mafehlefehle i swakudya swo nandziha swa nkoka swo tala swo hambanahambana kasi thyaka ku kongomisiwa eka masalela ya swakudya swo hambahambana swo nandziha leswi swi nga faneriwa hi ku cukumetiwa. *Kambe mbilu hwa* eka xitikoxihlovo xa vunharhu yi pananisiwa na *kambe hi ku horisa mbilu, a nga ri na mikarhateko* eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Nkoka wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga i ku va va dyondza leswaku ntsako a wu tisiwi hi mali na rifuwo rihi kumbe rihi kambe wu tisiwa hi kuva munhu a tshamisekile emoyeni wa yena. Hileswaku munhu a nga pfumala mali kambe loko a ri na ntsako swi tlula hinkwaswo. Vatsonga va kuceteleka ku vona nkoka wa ku va munhu a tsakile hambiloko a nga ri na nchumu lexi hlamarisaka vanhu. Hileswaku munhu a nga nyuherisiwi hi swakudya swo hambanahambana swo nandziha kambe u nyuherisiwa hi loko mbilu ya yena yi tsakile. Xivuriso lexi xi tlhela xi va na nkucetelo wa leswaku vanhu va tiamukela hambiloko va nga fumangi hikuva swa endleka munhu a ri na rifuwo ra mali na nhundzu kambe a ri hava ntsako. Leswi hi swona swi endlaka leswaku Vatsonga va teka xivuriso lexi xi ri xikombiso eka vavanuna lava va thalaka mindyangu ya vona laha va akeke tindlu ta manyunyu kambe va ya tshama emikhukhwini na le swigurumbanini. leswi swi endliwa hi leswi va fikaka va khomiwa kahle kwale ku tlula emakaya ya vona.

4.4.1.2. Nkongomelo wa dyondzo

190. Xivuriso: Nguluve ya le ndzhaku yi khoma hi timbyana.

Nhlamuselo: Musaleli wa le ndzhaku swi ta kuma yena.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

Nguluve ya le ndzhaku

→ musaleli wa le ndzhaku

Yi khoma hi timbyana

→ swi ta kuma yena

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Nguluve ya le ndzhaku eka xitikoxihlovo xo sungula yi pananisiwa na musaleli wa le ndzhaku eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Musaleli wa le ndzhaku ku kongomisiwa eka munhu loyi a salelaka endzhaku loko ku endliwa swilo hikokwalaho ko ka a nga hisekeli ntirho wa yena a tlhela a va na vulolo. *Yi khoma hi timbyana* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi yi pananisiwa na *swi ta kuma yena* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Munhu loyi a salelaka endzhaku eka swilo u tala ku ka a nga kumi leswi a swi lavaka kumbe a swi navelaka.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Hi xivuriso lexi Vatsonga va dyondza ku endla swilo hi nkarhi wolowo va nga komberiwa ku swi endla hi wona va tshika timhaka leto longeta hikuva va ta kala va hlangana na swirhalanganyi leswi swi nga ta va kavanyeta ku tirha. Eka xivuriso lexi Vatsonga va kuceteleka ku endla swilo no tirha ntirho xikan'wekan'we loko va nyikiwa ku wu tirha hi ku papalata ku salela endzhaku eka nkarhi lowu vekiweke leswaku ntirho wu ta hela hi wona. Xivuriso lexi xi na nkucetelo wo lava ku hlohlotela vanhu ku tirha swilo hi nkarhi.

191. Xivuriso: Nguluve yi khoma hi timbyana.

Nhlamuselo: Munhu wo pfuna van'wana, a hatla a vutliwa hi lava nga tiviki ku n'wi hlayisa.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

Nguluve

→ munhu wo pfuna van'wana

Yi khoma hi timbyana

→ a hatla a vutliwa hi lava va nga kotiki ku n'wi hlayisa

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Nguluve eka xitikoxihlovo xo sungula yi pananisiwa na munhu wo pfuna van'wana eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *Yi khoma hi timbyana* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi yi pananisiwa na *a hatla a vutliwa hi lava va nga kotiki ku n'wi hlayisa* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Munhu wo pfuna van'wana hakanyingi a nga tali ku kuma vanhu vo n'wi hlayisa.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vatsonga va dyondza leswaku loko ku ri na vanhu lava va va pfunaka eka ku navela na ku humelela ka vona swi fanerile leswaku va hlayisiwa swinene loko va nga si thumbiwa hi van'wana lava va nga ta va hlayisa ku tlula vona. Va kuceteleka ku hlayisa vanhu lava va kumekaka va ri karhi va va hlayisa no va endlela swilo swa nkoka va nga si tekiwa hi van'wana hambu ku ri ku hundza emisaveni. Mhaka leyi yi tiyisiswa hi Thwala (2016:22) hi ndlela leyi: *"The usefulness of a person is not usually fully appreciated when he is still alive, and still renders the service which people take for granted. once he goes the things which he used to do remain undone"*. Hi maendlelo yo tano swi

endla leswaku Vatsonga va tirhisa mavulavulelo lama: *“nkoka wa munhu mi wu vona loko a ha hanya kumbe loko a nga ha ri kona ekusuhi na n’wina”*.

4.4.2. Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka ximanga

4.4.2.1. Nkongomelo wa vukanganyisi

192. Xivuriso: Ximanga xi dlaya kondlo hi ku wonga.

Nhlamuselo: Swi tano eka loyi a kucetelaka un’wana leswaku a endla leswo biha

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Ximanga	→ munhu
Hi ku wonga	→ loyi a kucetelaka un’wana
Xi dlaya kondlo	→ a endla leswo biha

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Mahanyelo ma ximanga eka xitikoxihlovo xo sungula ma pananisiwa na mahanyelo ma munhu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Ku wonga eka xitikoxihlovo xa vumbirhi swa ha fana na ku kucetela nchumu kumbe munhu loko ku pananisiwa na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Ku wonga i ku va na maendlelo lama ma kokaka rinoko lama endlaka leswaku nchumu wu tshunela ekusuhi na wena. Loko munhu a lava ku khoma huku loko u lava leswaku yi tshunela laha u nga kona u nga hoxetela mavele ehansi hi ku ma tshuneta laha u nga kona. Hi maendlelo wolawo yi jovota mavele yi ri karhi yi tshunelela kutani u hela hi ku yi khoma. Swi tano na le ka mawongelo ya munhu u nga n’wi nyika swilo swa risima no n’wi naveta swona leswaku a tshunela ekusuhi kasi u tiva makungu ya wena lamo biha. Ku dlaya kondlo eka

xitikoxihlovo xa vunharhu swi pananisiwa na ku endla swilo swo biha eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu. Swilo swo biha ku nga va ku ri ku endla vuxaka na vanhu van'wana mi pfunnana hi makungu yo onhela vanhu ku tani hi ku va yivela,ku dlaya na swin'wana leswi eku heteleleni swi vavisaka timbilu ta vanhu.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vatsonga va dyondza ku va na vuxiyaxiya eka vanhu lava va va nyikaka swilo swa risima. Vanhu va fanele ku twisisa xikongomelo xa kona leswaku xi nga va xi ri xo va tshuneta ekusuhi na leswo biha kumbe leswinene. Vavasati votala va ongiwa hi ku nyikiwa mali na ku xaveriwa swilo swa risima hambu ku ri ku yisiwa eka tindhawu leti va nga si tshamaka va ti endzela. Leswi swi endliwa hi ndlela yo vula leswaku u rhandza wansati, hi ku vona swoleswo wansati a namba a werile eka xirimbana xolexo a twa no vona onge i rifuwo ra ntiyiso kasi i mali ya vukhamba. Hi xivuriso lexi vanhu va kuceteleka ku pfula mahlo no lavisisa loko hi ntiyiso swilo leswi va navetiwaka hi swona ku tshunela eka vanhu swi ri leswi va swi kumaka hi ndlela leyinene kumbe ya vuxisi.

4.4.2.2. Nkongomelo wa madzolongatimholovo

193. Xivuriso: Ku hanya ka ximanga ni kondlo.

Nhlamuselo: Swi tano eka lowo tsana ni lowa matimba.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Ximanga	→ lowa matimba
Kondlo	→ lowo tsana

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Ximanga eka xitikoxihlovo xo sungula xi pananisiwa na *lowa matimba* eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *Lowa matimba* ku kongomisiwa eka munhu loyi a nga na matimba mo ba vanhu kumbe ku va na vulawuri byo fambisa swin'wana. Kondlo eka xitikoxihlovo xa vumbirhi ri pananisiwa na munhu lowo tsana eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. *Lowo tsana* ku kongomisiwa eka munhu loyi a nga ehansi ka vanhu van'wana mikarhi yo tala, loyi a tshamelaka ku chavisiwa hikokwalaho ko va a nga ri na matimba yo tilwela kumbe ku tiendlela xanchumu. Hambiloko swilo swi nga fambi hi ndlela leyi nga fanela a nga swi koti ku kaneta hikuva wa chava ku kombisa eka lava va fambisaka kumbe ku rhangela. Ximanga na kondlo swa chavana swinene, loko kondlo ro kala ri vona ximanga ra tsutsuma ri tumbela hikuva ri chava ku dlayiwa.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Dyondzo leyi kumekaka i ya leswaku a swi koteki ku va valala va tshama endhawini yin'we na ku tirhisana loko ku tshuka ku ri na leswi va faneleke va swi endla swin'we. Vanhu lava loko vo kumeka va ri karhi va endla swilo swin'we swi nga olova leswaku ku pfuka nyimpi leyikulu yo hundla leyi va endleke valala. Nkucetelo wa xivuriso lexi i wa leswaku vanhu lava va nga valala va hlohloleka ku rivalelana leswaku va ta kota ku tlhela va fambelana na ku tirhisana hikuva yin'wana ya migingiriko yi boha leswaku vanhu va tikuma va ri karhi va tirha na vanhu lava va nga va tsakeriki.

4.4.2.3. Nkongomelo wa mahanyelo lamo biha

194. Xivuriso: I nhundzu ya ximanga yo tshama emakatleni.

Nhlamuselo: Ku vuriwa munhu wo rhurharhurha, ku vuriwa leswaku nhundzu ya yena yi fana ni ya ximanga, hikuva loko xi tswele, a xi koti ku kurisa vana va xona laha xi nga tswalela kona.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ Xitikoxikongomisiwa

Nhundzu ya ximanga

→ munhu wo rhurharhurha

Yo tshama emakatleni

→ nhundzu ya ximanga

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxihlovo xa vumbirhi ku pananisiwa *i nhundzu ya ximanga yo tshama emakatleni* na munhu wo rhurharhurha eka xitikoxikongomisiwa xo sungula na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Nhundzu ku kongomisiwa eka switirhisiwa na swingolongondzwana leswi munhu a fanele a swi tirhisa endyangwini wa yena, kutani loko nhundzu yi kala yi tshama yi vekiwile emakatleni swi vula ku tshama yi rhwariwile. Ku rhurha i ku suka endhawini leyi munhu a tshamaka eka yona leyi a akile eka yona a ya tshama eka ndhawu yin'wana yintshwa, hikokwalaho u fana na ximanga lexi nga swi kotiki ku tshama endhawini yin'we.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Vanhu va rixaka ra Vatsonga va dyondza leswaku munhu u fanele a tshama no tshamiseka endhawini leyi a tshamaka eka yona loko a tshamela ku rhurha swi languteka a nga swi koti ku hanyisana na vanhu lava akumekaka a ri karhi a tshama na vona. Ku rhurha munhu a nga hetu swi langutiwa ku ri mandlelo yo biha hikuva munhu a tshama a ri karhi a aka a nga hetu swi endla leswaku a nga hluvuki hikuva mali ya yena yi hetuwa hi ku tshamela ku endla no sungula swilo swintshwa. Xivuriso lexi xi na nkucetelo erixakeni ra Vatsonga wa ku va hlohlotella ku ka va nga tshami va ri karhi va sungula xilo xin'we ko talatala ku ri ndlela yo papalata ku hangalasa xuma lexi va vaka va ri na xona. Hi marito man'wana i swa nkoka ku antswisa swilo leswi munhu a nga na swona ku tlula ku tshamela ku endla swilo leswi a swi nga ri kona ekusunguleni.

4.4.2.4. Nkongomelo wa rirhandzu na vukati

195. Xivuriso: Ximanga na kondlo a swi vekiwi ndhawu yin'we.

Nhlamuselo: Wansati na wanuna a va etleri endhawini yin'we.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Ximanga na kondlo → wansati na wanuna

A swi vekiwi → a va etleri

Ndhawu yin'we → endhawini yin'we

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Ximanga na kondlo eka xitikoxihlovo xo sungula swi pananisiwa na wanuna na wansati eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. *A swi vekiwi* na *a va etleri* eka xitikoxihlovo xa vumbirhi na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi swa pananisiwa. Ximanga na kondlo i swiharhi leswi swi nga valala swinene leswi swi nga nga kotekiki ku va swi tshama endhawini yin'we. Ximanga loko xi kala xi vona kondlo xi va xi ehlekete swakudya swa xona swo xawula, hikokwalaho loko kondlo na rona ro vona ximanga ra tsutsuma hi ku chava ku dlawa ri dyiwa. Ku va swilo swi tshama swin'wi swi fana na loko swi etlela swin'we, hikokwalaho swa yila eka wansati na wanuna ku va va etlela endhawini yin'we loko va nga rhandzani hikuva va nga tshuka va ringeka va etlela swin'we.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Eka xivuriso lexi Vatsonga va dyondza leswaku wanuna na wansati va fanele va hloniphana ngopfu loko ku nga ri na vuxaka bya rirhandzu hikuva va nga tikuma va ringeka va endla timhaka ta vugangu. Vatsonga ngopfungopfu eka wanuna na wansati

lava nga riki na vuxaka va kuceteleka ku ba mindzilekano leyi nga ta endla leswaku va tshama va ri karhi va xiximana.

4.4.2.5. Nkongomelo wa madzolonga/timbholovo

196. Xivuriso: Ximanga-tlatlani.

Nhlamuselo: Munhu wo kariha ngopfu.

Xigego

Xitikoxihlovo → **Xitikoxikongomisiwa**

Ximanga-tlatlani → munhu wo kariha ngopfu

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Ximanga-tlatlani eka xitikoxihlovo xo sungula xi pananisiwa na munhu wo kariha ngopfu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Hi xivuriso lexi Vatsonga va dyondza leswaku loko munhu a kariha ngopfu a nga lawuleki hambiloko vanhu va ringeta ku n'wi tshinya a nga fanelangi ku tekeriwa enhlokweni. Loko vanhu va endla tano swi n'wi hlohlotela ku ya emahlweni a twa onge leswi a swi endlaka swi kahle. Eka xivuriso lexi Vatsonga va kuceteleka ku ka va nga landzeleli vanhu vo kariha ngopfu hikuva marito ya vona a ya aki naswona a ya pfuni nchumu handlela ka ku hahlula no tshova timbilu.

4.4.2.6. Nkongomelo wa mahanyelo lamo biha

197. Xivuriso: Ku hanya vutomi bya goya.

Nhlamuselo: Munhu la nga tshamiki na vanhu van'wana.

Xigego

Xitikoxihlovo

→ **Xitikoxikongomisiwa**

Vutomi bya goya

→ la nga tshamiki na vanhu van'wana

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Vutomi bya goya eka xitikoxihlovo xo sungula byi pananisiwa na vutomi bya munhu loyi a nga hanyiki na vanhu van'wana. Goya i ximanga xa xinuna lexi lan'weke ku tshama na vanhu xi ya tshama enhoveni, loko xi tshuka xi vuyile ekaya xi vuya hi ku tumbela hi nkarhi lowu vanhu va yaka etindlwini ku ya wisa. Munhu loyi a pananisiwana na goya a nga tsakeli ku tshama ekaya na vanhu van'wana naswona a swi tiveki leswaku u va a ri karhi a tshama kwihi. Munhu loyi a hanyaka vutomi bya goya u vuya hi ku yiva no tumbela ekaya vanhu va ri karhi va nga n'wi voni.

Nkoka nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Hileswaku vanhu va tsundzuxiwa mhaka ya leswaku a swi sasekangi ku va munhu a tshama a ri yexe no hanya vutomi byo tumbela vanhu van'wana hikuva swi endla leswaku a fambelanisiwa na mitirho leyo biha.

4.4.2.7. Nkongomelo wo pfunana

Ku pfunana i ku phalalana hi ndlela yo tirhisana ku ri hava hakelo endzhaku ka ku va munhu a hoxile xandla eka ntirho wo karhi. Ku nga va ku ri ntirho lowu lavaka mavoko, switirho kumbe miehleketo.

198. Xivuriso: Ku tlhavela ximanga emakatleni.

Nhlamuselo: Ku pfuna wo kala nsati ku teka.

Xigego

Xitikoxihlovo → Xitikoxikongomisiwa

Ku tlhavela ximanga → ku pfuna

Emakatleni → wo kala nsati ku teka

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xitikoxihlovo xo sungula *ku tlhavela ximanga* swi pananisiwa na ku pfuna munhu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Kasi emakatleni swi kongomisiwa eka munhu loko swi n'wi tikelaka ku kuma leswi a swi lavaka ku nga ku va wanuna a kuma nsati. Emakatleni eka xitikoxihlovo xa vumbirhi swi kongomisiwa na wanuna wo kala nsati loyi a faneleke a pfuniwa swinene leswaku a va na yena.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Hi xivuriso lexi Vatsonga va dyondza leswaku loko va tikuma va ri karhi va tshama na vanhu lava swilo swa vona swi tikombaka swi nga fambi kahle swi fanerile leswaku va va pfuna. Vatsonga va tshemba leswaku loko swilo swa munhu swi nga n'wi fambeli kahle kumbe a kuma swilo endzhaku ka nkarhi lowu wu nga languteriwa loko van'wana va swi kumile va vula leswaku u na badi naswona u tlhaveriwile ximanga emakatleni.

Vatsonga va kuceteleka ku pfuna vanhu lava va hanyaka na vona loko swi nga va fambeli hi ku va yisa etin'angeni hi ku tshemba leswaku va ta susiwa mabadi lama va tshembaka leswaku va na wona. Van'wana va va yisa etikerekeni leswaku va ya khongeleriwa leswaku xiyimo xa vona xi cinca va fana na vanhu van'wana lava swi va sasekelaka swa vutomi.

4.4.2.8. Nkongomelo wa vukanganyisi

199. Xivuriso: Marito lamanene a ma tsakisi ximanga.

Nhlamuselo: U nga tshembi marito yo tsokombela.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Marito lamanene	→ marito yo tsokombela
A ma tsakisi ximanga	→ u nga ma tshembi
Ximanga	→ munhu

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Marito lamanene i marito lamo tsokombela, lama ma tsakisaka munhu loko a tshuka a byeriwa wona. Ku nga va ku ri ku va a byeriwa hi ndlela ya ku va a tshembisiwa ku endleriwa kumbe ku nyikiwa swilo swa risima. Leswi swi pananisiwa eka xitikoxihlovo xo sungula na xitikoxikongomisiwa xo sungula. Xitikoxihlovo xa vumbirhi lexi kombisaka *a ma tsakisi* kutani ma pananisiwa na *u nga ma tshembi* eka xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi. Xilo lexi munhu a nga xi tshembiki hi lexi xi n'wi kakanisaka naswona mahungu ma kona ma hetelela ma nga tsakisi mbilu ya munhu. Eka xitikoxihlovo xa vunharhu ku pananisiwa ximanga na munhu eka xitikongomisiwa xa vunharhu.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Dyondzo ya xivuriso lexi i yo lemukisa vanhu leswaku va tivonela eka vanhu lava va va tshembisaka swilo swa risima hi ku va byela hi nomu handle ka ku va endlela no swi kombisa hi mitirho. Leswi swi nga endla leswaku va tshoveka timbilu loko switshembiso swi hetelela swi nga fikeleriwangi. Naswona vanhu va kuceteleka ku lehisa na ku olovisa timbilu loko switshembiso swi hlwela ku endliwa na loko swi nga hela swi nga endliwanga.

4.4.2.9. Nkongomelo wa dyondzo

200. Xivuriso: Xipakana xa tsheniwa enhoveni.

Nhlamuselo: Loko u vavisa munhu u nga n'wi yeli emutini kumbe evanhwini. Vulavula na yena exihundleni.

Xigego

Xitikoxihlovo	→ Xitikoxikongomisiwa
Xipakana	→ munhu
Xa theniwa	→ vavisa
Enhoveni	→ emutini/evanhwini

Nxopaxopo wa leswi nga eka mpananiso

Xipakana eka xitikoxihlovo xo sungula xi pananisiwa na munhu eka xitikoxikongomisiwa xo sungula. Eka xitikoxihlovo xa vumbirhi na xitikoxikongomisiwa xa vumbirhi ku kombisiwa mhaka ya leswaku xipakana xa theniwa leswi pananisiwaka na ku vavisiwa. Ku thena swi kongomisiwa ngopfu eka ku hunguta matimba ya xiphongo leswaku xi nga ha karhati ngopfu timbuti ta xisati. Kasi ku vavisa swi kongomisiwa eka ku endla swilo

leswi swi khunguvanyisaka munhu kutani mbilu ya yena yi vava. Hi xitikoxihlovo xa vunharhu *enhoveni* ku pananisiwa na le vanhwini ku nga laha ku nga tala vanhu eka xitikoxikongomisiwa xa vunharhu.

Nkoka na nkucetelo wa xivuriso lexi erixakeni ra Vatsonga

Nkoka wa xivuriso lexi i ku va vanhu va dyondza leswaku a swi fanelangi ku holovela munhu no n'wi komba swihoxo swa yena hi ndlela yo n'wi karihela laha ku nga tala vanhu hikuva swi nga endla leswaku a titwa a ri munhu wa le hansi swinene. Swi nga endleka laha a vaka a ri kona ku ri na vanhu lava va n'wi xiximaka swinene, hikokwalaho loko u n'wi holovela va nga ka nga ha n'wi xiximi naswona va ta n'wi tekela ehansi. Xivuriso lexi xi tisa nkucetelo wa leswaku loko munhu a tshuka a hoxerile kumbe a holovile na munhu un'wana swi sasekile ku n'wi vitanela exihundleni leswaku ku lulamisiwa swihoxo no ololoxa swiphiso swoleswo. Loko ku nga endliwi tano vanhu va nga hela hi ku ba pongo kutani swi nga ha twisiseki na leswaku i mani a nga na xihoxo.

4.5 Nkatsakanyo na mikumisiso

Ndzima leyi yi langutanile na swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka swiharhi swa le kaya (swifuwo) hi xikongomelo xo humesela ehandle mavonelo ya vutomi na mikhuva ya Vatsonga. Eka yona ku langutiwile xivuriso, nhlamuselo ya xona, kutani xi xopaxopiwa ku suka eka xitikoxihlovo ku ya eka xitikoxikongomisiwa ku tlhela ku kaneriwa nkoka na nkucetelo lowu xi nga na wona erixakeni ra Vatsonga. Hinkwaswo swivuriso leswi a swi kaneriwa ehansi ka ndzima leyi a swi xopaxopiwa ehansi ka mikongomelo yo hambanahambana ya vutomi erixakeni ra Vatsonga. Mikongomelo leyi ku xopaxopiweke swivuriso ehansi ka yona i mikongomelo yo tanihi: madzolongu, mindyangu, nhlonipho, milandzu na maahlulelo ya yona, tinyimpi, swakudya na swakunwa, mitirho, dyondzo, makurisele ya vana, mahanyelo lamo biha, vukanganyisi, rifu, vuxaka, vutlhari, ku rhangela no fuma vanhu, rirhandzu na vukati,

vukungundzwana, ku vilela, ku khunguvanyeka, vutoya, ku sola, ku rhukana, ku tikurisa, ku nyika matimba, vusiwana, vuvabyi na vutshunguri, makhombo, nkarhi wa khale, mavunwa na ku pfunana.

Ku kumisisiwile mhaka ya leswaku mikucetelo ya swivuriso swin'wana yo hambanayana swintsongo leswi loko munhu o ka a nga xiyaxiyangi hi vurhon'wana a nga taka a nga swi koti ku lemuka leswaku ku na ku hambana eka swona, hileswaku mikucetelo ya swivuriso swin'wana yi fana kwatsa.

Eka swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka swiharhi swa le kaya ku kumekile leswaku Vatsonga va simekile timitsu ta vona eka swona hikokwalaho ka mikucetelo ya swona ya siku na siku. Swiharhi swo tanihi tihomu, timbuti, tihuku, timbyana, tinguluve na swimanga i swiharhi leswi va tshamaka na swona masiku hinkwawo, va swi risa, va swi nyika swakudya, va swi nyika mati na ku swi tshungula hi ku swi nyika mirhi loko swi tshuka swi vabya. Leswi swi endla leswaku va tshama va tlhavile tihlo eka swona, hikokwalaho va na vuxiyaxiya ngopfu eka swona kutani xin'wana ni xin'wana lexi humelelaka eka swona va kota ku hatla va swi lemuka. Ku kumekile leswaku va kota ku vona loko swiharhi leswi swi tshamile kahle, va vona na loko swi holova, va vona loko swi tswala, va tiva na marilelo ya swona loko swi tsakile na loko swi nga tsakangi.

Ku kumisisiwile leswaku swiharhi leswi swi nga na mikucetelo yo tala eka swiharhi swa le kaya i homu, huku na mbyana, leswi swi paluxiwa hi leswi swivuriso swa swona swi nga tala naswona swi tirhisiwaka ngopfu loko swi pimanisiwa na swa mbuti, nguluve na ximanga. Xivuriso xa *ta rilana. tihomu ta nkosi ta rilana*, ku kumisisiwile leswaku xivuriso lexi xi tirhisiwaka ngopfu erixakeni ra Vatsonga hikokwalaho ka leswi mhaka ya rifu yi humelelaka mikarhi hinkwayo, masiku hinkwawo. Ku kumekile leswaku Vatsonga va tirhisa ngopfu xivuriso lexi endzhaku ka loko va xiyaxiyile mahanyelo na maendlelo ma tihomu. Loko tihomu ti fika laha ku nga fa homu yin'wana ti pphandzapfhandzaka no bongabonga ti kolola no rhendzelekarhendzeleka kwalaho ku ri ndlela yo komba ku vilela no rila. Hileswaku tihomu a ti swi koti ku hundza laha ku nga fa yin'wana ti nga rili. Ku kumekile leswaku nkucetelo lowu wa ha ri kona erixakeni ra Vatsonga ninamuntlha, leswi swi tikomba ngopfu loko ku ri na rifu. Vanhu vo tanihi vafundhisi, maxaka na

vanghana va ya va ya chavelela no seketela lava va nga feriwa ku ri xikombiso xa leswaku va rila na vona ku kotisa tihomu leti rilanaka loko yin'wana ya tona yi file.

Swivuriso swa *tihomu exivaleni to gumulana, homu, ku pfuxiwa leyi tiptuxaka na amba ku nona ka yona, ku fa ka yona hi ku twile* ku kumekile leswaku swi tirhisiwa mikarhi yo tala erixakeni ra Vatsonga, leswi swi paluxiwa hi kuva tihomu ti pfa ti gumulana exivaleni. Ku kumisisiwile leswaku swi na nkucetelo wa ku va Vatsonga va twisisa leswaku a swi koteki ku va vanhu va ndzhawu yin'we kumbe va ndyangu wun'we va nga gorombisani hi marito hambu ku ri ku banana. Hileswaku vanhu va ndhawu yin'we va nga ka va nga tshiki ku tlokolana, ku nga va ku ri ekaya, entirhweni, laha ku nga na vanhu va mihlangano yo karhi ya tipolitiki na kun'wana ni kun'wana laha ku kumekaka ku hlanganile vanhu.

Eka ndzima leyi ku tlhela ku kumisisiwa leswaku swivuriso swa mbyana i makumenharhu, leswi i xikombiso xa kahle lexi paluxaka leswaku mbyana yi na nkoka swinene erixakeni ra Vatsonga naswona yi na mikuctelo yo tala. Ku kumisisiwile leswaku loko Vatsonga va xiyaxiya mahanyelo na swiendlo swa mbyana va kuceteleka kutani va cinca eka man'wana ya mahanyelo ya vona lamo ka ma nga ri manene ni ku antswisa eka lama ma nga manene.

Swivuriso swa *mbyana yi vitiwa hi rikatla, mbyana yi tlhelela emahlanteni ya yona, nyuku wa mbyana wu helela evoyeni. I nyuku wa mbyana na i mbyana* leswi welaka ehansi ka mikongomelo ya rirhandzu na vukati, mitirho, vusiwana na madzolongu ku kumekile leswaku swi tirhisiwa mikarhi yo tala erixakeni ra Vatsonga. Hambiloko swivuriso leswi welaka eka mikongomelo leyi ku nga kombisiwangiki leswaku swi tirhisiwa ngopfu a swi vuli leswaku swivuriso swa kona a swi na nkoka, naswona swi na nkoka swinene erixakeni ra Vatsonga.

Swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka huku naswona ku kumekile leswaku swi na xiave lexikulu eka ku kucetela Vatsonga eka leswi va vonikisaka xiswona eka swin'wana swa swiendlo ni mahanyelo ya vona namuntlha. Xivuriso xo tanihi *xikukwana xa yin'wana huku a xi hleteri hi yin'wana huku*, xi tirhisiwa ngopfu ku ri ndlela yo dyondzisa vatswari leswaku a swi koteki ku va wansati un'wana a hlayisa n'wana wa

un'wana wansati. Xivuriso lexi ninamuntlha xa ha ri na nkucetelo lowukulu swinene hikuva vavasati vo tala loko va thala vukati kumbe va tshikiwa hambu ku ri ku hlongoriwa, va famba na vana va vona leswaku va ya tihlayisela vona kwalomu va nga ta kumeka va ri kona. Leswi swi va kuceterile endzhaku ka loko va vonile swikukwana leswi feriweke hi mana wa swona swi sala swi pfumala huku yo swi fukamela no swi hletela.

Swin'wana swa swivuriso swa huku leswi tirhisiwaka ngopfu hikuva timhaka ta kona ti tshama ti ri karhi ti humelela siku na siku ku kumekile leswaku i swivuriso swa *munhu loyi i huku, ku kenkela a hi ku veka tandza, huku yi hanya hi ku handza, ka byandlani ni vurhongo eka huku yo fa hi mafurha, nhwanyana i huku yo khomela vayeni, a ndzi tswalanga huku, ndzi tswale munhu, u nga hlongoli huku u tamele munyu mandleni. Kumbe wo tsutsumela huku ni munyu, ku handzela endzhaku tani hi huku, mikuku yimbirhi a yi yimbi nkarhi wun'we na hambu wu nga ringi nkuku, ri ta xa.* Swivuriso leswi swi wela ehansi ka mikongomelo ya makurisele ya vana, rirhandzu na vukati, vutoya, mitirho, dyondzo, ku nyika matimba, ku rhukana, ku hlonipha na milandzu ni maahlulelo ya yona. Hambiloko swivuriso leswin'wana leswi welaka ehansi ka mikongomelo leyi ku nga vuriwangiki nchumu hi swona naswona swi nga katsiwangi eka leswi swi tirhisiwaka siku na siku erixakeni ra Vatsonga. A swi vuli leswaku a swi na nkoka, swi tama swa ha ri na nkoka hikuva swa tirhisiwa hi nkarhi lowu ku humelelaka swin'wana leswi fambelanaka na swona erixakeni.

NDZIMA YA 5

KU DLAYISETA

5.1 Manghenelo

Ndzima leyi yi nyika nkatsakanyo wa ndzavisiso lowu hinkwawo, mikumisiso na swibumabumelo. Xosungula, ku langutiwa swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka swiharhi swa le nhoveni hi xikongomelo xo humesela ehandle mavonelo ya vutomi na mikhuva ya Vatsonga. Xavumbirhi ku xopaxopiwa swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka swiharhi swa le kaya (swifuwo) hi xikongomelo xo humesela ehandle vutomi bya swiharhi hi laha byi nga na nkoka no kucetela ha kona eka vutomi bya rixaka ra Vatsonga kasi xavunharhu ku andlariwa swilo leswi swi nga ha lavisiswaka mayelana na swivuriso eka nkarhi lowu taka xikan'we na swibumabumelo.

Eka swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka swiharhi swa le nhoveni na swiharhi swa le kaya ku xopaxopiwile swi xopaxopiwile ku ri karhi ku langutiwa tinhlamuselo ta swona, kutani swi xopaxopiwa ku suka eka xitikoxihlovo ku ya eka xitikoxikongomisiwa ku tlhela ku kaneriwa nkoka na nkucetelo wa swona erixakeni ra Vatsonga. Swivuriso leswi a swi xopaxopiwa swi ri karhi swi werisiwa ehansi ka mikongomelo yo hambanahambana ya vutomi yo tanihi rirhandzu na vukati, vuvabyi na vutshunguri, rifu na swikholwakholwana swa rona, milandzu ni maahlulelo ya yona, mitirho, vusweti, ndzalo, vukhonger, mavondzo, rivengo, vukungundzwana, madzolong, dyondzo, vutlhari, makhombo, swihumelelo swa ntumbuluko, tinyimpi, makwanga, makuriselo ya vana, ku rhangela no fuma vanhu, vulolo, vutikukumuxi, swakudya na swakunwa, ni swin'wana ni swin'wana.

5.2. Nkatsakanyo na mikumisiso

Hi ku angarhela, eka swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka swiharhi hinkwaswo swa le kaya (swifuwo) na swa le nhoveni ku kumisisiwile leswaku tinhlamuselo ta swivuriso swo hlaya, hambiloko ti nga fani leswi hetisekeke, naswona swivuriso swa kona swi nga tshuriwangi ku suka eka swiharhi swo fana swi tlhela swi nga weli ehansi ka

mikongomelo yo fana, mitirho na mikucetelo ya swona swa yelana swi tlhela swi va na vuxaka swinene.

Ehansi ka nkongomelo wa mitirho ku kumekile leswaku swivuriso swi kucetela vanhu leswaku va tirha leswaku va ta humelela. Xin'wana lexi vanhu va kuceteriwaka eka xona i ku tikarhatela ku tirha na vanhu van'wana leswaku swilo swa vutomi swi kota ku va olovela. Vanhu va khutaziwa ku khomisana no nyiketana mitirho na vanhu van'wana hikuva eka mitirho yo tala a swi koteki ku va munhu a yi tirha a ri yexe a nga pfunani na vanhu van'wana. Mitirho yo tanihi ku rima nsimu, ku aka yindlu, ku lulamisa nkosi na ku lulamisa ntlangu a swi koteki ku va munhu a tirha mitirho leyi a ri yexe hikuva swi lava mavoko ya vanhu vo tala na miehleketo yo pfunana.

Swivuriso leswi welaka ehansi ka nkongomelo wa dyondzo ku kumekile leswaku a swi kongomisa ngopfu eka ku tsundzuxa no lemukisa vanhu leswaku, loko munhu a lava ku kuma swilo swa kahle evuton'wini u fanele ku tirha hi matimba no tikarhata. Nakambe ehansi ka nkongomelo wa dyondzo ku kumekile na leswaku a swi koteki ku va munhu a kuma ku kateka eka swiyimo hinkwaswo swa vutomi, munhu a nga humelela eka xiyimo xin'wana xa vutomi kutani eka xiyimo lexin'wana swi nga vi tano. Hileswaku munhu a nga kumeka a fumile a ri na swilo swa risima a tlhela a va a ri na mali yo tala kambe a pfumala vana. Hikokwalaho ka sweswo vanhu va kuma dyondzo ya leswaku a swi koteki ku va vanhu va kuma swilo swo ringana evuton'wini, leswi swi va dyondzisa ku tiamukela no amukela leswi vanhu van'wana va nga na swona leswi vona va nga riki na swona.

Eka swivuriso leswi welaka ehansi ka nkongomelo wa nyimpi ku kumekile leswaku swivuriso swa kona swi kucetela vanhu ku komba vunghwazi na vuswikoti eka swiyimo leswi ku lwiwaka. Kasi eka nkongomelo wa mahanyelo lamo biha ku kumekile leswaku swivuriso swa kona swi tsundzuxa vanhu lava fambaka va onha swilo swa vanhu no faya mindyangu ya vanhu leswaku va hambana na mahanyelo yo tano.

Eka nkongomelo wa milandzu na maahlulelo ya yona ku kumisisiwile leswaku swivuriso leswi welaka ehansi ka nkongomelo lowu swi lemukisa vanhu ku hatlisa ku lulamisa swihoxo na timhaka leti nga onhaka loko ta ha ku humelela hikuva loko va hlwela ku

nga onhaka na swin'wana leswi loko a ku hatlisiwile a swi nga ta onhaka. Ehansi ka nkongomelo wa vurhangeri, ku kumisisiwile leswaku tihosi na varhangeri va fanele va dyondza ku fambisa kahle tiko no hlayisa malandza ma vona; naswona tihosi ti tsundzuxiwa ku xiximana na tihosi ta matiko man'wana no tiva mindzilekano ya matiko ma tona lomu yi helelaka kona. Hileswaku hosi ya tiko rin'wana yi fanele yi hlonipha hosi ya tiko rin'wana hikuva hinkwavo va na matimba ya vuhosi.

Ehansi ka nkongomelo lowu fambelanaka na timhaka ta vutlhari, kona ku kumisisiwile leswaku loko munhu a dyondzile xikolo a tlhela a tikarhata, loko a lava ku humelela evuton'wini a nge tsandzeki ku kuma leswi a swi navelaka. Kasi eka nkongomelo wa makhombo ku kumisisiwile leswaku makhombo ma humelela munhu un'wana na un'wana a nga ehleketangi nchumu naswona a nga swi langutelangi. Hileswaku khombo a ri gongondzi kumbe ku vula, loko ri ta ri fana na rifu leri ri taka vanhu va nga ri langutelangi.

Swivuriso swin'wana leswi welaka ehansi ka nkongomelo wa vuxaka swi tshikilela ngopfu eka mhaka ya leswaku ku na vanhu lava ntirho wa vona ku nga ku onha vuxaka bya vanhu van'wana loko ri xile ku nga ri ku byi kondletela. Kasi eka nkongomelo wa ndzalo ku kumisisiwile leswaku ku na swivuriso leswi kombisaka leswaku loko swakudya swi tele ngopfu swi na nkoka ku va vanhu va swi hlayisa hikuva ku ta va na nkarhi lowu ku nga ta va na ndlala. Ehansi ka nkongomelo wo sola ku kumekile leswaku swivuriso swa kona hi leswi swi paluxaka ku soriwa ka vanhu lava va hanyaka vutomi lebyi vonakaka byi ri kahle ninhlikani kasi va hanya vutomi lebyo biha nivusiku. Mhaka leyi yi kongomisiwa ngopfu eka vafundzhisi lava tekiwaka va ri vanhu lava endlaka leswinene kasi nivusiku va ngungumela va ya etin'angeni.

Ehansi ka nkongomelo wa makuriselo ya vana ku kumekile leswaku swivuriso swo tala hi leswi ku paluxiwaka mhaka ya leswaku mahanyelo ya vana lamo biha ya humesela ehandle mahanyelo ya vatswari va vona. Hileswaku vana va tekelela mitila ya vatswari va vona, yi nga va yi ri mitila leyinene kumbe yi ri mitila leyo biha. Eka swivuriso swo fambelana na rirhandzu na vukati ku kumisisiwile leswaku mikoka na mikucetelo ya swona i ku tiyisisa leswaku vanhu va xinuna loko va kala va rhandza munhu wa xisati

va endzela kona mikarhi hinkwayo hi ku chava ku tekeriwa hi van'wani. Kasi ku kumekile leswaku ku na mikongomelo leyi ehansi ka yona ku ngo va na swivuriso swimbirhi kasi kun'wana i xin'we ntsena. Mikongomelo ya kona i yo tanihi: vun'wini, vukungundzwana, nhlonipho na nxiximo, rifu, xiyila, xikholwakholwana, vusiwana, vulolo, nkateko, dyandza, swivilelo, nxaniseko na marito mo vavisa mbilu.

Ku kumisisiwile leswaku tinhlamuselo ta swivuriso swin'wana to hambananyana swintsongo leswi loko munhu o ka a nga xiyaxiyangi hi vurhon'wana a nga ta ka a nga koti ku lemuka ku hambana ka swona. Swivuriso leswi tinhlamuselo ta swona ti nga na vuxaka no yelana hambileswi swi nga weriki ehansi ka mikongomelo yo fana hi leswi, *i ndlopfu ya hina hinkwerhu na nghala hi tin'wana tinghala*. Swivuriso leswi swi yelana hikokwalaho ka leswi hinkwaswo swi nga na tinhlamuselo leti boxaka leswaku vanhu loko va tirha ntirho lowu lavaka vanhu vo tala va fanele va wu tirha hi ku khomisana leswaku wu olova no hatla wu hela. Swivuriso swa *ndlopfu yi dlayiwile hi risokoti na ndlopfu a yi chavi mhisi*, ku kumisisiwile leswaku munhu lonkulu a nga hluriwa no dlawa hi munhu lontsongo hikuva xikulu i matimba ku nga ri ntsumbu. Ku kumisisiwile na leswaku swivuriso swa *ndlopfu yi pfumale timhondzo hi ku rhumisa na mpfundla wu pfumale timhondzo hi ku rhumisa*, swi na nhlamuselo yin'we leyi paluxaka mhaka ya leswaku loko munhu a tolovela ku rhumisa a nga kumi swilo swa kahle leswi a swi lavaka evuton'wini. Hileswaku loko munhu a lava swilo swa kahle u fanele a tingingirikela hi yexe a papalata ku rhuma vanhu van'wana. Ku kumekile leswaku swivuriso swa *muhloti wa tinyarhi ti vuya hi yena na muhloti wa tinghala ti vuya hi yena* tinhlamuselo ta swona ti fana leswi hetisekeke hi ku andlala mhaka ya leswaku munhu loyi a pfukaka vanhu va matimba va n'wi vuyela va n'wi karhata.

Tinhlamuselo ta swivuriso swa *mhunti n'wendzi wa nsimu hi nhlovo na mhisi a yi rivali mpfimba wa yona* swi boxa mhaka ya leswaku jaha ri fambela hakanyingi nhwana wa rona. Eka swivuriso swa *mhunti a yi khani swivandla swimbirhi na mpfundla a wu khani swivandla swimbirhi* ku kumekile mhaka ya leswaku a swi koteki ku va vanhu va kuma ku kateka eka swiyenge hinkwaswo swa vutomi. Hi marito man'wana a swi koteki leswaku munhu a famberiwa hi swilo leswi khumbaka vutomi bya yena hi ndlela yo ringana, eka tlhelo lerin'wana swi nga famba kahle loko eka tlhelo lerin'wana swi nga

fambi hi ndlela leyi a nga yi langutela. Hileswaku munhu a nga kumeka a fumile swinene a ri na mali yo tala na ku tshama eka dyyindlu dya manyunyu kambe a ri hava vana. Leswi swi komba leswaku hambiloko munhu a ri na swilo swa risima evuton'wini leswi naveriwaka hi vanhu van'wana ku na leswi na yena a swi kayivelaka kutani a swi navela eka vanhu van'wana. Eka swivuriso swa *emahlweni ka nghala, yana ni xisana na emahlweni ka nghala yana u hlomile* ku kumekile leswaku ku humeseriwa erivaleni mhaka leyi kombisaka leswaku loko munhu a ya hlangana na hosi u fanele a ya na ndzuvo kasi hi tlhelo lerin'wana ku boxiwa leswaku loko u ya hlangana ni nala wa wena yana u hlomile leswaku a ta chava. Kasi swivuriso swa *tinghala timbirhi ta chavana na tinghala timbirhi ti chavana hi mabvele* na kona ku na tinhlamuselo leti fanaka leswi hetisekeke leti kombisaka leswaku tihosi ti fanele ku kombana xichavo hikokwalaho ka vuhosi bya tona. Mhaka yin'wana leyi kumisisiweke i ya leswaku swin'wana swa swivuriso swi na tinhlamuselo timbirhimbirhi kasi swinwana swi na tinhlamuselo tinharhu.

Hi ku pimanisa swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka swiharhi swa le nhoveni na swiharhi swa le kaya (swifuwo) ku kumekile leswaku mikumisiso yo tala ya yelana swinene no ngehelana hikokwalaho ka leswi mikongomelo yo tala yi fanaka.

Swivuriso leswi katsiweke ehansi ka nkongomelo wa madzolonga eka swiharhi swa le kaya ku kumekile leswaku swi tshikilela ngopfu eka mhaka ya leswaku a swi koteki ku va vanhu va ndhawu yin'we va tshama va tsakile va nga pfi va holova. Hileswaku a swi koteki ku va vanhu lava tshamaka swin'we kumbe lava tshamaka endyangwini wun'we va nga pfi va holova tanihi tihomu leti pfaka tigomulana exivaleni. Nkongomelo wun'wana lowu kaneriweke ehansi ka swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka swiharhi swa le kaya i nkongomelo lowu andlalaka timhaka leti fambelanaka na le mindyangwini, eka wona ku kumekile leswaku wu tsundzuxa ngopfu vavanuna ku hlayisa no yimela timhaka ta mindyangu ya vona.

Ehansi ka nkongomelo wo komba nhlonipho na xivhavo ku kumisisiwile leswaku swivuriso swa kona i swo kucetela vana lavantsongo ku xixima vanhu lavakulu eka vona erixakeni loko ku vulavuriwa na loko ku endliwa swilo swo tanihi ku tirha mitirho ya

mavoko. Eka nkongomelo lowu khumbaka timhaka ta milandzu na maahlulelo ya yona, swivuriso leswi swi nga katsiwa ku va swi wela ehansi ka nkongomelo lowu ku kumekile leswaku Vatsonga va kuceteleka eka mhaka ya leswaku loko ku tshuka ku va na timhaka ta xihundla endyangwini a swi fanelangi ku va ti kaneriwa laha ku nga na ntsungu wa vanhu ku katsa na swihlangi.

Leswi swi kumisisiweke eka swivuriso leswi welaka ehansi ka nkongomelo wa swakudya na swakunwa hileswaku a swi koteki leswaku muhundzi wa ndlela a hetela vandyangu swakudya, hikokwalaho ka sweswo vandyangu va nga chavi ku nyika vayeni na vahundzi va dlela swakudya hikuva a va nga va heteli tahihileswi va vuriwaka vahundzi va ndlela. Eka swivuriso swin'wana ehansi ka nkongomelo lowu ku kombisiwa mhaka ya leswaku loko munhu a tshuka a sukile kumbe a endzerile kun'wana vanhu va fanele va sala va dya swakudya ku nga ri ku n'wi yimela a kondza a vuya hikuva va nga sala va dlawa hi ndlala.

Eka swivuriso swin'wana ku kumekile leswaku ku titirhela loko munhu a lava nchumu wa nkoka evuton'wini i swa nkoka swinene ku tlula ku rhumisa vanhu van'wana. Ku tlhela ku kombisiwa leswaku ku na mitirho leyi yi nga oloviki ku va munhu a yi tirha a ri yexe kambe swi lava leswaku vanhu va khomisana, hikokwalaho ka sweswo swivuriso leswi swi kumekile swi ri karhi swi werisiwa ehansi ka nkongomelo wun'we lowu fambelanaka na swa mitirho.

Eka swivuriso leswi fambelanaka na nkongomelo wa dyondzo ku kumekile leswaku swi humesela erivaleni tidyondzo leti kumekaka eka swona hi ku angarihela. Tin'wana ta tidyondzo leti andlariweke i tidyondzo to tanihi ku, loko munhu a salela endzhaku ku endla swilo a nga kavanyetiwa hi swin'wana kutani a nga ha fikeleli nkarhi lowu vekiweke hambu ku ri ku navela ka yena. Ku tlhela ku kombisiwa na leswaku a swi koteki ku va munhu a tirha mitirho yo tala hi nkarhi wun'we a ri munhu un'we ivi hinkwayo yi humelela. Mikarhi yo tala loko munhu a tirha mitirho yimbirhi hi nkarhi wun'we, ku humelela lowun'wana kutani lowun'wana wu nga humeleli kumbe hinkwayo yi nga humeleli.

Ehansi ka nkongomelo wa makuriselo ya vana ku kumisisiwile leswaku mikongomelo na mikucetelo ku ya hi tinhlamuselo ta swivuriso ya yelana naswona swi paluxa mhaka ya leswaku vana va tala ku hanya vutomi na ku encenyeta mahanyelo ya vatswari va vona. Nkongomelo wa mahanyelo lamo biha wu kongomisa ngopfu eka ku tsundzuxa lava tolovelaka ku onha swilo swa vanhu ku swi papalata.

Eka swivuriso swa *homu a yi tswaleli entlhambini na mbuti ya xihaha a yi tswaleli entlhambini* xin'wana xi vulavula hi homu kasi lexin'wana xi vulavula hi mbuti kambe ku kumekile leswaku hinkwaswo swi avelana nhlamuselo yin'we ya leswaku timhaka ta xihundla a ti faneri ku vulavuriwa entshungwini wa vanhu na le xikarhi ka vana lavantsongo. Swivuriso swa *ndzi ta ku byela swo mita hi huku na ndza ku dlayela mbyana* swi na nhlamuselo yin'we yo kombisa timhaka ta munhu loyi a rhukana ngopfu leswaku loko o kala a tirhisa swivuriso leswi, u va a ri karhi a kombisa ku hlundzuka lokukulu. Swivuriso swa *mbyana yi tthelela emahlanteni ya yona na i mbyana* swi tshikilela mhaka ya ku va munhu wa kona a ri xisiwana ku tlula mpimo. Swivuriso swa *loko mbyana yi vukula yi ntshike, loko mbyana yi vukula, yi ta ko yi karhala, na ndza ku dlayela mbyana* nhlamuselo ya swivuriso leswi yi fambelana na ku va munhu a fanele ku tidyondzisa ku miyela loko vanhu van'wana va n'wi rhuketela, leswi swi endla leswaku va hetelela va miyela hikuva loko munhu a rhukana a nga hlamuriwi hi munhu swi n'wi heta matimba kutani a hela hi ku miyela. Swivuriso swa *nguluve yi fambile ni meno ma yona na nguluve yi etlele ni meno ma yona*, ku kumekile leswaku swa koteka ku va swi tirhisa nhlamuselo yin'we ya leswaku loko munhu a yile kun'wana kumbe a vhakile vanhu a va faneli ku dlawa hi ndlala hi ku va va n'wi yimela hikuva swi nga endleka a nga vuyi kumbe a hlwela ku vuya kutani va dlawa hi ndlala.

Ehansi ka swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka swiharhi swa le kaya (swifuwo) tanihi swivuriso leswi tshuriweke hu suka eka swiharhi swa le nhoveni ku kumekile leswaku mikongomelo yin'wana yo paluxiwa hi swivuriso swimbirhi ntsena kasi kun'wana ko va xivuriso xin'we ntsena. Yona i mikongomelo wo tanihi rifu, vuxaka, vutlhari, ku rhangela na ku fuma vanhu, ku sola, vukungundzwana, ku tikurisa, ku nyika matimba, vusiwana, vuvabyi na vutshunguri, makhombo, ku fambelana na nkarhi, mavunwa na wo pfunana.

Eka swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka swiharhi swa le nhoveni na swiharhi swa le kaya (swifuwo) ku kumekile leswaku swivuriso leswi Vatsonga va kumaka ngopfu mikucetelo eka swona hi leswi swi welaka ehansi ka mikongomelo ya mitirho, dyondzo, nyimpi, mahanyelo lamo biha, milandzu na maahlulelo ya yona, rirhandzu na vukati. Mikongomelo leyi swivuriso swa kona swi tshuriweke swi ri karhi swi wela ehansi ka mikongomelo ya vulolo, rifu, ku sandza, ku nyika matimba, vutoya, dyandza, swakudya na swakunwa, vusiwana, nkateko a swi talangi swo va xiwelo. Hambiloko swivuriso leswi swi nga talangi swi tama swi ri na nkoka lowukulu eka vutomi bya Vatsonga hikuva va langutisa eka swona ku kota ku ololoxa swin'wana swa swiphiqo leswi wa hlenganaka na swona eka vutomi bya siku na siku.

Eka swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka swiharhi swa le nhoveni ku kumekile leswaku swivuriso swo vulavula hi swiharhi swo tanihi: ndlopfu, nghala, mhisi, mhunti, mpfundla na kondlo hi swona leswi Vatsonga va kumaka mikucetelo yo tala eka swona. Leswi swi vangwiwa hikokwalaho ka leswi ku tshuriweke swivuriso swo tala ngopfu ku suka eka swiharhi leswi. Swiharhi swo tanihi nyarhi, mangwa na mhala ku kumekile leswaku a swi na mikucetelo yo tala ngopfu eka vutomi bya Vatsonga hikuva eka swiharhi leswi ku yo tshuriwa ntsena xivuriso xin'we kumbe swimbirhi. Hambiloko eka swin'wana swa swiharhi ku tshuriwile swivuriso swo ka swi nga tati xandla swi tama swa ha ri na nkoka eka vutomi bya Vatsonga hikuva va kuceteleka no dyondza swin'wana eka swona.

Ku ya hi swiharhi swa le kaya ku nga swona leswi Vatsonga va tshamaka na swona siku na siku, ku kumekile leswaku timbyana hi tona ku tshuriweke swivuriso swo tala ku suka eka tona. Tihuku na tihomu na tona ti na nkoka swinene erixakeni ra Vatsonga hikuva ku suka eka tona ku tshuriwile swivuriso swo tala leswi swi nga na mikucetelo yo tala eka mavonelo ya vutomi na mahanyelo ya vona.

Hi ku pimanisa swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka swiharhi swa le nhoveni na leswi tshuriweke ku suka eka swiharhi swa le kaya (swifuwo) ku kumekile leswaku Vatsonga va simekile timitsu ta vona eka swivuriso swa swiharhi swa le nhoveni hikokwalaho ka leswi nhlayo ya swona yi nga ya le henhla loko yi pimanisiwa na nhlayo

ya swivuriso swa swiharhi swa le kaya. Ku kumekile leswaku swivuriso leswi tshuriweke ku suka eka swiharhi swa le nhoveni i 104 kasi leswi tshuriweke ku suka eka swiharhi swa le kaya i 96.

5.3. Swibumabumelo

Swilo leswi swi nga ha lavisiswaka eka nkarhi lowu taka mayelana na swivuriso eka Xitsonga hi leswi landzelaka:

- Ndzavisiso lowu a wu langutangi hinkwaswo swilo leswi welaka ehansi ka swivuriso, hikokwalaho ndzi bumabumela leswaku van'wana va nga ha yisa milavisiso yin'wana ya swivuriso emahlweni leyi nga khumbiwangiki.
- Ndzi bumabumela leswaku valavisisi van'wana va nga ha lavisisa hi swiharhi leswi tshamaka ematini ntsena, va nga ha lavisisa hi swivuriso leswi vulavulaka hi mahanyelo ma vanhu hi ku angarhela, van'wana va nga ha lavisisa hi swivuriso swa maxelo, va nga ha lavisisa hi swimilana, van'wana va nga pimanisa swivuriso swa tindzimi to tanihi Xivhenda na Xitsonga ku langutiwa vuxaka bya swona ku ya hi leswi va akelaneke.
- Eka tsalwa ra nhlengelo wa swivuriso ra *Vutlhari bya Vatsonga (Machangana)* ku na swivuriso swa 1671 kambe eka ndzavisiso lowu ku yo tekiwa ntsena swivuriso swa 200. Ndzi bumabumela leswaku ku nga ha xopaxopiwa leswi swi nga sala ku kombisa hilaha swi paluxaka ha kona mavonelo ya vutomi bya Vatsonga.
- Ndzi bumabumela na leswaku Ndzawulo ya Dyondzo yi tama yi tekela enhlokweni mhaka ya swivuriso ku va swi nga humesiwi eka silabasi ya le swikolweni, a ku yiwi emahlweni swi dyondziwa ku suka epurayimari, esekondari na le thexiyari.
- Ndzi navela leswaku yunivhesiti yi ndzi pfumelela ku kandziyisiwa ntirho lowu wu va buku leswaku mani na mani a kuma vutivi lebyi kumekeke eka wona.

Tibuku leti tirhisiweke

Amate, P 2011, Visual representation of selected Akan proverbs in Ghana: their philosophical and socio-cultural values. A project/thesis report submitted to the School of Graduate Studies. Kwame Nkrumah University of Science and Technology, Kumasi.

Anderson, R 1998 Transpersonal Research Methods for the Social Sciences: Honouring Human
Asiyanbola, A. A 2007, A syntactic and semiotic analysis of some Yoruba sexist proverbs in English Translation: Need for gender balance.

Asiyanbola, A. A. 2007 A syntactic and semiotic analysis of some Yoruba sexist proverbs in English Translation: Need for gender balance.

Bandenhorst, C. (2008) Dissertation Writing: A research journey. Pretoria: Van Schaik.

Birber, D 2009 Corpus-Based and Corpus-driven Analysis of language Variation and Use: Oxford Handbook online. Oxford.

Fu, J 2008, The Conceptual Motivation of Animal proverbs in English and Chinese. The school of Teacher Education. Kristianstad University College. C-essay in English Linguistics

Furuza, M 1996, Proverbs as an Expression of the Philosophy of life. Cape Town: Juta

Javier, H.R. 2005, The role of Metaphor, Metonymy, and conceptual blending in understanding advertisements: The case of drug-prevention ads¹. *Revista alicantina de estudios Ingleses* 19: 169-190.

Junod, H.P 1978, *Vutlhari bya vatsonga (Machangana)*. Third edition. Sasavona Publishers and Booksellers: Braamfontein.

Khuba, A 1995, The proverbs as mirror of the vavhenda Culture and Philosophy. African languages. University of Limpopo.

Krikman, A 2007, The great chain of being as the background of personificatory and depersonificatory metaphors in proverbs and elsewhere. Estonian Literary Museum.

Lakoff, G 1992, The contemporary theory of metaphor. Metaphor and thought 2nd edition Cambridge University press.

Lakoff, G na Johnson M 1990, The Conceptual Metaphor Theory. The conceptual power of language reflecting popular believes.

Lakoff, G. na Turner, M 1989, More than cool Reason: A field Guide to Poetic Metaphor. Chicago. University of Chicago press.

Lubna, R. A. J 2008, A linguistic analysis of the speech act of advice in American English proverbs. J. of College of Education for women vol.19 (1).

Lufti, A 2007, Weather proverbs and speech acts. University of Baghdad instructor, college of education.

Malunga, C. na James, R 2004, Using African proverbs in organizational capacity building. Praxisnote no. 6.

Mandowa, E. na Wasosa, W 2013, International Journal of Asian Social Science 3(4):871-877.Great Zimbabwe University.

Manjate, T 2000, Representantion of power through Oral literature: The Tsonga proverbs. Great Zimbabwe University.

Marshall, C na Rossman, G.B 1999, Designing Qualitative Research. United Kingdom: Amazon press.

Mathumba, I 1988, Some aspects of the Tsonga proverbs. African languages: University of South Africa.

Mbangu I 2010, Significance of Proverbs in Africa and Beyond. [http:// www. helium. / com/ items/ 1007906-the-value-of-african-idioms-and proverbs](http://www.helium.com/items/1007906-the-value-of-african-idioms-and-proverbs)<http://www.inspirational>

wordsofwisdom.com/Asian-proverbs.htmlhttp://www.suite 101.com/article.cfm/east-asian-history/116098.

Miender, M 2001, Popular views of the Proverbs: Deproverbio Vol 2. No 2

Moon, P 1997, Traditional Maori Proverbs: Some general Themes. Auckland: Auckland Institute of technology press.

Moreno, A.I 2005, An analysis of the cognitive dimension of proverbs in English and spanish: The conceptual power of language reflecting popular believes.

Moyo T na Ncube B 2010, An analysis of the relevance of Ndebele Political Wisdom as reflected in their Proverbs. Nawa Journal of Language and Communications.

Mushwana, A na Chauke, M.T 2015. Naming Practices Among Vatsonga: The case of naming the characters in some of Thomas Hasani Chauke's Songs. journal of Sociology and Social Anthropology Vol 6(3): 441-448.

Nkuna, P.H 2015 Management wisdom in Xitsonga proverbs Southern African Journal for Folklore Studies Vol 25 No 1.P48-59.

Norrick, M 1995, How Proverbs mean: Semantic studies in English proverbs. Mouton: Berlin publishers.

Packzolay, G 2003, Some notes on the Theory Proverbs. Hungary: University of Veszprem Publishers.

Patton, M 1990, Qualitative Evaluation and Research methods. New Delhi: SAGE

Pearsall, C 1990, New Oxford English Dictionary. United Kingdom: Amazon press.

Pinheiro Fortes, AC 2014, Africa Viewed Through its proverbs and Literature: European Scientific Journal.

Shabangu I,S 1996, Nyeleti ya Mahlahle 10 Ntivoririmi: Lingua Franca Publishers.

Soanes, C 1993, South African Pocket Oxford Dictionary. Third edition. Cape Town: University Press.

Storjoham, P 2005 The Corpus-driven vs. Corpus-based approach to the study of relational patterns. Corpus Linguistics conference paper. Birmingham. Uk.

Thwala, J.J 2016 A comparative study of Siswati Proverbs at Majokwane and Manzolwandle High School: A thematic approach.

Travers, R.M.W 1964, An introduction to Educational Research. Englewood Cliffs.